

EESTI PÕLLUMAJANDUSMUUSEUMI
AASTARAAMAT

V

EESTI PÕLLUMAJANDUSMUUSEUMI
AASTARAAMAT
V

Ülenurme 2015

Koostaja: Ell Vahtramäe
Toimetaja: Ell Vahtramäe
Korrektoirid: Kerle Kadak, Ellen Pärn, Ell Vahtramäe
Kaane kujundaja: Marat Viires
Küljendaja: Marat Viires
Tõlkija: Enge Tõlked TÜ

Toimetuskolleegium: Ants Bender, Enn Ernits, Kristi Grünberg,
Aivar Jürgenson, Raivo Kalle, Mare Kõiva, Art Leete, Ago Pajur,
Tiit Rosenberg, Sirje Tamkõrv, Mati Tamm, Kadri Tüür, Ell Vahtramäe

Esikaanel: Ülem-Suetuki küla Krasvojarski kraisis. Pille Niine foto 2000.
ERA, VF 3457.

Trükitud Eesti Kultuurkapitali toetusel

EESTI KULTUURKAPITAL

© Eesti Põllumajandusmuuseum, autorid

ISSN 1736-5767

Trükk: OÜ Vali Press
Pajusi mnt 22, Põltsamaa 48106, Jõgevamaa
2016

Saateks

Eestlane armastab oma maad. On õnn, kui iga mehe oma maa on seal, kus tema isadegi häll on kiikunud. Kõigile ei ole seda õnne antud: oma maad pole Eestis mitte kõigile soovijaile jagunud ning nii on seda tuhandete kilomeetrite, vahel isegi ookeani taha otsima mindud. Võõrsile on ajaloo keerdkäikudes sattunud neidki, kel oma maa just Eestis olemas olnud ja südames pole olnud mitte mingit soovi kuskile minna: omad korrektiivid on teinud valitsejate voli ning saatuse uperpallid. Ja nii ongi meie väike rahvakild jõudnud seisu, mille Hemingway on igavikku kirjutanud: „Igas sadamas on üks eestlane“. Või umbes nii, teadjudamad oskavad täpsemalt raamatust „Kellel on ja kellel pole“ järele vaadata. Aga mitte sadamaeestlastest ei taha me rääkida! Eesti Põllumajandusmuuseumi viies aastaraamat keskendub eri ajal ja eri põhjustel nii itta kui läände rännanud põllumeeste saatusele, nende edasisele erialasele tegevusele ning võimalustele põllumajandusliku tegevuse jätkamiseks.

Tsaariajal üle Suure Lombi sõitnud perede elust ja kohanemisraskustest on kogumikus kaks artiklit: Aivar Jürgenson ja Sander Jürisson on otsinud eestlasi Lõuna-Ameerikas, peamiselt Argentiinas ja Paraguais; Evar Saar aga uuris Kanadast Alberta asundusest saadetud kirjadest oma sugulaste käekäigu kohta. Anu Korb ja Astrid Tuisk kirjeldavad Siberisse maad saama läinud eestlaste järglaste töid-tegemisi ning identiteediotsinguid.

Kuna Eesti sõjaeelne majandus tugines peamiselt põllumajanduslikule tootmisele, siis oli põllumajandusspetsialistide äravool määrava tähtsusega. Pärast Teist maailmasõda, esmalt paremate elamistingimuste ja erialase töö leidmise kaasaaitamiseks, aga ka teadusliku töö edendamiseks, loodi põllumajandusteadust õppivate isikute, eriti noorte, toetuseks erialaorganisatsioone, näiteks Eesti Agronoomide Selts Rootsis, Vabade Eestlaste Põllumajandusliit. Artiklites vaatlevad väliseestlaste käekäiku ning saavutusi teaduses ja praktilises põllumajanduses Karl Annuk, Ants Bender, Enn Ernits ja Ken Kalling.

Temaatilise rubriigiga „Eesti põllumehed võõrsil“ on tihedalt seotud Eesti Agronoomide Seltsi Rootsis materjale Eesti Põllumajandusmuuseumis tutvustav ülevaade Lembit Karult.

Noorteadlaste rubriigis avaldame seekord kaks uurimust noorest Eesti Vabariigist, mis on omamoodi eellooks ühele eestlaste väljarände etapile: põgenemisele nõukogude korra eest. Nii mõndagi nime Kaarel Visseli artiklis sõjaväeveterinaaridest kohtame ka Enn Ernitsa käsitluses. Kadri Tael vaeb

maa jagamise probleeme, plusse ja miinuseid Vana-Põltsamaa vallas pärast omariikluse kehtestamist.

Meenutuste rubriigis räägib sordiaretaja Kalju Kask oma võimalustest ja valikutest Nõukogude Eesti teaduspõllul.

Põllumajandusmuuseumi tegemistest on vaatluse all 2012. ja 2013. aasta. Neil aastail valmis kolm uut püsiekspositsiooni, neist ühe, linnukasvatuse näituse saamisloole heidab valgust vanemteaduri Ellen Pärna ülevaade. Ei puudu ka muuseumi direktori Merli Silla üksikasjalik ülevaade muuseumi tegemistest neil aastail.

Loodetavasti leiab ajaloo- ja kultuurihuviline lugeja siit endale põnevat ja kasulikku lugemist.

Tänan autoreid, retsensente, tõlkijat, toetajaid ja häid kolleege, kes nõu ja jõuga aitasid.

Koostaja

Sisukord

AIVAR JÜRGENSON, SANDER JÜRISSON	
Eesti põllumeestest Lõuna-Ameerikas	9
EVAR SAAR	
Hindrik Kängsepa ja ta venna Kristjani perekonnad esimeste eesti asunikena Albertas	27
ASTRID TUISK	
Siberi ravimtaimed eesti kogukondade kasutuses	45
ANU KORB	
Ühismajandite loomine ja elu kolhoosis Siberi eestlaste mälestustes	65
ENN ERNITS	
Eesti loomaarstid paguluses	87
KARL ANNUK	
Eesti agronoomid väljaspool kodumaad	103
KEN KALLING	
Salapärase professor Elmar Lep(p)ik	112
KARL ANNUK	
Nikolai Rootsi – 125	129
ANTS BENDER	
Jaan Mets – 125	136
LEMBIT KARU	
Eesti Agronoomide Selts Rootsis.	
Materjale Eesti Põllumajandusmuuseumi kogudes	143

KADRI TAEI	
Noore riigi maareform Vana-Põltsamaa vallas	157
KAAREL VISSEL	
Veterinaararstid Eesti Vabariigi sõjaväes aastail 1918–1940	177
KALJU KASK	
Minu tee sordiaretajaks	209
ELLEN PÄRN	
Püsiekspositsiooni „Linnukasvatus Eestis“ loomisvalud	230
ANTS BENDER	
Professor Karl Annukit meenutades	242
MERLI SILD	
2012. aasta tegevustest Eesti Põllumajandusmuuseumis	245
MERLI SILD	
2013. aasta tegevustest Eesti Põllumajandusmuuseumis	253
Olulisemat 2012. ja 2013. aastal	260
MERLI SILD	
Activities of the Estonian Agricultural Museum in 2012	308
MERLI SILD	
Activities of the Estonian Agricultural Museum in 2013	315

Eesti põllumeestest Lõuna-Ameerikas¹

AIVAR JÜRGENSON, SANDER JÜRISSE

Tallinna Ülikool

Sissejuhatus

Eestlaste kui talupojarahva puhul on ikka rõhutatud paiksust, mis ajaloolise sunnismaisuse faktis on ka õigustatud, kuid 19. sajandi teise poole rahvuslik ideoloogia seadis saksa *Heimat*-liikumise mõjul paiksuse parnassile juba uuest aspektist: seda maad on harinud meie esivanemad ja ka juba passiõiguslikult² talupojalt oodati truudust oma maale: „...mis sul ka kanda ja kaebada olleks, sinna ei või kuskil õnnelikumaks sada, kui omma kodomail,“ kirjutatakse Eesti Postimehes 1869. aastal (Eesti Postimees 9/1869: 34). Ometi tingisid sotsiaalajaloolised olud selle, et alates 19. sajandi teisest poolest rändas eesti talupoegi kümnete tuhandete kaupa maalt välja.

Eestlastest väljarändajaid sattus põhja ja lõunasse, metsa ja steppi, mägedesse ja džunglitesse. Keeruline oli põllumajanduslik tegevus harjumatu tingimustes. Oskamatus loomade või põllukultuuridega uutes tingimustes ümber käia nõudis asunikelt kallist kooliraha. Mida harjumatum keskkond, seda keerulisem oli kohaneda. Üks harjumatu keskkonnaga piirkondi, kuhu eestlased välja rändasid, oli Lõuna-Ameerika.

Artiklis antakse ülevaade eestlaste asumisest Lõuna-Ameerikasse, kus kaheks peamiseks sihtmaaks kujunesid Argentiina ja Brasiilia. Esimete üksikurijate kõrval tutvustatakse eesti põllumajanduslike asunduste tekkimist, nende arengut ja raskusi, millega puututi kokku võõrastes kliimaoludes. Näidatakse, missugused riiklikud mehhanismid toimisid rände tõmbefaktoritena ning kas ja kuivõrd olid nad piisavad edukaks kolonisatsiooniks ja kohanemiseks.

Eestlastest põllumehi Paraguais ja Argentiinas

Olemasolevate andmete põhjal võiks esimene eestlane, kes Lõuna-Ameerikas põllumajanduses kätt proovis, olla Jaak Jänes. Informatsioon

¹ Artikkel valmis projektide ETF 9066 ja IUT31-6 raames.

² 1863. aastal jõustunud passikorraldus andis talupoegadele isikut tõendava dokumendi, mis suurendas nende liikumisvabadust.

Jaak Jänes lastega.
Foto Jaan Jänese erakogust.

selle mehe kohta pärineb suuresti Tõnis Sepalt, omaaegselt tuntud eesti reisimehelt, kes jõudis Argentiinasse tõenäoliselt 1888. aastal ja lahkus sealt aastal 1890. 1889. aasta 4. märtsil saatis Sepp kirja/kaastöö ajakirja Linda toimetusele:

Vaheajal olen ka ühe Eestlase siin ülesse leidnud. Ta on Viljandimaalt, Heimtali vallast, nimepidi Jaak Jänes; räägib juba heasti Hispaania keelt; on ühe Indiania [indiaani] neiuga abielusse heitnud, ja kiidab ennast oma tume-vallge kaasa kõrva üliõnnelik olevat. Ma ei jõua ennast nende aastase vanuse pojukese imeliku vaimu vallmimise üle küllalt imetleda. Tall on Indianlaste vaimu teravuse omadusi, mis kaugelt meie Eurooplaste aastaste laste vaimu teravuse üle käivad. (Sepp 1889: 128)

Millal jõudis Jänes Argentiinasse? Ühest hilisemast allikast (Sepp 1928: 5) ilmneb, et paar aastat enne Tõnis Seppa, seega siis 1886.–1887. aasta paiku. Jänes töötas kokana Buenos Airese restoranides ja asutas hiljem

vanakraamikaupluse. Poepidamisest peagi tüdinedes, rändas Jänes Paraguaisse põldu harima ja kohvipuid istutama. Sealt saadetud viimases kirjas Sepale kaebas ta troopilise kuumuse ja maakirpude pärast, kes naha alla tükivad ja asuniku elu põrgupiinaks muudavad. (Samas)

Ühelt Jänese sugulaselt, Eesti Genealoogia Seltsi liikmelt Mari Rüütelmaalt saame ka teada, et Jaak Jänes sündis 2. augustil 1858 Viljandimaal Paisu kihelkonnas Loodi mõisa Werseki talus. 1886. aasta paiku läks ta Heimtalist laevale kokaks ja jäi välismaale. Alguses oli ta Brasiilias, kust siirdus edasi Argentiinasse. Eestis elavad sugulased kaotasid temaga sideme mõnikümmend aastat hiljem.

Kahjuks ei ilmne allikatest, missuguses Paraguai osas Jaak Jänes kanda kinnitas. Mitmel pool Paraguais, eriti selle lõunaosas olid juba tollal suured saksa (eelkõige mennoniidi) põllumajanduslikud kolooniad, kus Jänes oma euroopa päritolu ja saksa keele oskuse tõttu kergesti tööd võis leida. Ometi näeme kirjeldusest, et elutingimused ei olnud troopilises Paraguais soodsad. Kuumus, mis tõuseb kohati 40 kraadini ja üle selle, polnud kindlasti see, millega Eestimaa mees harjunud oli. Olulist leevendust ei pakkunud ka aastaaegade vaheldus: Paraguai talvine temperatuur on vaid

mõni pügal suvisest madalam. Igatahes allkiri ühel vanal, umbes aastast 1900 pärineval fotol, millel on kujutatud Jaak Jänes nüüd juba tublisti suurenenud perekonnaga, vihjab sellele, et tolleks ajaks on perekond jõudnud tagasi Argentiinasse.

Argentiinast ei kujunenud eestlaste jaoks maad, kus oleks hakatud rohkelt maad harima. Üksikuid eestlasi saabus küll Argentiinasse juba 20. sajandi algul, suurem ränne sellesse riiki toimus 1920. aastate keskel ja teisel poolel, kuid peamiselt jäadi tööle linnadesse, eelkõige Buenos Airesesse. Nähtavasti oli siiski neid, kes vähemalt plaanisid uut elu võõrsil alustada põlluharijate-na – igatahes kohtab tollases eesti ajakirjanduses kirjutisi, mis laitsid maha rände Argentiina põllumajanduslikele piirkondadesse. Toodi ära ridamisi põhjusi, miks Argentiinas on maaharimine raskendatud: paremad põllumaad on erakätes (Rosen 1926: 5; Postimees, 6. apr 1930: 7), põllumaa on kallis ja põllusaaduste hinnad odavad, põllusaaduste tootmis- ja turustuspaikade vahel on suured vahemaad (Remmert 1926: 7; Välis-Eesti Almanak 1930, nr 3, lk 4143), põllutöö hooaeg on lühike (Päevaleht, 30. dets 1924: 6), esinevad mitmesugused põllumajanduskahjurid (Rosen 1926: 5) jne. Ajakirjanduses esitati hoiatavaid näiteid eestlastest, kes Argentiina maapiirkondades põllumajandusega katsetades äpardusid (Rosen 1926: 5).

Erandeid siiski oli. Näiteks kapten Brockhausen, endine kaubandus-töösusministeeriumi mereosakonna juhataja, kes 1921. aastal oli Argentiinasse rännanud ja oli 1925. aastaks, väljarännubuumi ajaks, puuvillaistanduse omanik. Tema Eesti ajakirjanduses jagatud informatsioon tööväljavaadete kohta Argentiina põllumajanduses oli aga pigem kainestavalt informatiivne kui optimistlikult uusi immigrante, sh põllumehi Argentiinasse meelitav (Päevaleht 1925, nr 264, lk 4).

1930. aastatel ilmusid Välis-Eesti Almanakis ja hiljem Välis-Eestis mõned artiklid, milles propageeriti mõtet soetada Eestile põllumajanduslik koloonia mõnel ülemeremaal ja pakuti võimalusena välja Lõuna-Ameerikat (Riisman 1932: 2–5; Riisman 1936: 121–123) või konkreetsemalt ka Argentiinat (R. P. 1937: 76) Artiklite autorid olid eestlastest väljarändajad ise, kes oleksid hea meelega näinud endi ümber rohkem rahvuskaslast, kuid laiemat kõlapinda need üleskutsed ei leidnud.

Üksikuid rantšopidamisega katsetajaid oli küll hiljem sõjapagulastena Argentiinasse saabunute seas, kuid needki kolisid lõpuks Buenos Airesesse. Kui näiteks soomlastel on Põhja-Argentiinas põllumajandusasundusi, samuti sakslastel, ukrainlastel, poolakatel jt, siis eestlased selleni ei jõudnud. Ühelt poolt oli põhjus selles, et eestlaste hulgalisema tuleku ajaks, 1920. aastateks, oli põllumaa Argentiinas kalliks läinud, teiselt poolt pakkus tormiliselt arenev metropol Buenos Aires uustulnukatele sobivat tööd ja leiba linnakeskkonnas.

Eesti talunikud ja põllutöölised Brasiilias

Brasiiliast kujunes eurooplastele atraktiivne agraarse migratsiooni sihtmaa 19. sajandi kaheksakümnendatel aastatel, kui orjapidamise keelustamise järel kasvas tööjõuvajadus, seda eriti hoogsalt arenevates kohviistandustes. Istanduste omanikud koos valitsusega töötasid abinõuna välja tööimmigratsiooni poliitika – *colono*-süsteemi –, mille põhjal föderaal- või osariigivalitsus tasus täielikult immigrantide reisikulud Brasiiliasse. Avanenud võimalust kasutasid paljud ning 19.–20. sajandi vahetuseks oli Brasiiliasse saabunud juba 1,6 miljonit inimest, jäädes Vanast Maailmast emigreerunute sihtmaana alla vaid Ameerika Ühendriikidele. *Colono*-süsteemi edukale rakendamisele järgnenud kohvitööstuse kiire areng ja sellest tulenenud endise perifeerse São Paulo osariigi majanduse järsk kasv olid eelduseks laiema ulatusega immigratsioonile ning Brasiiliasse hakati rändama ka iseseisvalt, ilma kohvitöösturite abita. Nii ületas 20. sajandi esimesel kümnendil iseseisvalt Brasiiliasse rännanute hulk juba subsideeritud siirdlaste arvu (Klein 1995: 208–2010).

Esimesed eestlased saabusid Brasiiliasse 19. sajandi neljandal veerandil, kuid nende tegemiste kohta on väga vähe andmeid. Agraaralal tegutsenud eestlastest leiame teateid alles 1902. aastast, mille järgi olevat keegi Alfred Russov seal farmi pidanud (Väliseestlase kalender 1956: 61). Suuremal arvul hakkas eestlasi Brasiiliasse saabuma pärast 1906. aastat ja sinna siirduti nii Eesti aladelt kui ka eesti asundustest tsaaririigis. Enim rändas eestlasi Brasiiliasse ilmselt 1908. aastal, kui Santose sadamaregistri andmetel jõudis sinna vähemalt 282 eestlast. Kokku võis enne Esimest maailmasõda Brasiiliasse saabuda viiesaja ja tuhande eestlase vahel (Jürisson 2012: 95).

20. sajandi algul asundas Brasiilia aktiivselt immigrante nende jaoks rajatud riiklikesse põllumajanduslikesse kolooniatesse. Kaks peamist asundust, kuhu eestlased 20. sajandi esimesel kümnendil asusid, olid Nova Europa ja Jorge Tibiriça. Sinna sõideti Brasiilia valitsuse kulul. Neis valitsuse asundustes anti igale saabunud perekonnale 25 hektarit maad 10aastase protsendita järelmaksuga. Kaks esimest aastat osamaksu tasuda ei tulnud, kolmandal aastal tuli õiendada esimene osamaks. Esimesed kolm nädalat andis valitsus uusasukale toidu, samuti saadi abi põllutööriistade soetamiseks ja hoonete ehitamiseks. Pärast kuuekuulist asumist, kui asunik juba oma krundil elas, sai hobuse ja lehma ostmiseks valitsuselt laenu, mis tuli tasuda kümne aasta jooksul. Ka lasti valitsuse kulul iga asuniku maatükilt 2,5 hektarit metsa maha raiuda ja neil, kellel metsamaad ei olnud, lasti sama suur tükk maad üles künda ja äestada. Esimesel aastal oli ka arstiabi tasuta. Lisaks võimaldas valitsus asunikel lisaraha teenida teedehitisel ja maaparandusel (Aur 1968: 8; A.J.U. 1935: 9).

Eesti ajakirjanduses ilmus 20. sajandi alguskümnendil ridamisi artikleid Brasiilia olude kohta, sageli allikaks varem läinute kirjad Eestisse. Kohati olid

need kirjeldused asunikke ees ootavaid perspektiive optimistlikult ilustavad, kohati ka irooniliselt võimendavad. Näiteks: „Maa olla sigitav, viljarikas, kuna loodus ja lilled elu maapääleks paradiisiks tegevat./.../ Mets olla kõik-sugu loomi täis. Tapnud metssigu, kes 5–6 puuda kaalunud. Lindusid lõpmata suured karjad, – muud kui pauk ja praad...” (Hääl 1909, nr 15).

Taolises hüpertrofeerivas ja iroonilises esituses võib aga olla omajagu tõttki. Väljarännupalavikust haaratud inimeste jaoks omandasid väljarännupiirkonnad ülepaisutatud värvid. *Kullamaa*, *õnnemaa* jne – need olid sümbolid, millele väljarändajad andsid konkreetse sisu. Maa oli sümbol ja põl-luharijast eestlasele tähendas *kulla-* või *õnnemaa* esmajoones viljakandvat põllumaad. Ebareaalsed ja läbimõtlematud utoopiad, mis kaasnesid kujut-lusega kaugel asuvast oma maast ning mis just sealseid looduslikke olusid kirjastes värvides kujutasid, kuulusid asja juurde.

Ajakirjanduses ilmunud iroonilised hüpertroofid olid aga sageli ka reaktsioon mitmesuguste infokanalite kaudu levitatud informatsioonile potentsiaalsete välja-rännupiirkondade kohta. Informatsiooni, mis oli kohati kontrollimata ja viis pal-jusid kergeusklikke eksiteele. 20. sajandi esimesel kümnendil rändas osa varem Venemaale saabunud edasi Brasiiliasse – eks see ole märk sellest, et tingimused senises asumispiirkonnas ei vastanud ootustele. Ometi ei peljatud võtta ette uut väljarändu, millele õhutasid kohati spetsiaalselt väljaantud reklaamüllitised, koha-ti aga ka viimastest mõjutatud ajakirjandus, kus kiideti Brasiilia *lõpmata rammu-sat* ja viljarikast mulda ja õnnistatud kliimat (Virulane 1909, nr 14: 1).

Sageli saadi informatsiooni töö- ja asumistingimuste kohta juba varem läi-nutelt – tänu sugulus- või tutvussuhetele oli selline info kõrge usaldusväärsuse-ga. Tegutsesid ka värbamisagendid. Üks neist oli Londonis resideerinud Johann Gutmann, kelle 1907. aastal eesti keeles üllitatud raamat „Asunikkude elu São Paolo riigis Brasiilias“ oli paljude eestlaste pilgud Brasiilia poole pööranud. Nende seas oli nii Eestimaa eestlasi kui Venemaa eesti asunduste elanikke: Novgorodimaalt, aga isegi kaugest Samaarast ja Krimmist (vt Õigus 1908, nr 167: 3); samuti hulgaliselt baptiste, kellele Gutmann end kui sugu- ja usuvenda olevat tutvustanud (Virulane 1909, nr 13, lk 1–2; Isamaa 1909, nr 3: 1–2).³

1907. ja 1908. aastal ilmus Eesti ajakirjanduses ridamisi lugusid, milles tolle raamatukese ja muu reklaami ajal Brasiiliasse asunud, kuid sealses elus pettu-nud ja Eestisse tagasi pöördunud, oma vintsutustest pajatasid. Intervjuus ühe tallinlasega, kes Gutmanni raamatust innustust saanuna Brasiiliasse rändas, kir-jeldatakse järjestikusi pettusi, mille ohvriks ta langes, seda, kuidas ta Brasiilias ostis maad, mida näinudki polnud ja mis kohale sõites põllupidamiseks kõlb-matuks osutus. Intervjueeritu räägib sarnase looga saatusekaaslastest: need, kel on raha, saavad koju tagasi sõita, kel mitte, peavad Brasiilias edasi kannatama.

³ Tegelikult ei olevat Gutmann eesti keelt osanud (Virulane 1909, nr 14: 1), ta olevat olnud Ufaa kubermangust pärit lätlane (Hääl 1909, nr 16: 1–2).

Vaesed asunikud, kes São Paolos elavad, kaebavad tihti nuttes ja õhates oma raskuste ja vi-letsuste üle. Kadunud on kõik nende magusad unistused, mis reisi eel nende pead täitsivad. Kodumaalt lahkudes oli neil igapähele ometi midagi – oli oma elujärg, oli koguni tükikene maad harimiseks, oli oma teenistus, olgu see nii vilets kui tahes, ta oli ometigi midagi. Mille peale võivad nad aga nüüd loota? Mida oodata?...

Päevaleht 1908, nr 294, vt ka Päevaleht 1907, nr 327: 3.

1909. aastal jõudis São Paolo osariigist tagasi endine Läänemaa koha-omanik Samuel Ambrosen, Naissaarelt pärit rootslane. Tema pihtimusest saab aimu, missugused tingimused uustulnukaid Brasiilias ees ootasid. Ambrosen kirjeldab, kuidas nad kümne eesti perega Santose sadamasse jõudsid, sealt rongiga São Paolosse, seejärel 15 päeva pärast Venemaalt pärit asunikele määratud asundusse Nova Europa saabusid. Paarkümmend kilomeetrit raudteest eemal juhatati neile kätte väljamõeldud 25 hektari suurused maatükid. „Mets Ambroseni krundi peal oli nõnda paks ja tihe, et sealt süllalaiust lagedat platsi leida ei võinud.“ Aga tasapisi selgusid ka tõsisemad asjaolud: hammustavad kärbsed ja kirbud, kes ennast naha alla söövad ja seal mädanevaid paiseid põhjustavad. Ambrosen kirjeldab, kuidas maod, sisalikud ja metsloomad hirmu külvavad. Kõige hullem aga olevat kollapalavik, millest ükski põhjamaalane naljalt ei pääse. Asunikud külvaksid maisi maha, see kasvas küll hästi, aga putukate, palavuse ja toiduainete kõrge hinna tõttu otsustati siiski lahkuda. Neli nädalat merereisi ja oldigi Eestis tagasi. Leht kirjutab ka nendest, kes veel Nova Europas elavad (Virulane 1909, nr 13: 1–2; vt ka Isamaa 1909, nr 16: 2).

Virulane avaldab ühe São Paolo osariiki sõitnud eestlase kirja: „Nii kui mina kuulnud olen, tahate teie ka São Paolo riiki tulema hakata. Minu soov ja palve on, et teie seda mitte ei tee, kui teie siia surema ei taha tulla...“ Inimene muutetavat seal valitsuse orjaks, sest palka ei maksta, vaid seadeleid, millega poest kaupa osta saab. Laidetakse ka põllumaad, mis kasvatab vaid maisi ja ube (Nigulvits 1909: 5).

Keegi Rimmelga-nimeline tagasipöördunu kirjeldab Nova Europa olusid järgnevalt: „Üleüldse on põllupind väga tore, raba sarnane, laseb ruttu vihmavee läbi, mis pärast vili hästi ei kasva.“ Rimmelgas proovis kasvatada meie suvirukist, kaera ja hernest, ka kartulit, kapsast, kaalikat, kurki, porgandit ja sigurit. Palavuse pärast teravili tera ei kasvatatud, kapsaste lehed langesid longu ja pead ei kasvatatud, kaalikad kasvanud, aga kahjurid söönud sisu ära. „Viinamarjad kasvavad ka aedades ja metsades, aga on maitse poolest liiga vastikud; metsviinamarjad ei sünni oma vänge maigu pärast süüagi.“ (Virulane 1909, nr 296: 1–2).

Rimmelgas jätkab järgmises lehenumbris:

Üleüldse ei ole Sao-Paolos õhk mitte sugugi tervisele kohane. [...] Väikest, roomajat last ja ka vana hallipeaga vanakest võib väga harva näha; see olla nagu imeasi. Ainult keskealised võivad seda õhku ära kannatada. Alati valitseb lämmastav palavus, mis vahelt 30–40[°]

on. Ka vihm, mis enamaste äikese vihmana maha „valab“, ei puhasta õhku, ega vähenda palavust, vaid teeb õhu veel koguni lämmastavamaks. Inimene peab seal poole kärmemine hingama kui siin. Niisugune järskune kliima vahetus mõjub väga kahjulikult asunikude tervise peale ja külmõbi nõuab omale halastamatult ohvrid.

Metsades asub hulk mitmesugusid loomi, kelle hulgas ka palju kiskjaid on. Kõige kardevavam neist on jaaguar, kes karjale kahju teeb ja ka sagedaste inimese kallale tormab. [...] Siin on veel meie koera kombel haukuvad metskoerad, metssassid ja üks karuseltsi elajas, kes kõik suured kodulindude hävitajad on.

Kõige suuremaks nuhtluseks on asunikudele kärbsed, sääsed ja putukad – neid on luge-mata seltsisid; kärbestest ja sääskedest on mitmed liigid väga kihvtised – kui ihu peale laseb, siis tüki viib, või kui tükki ei vii, siis nõelab, mille järele haav üles paistetak ja koledat valu teeb. Iseäranis tüütavad on moskitod – väikesed kihulased. Nad on pisikesed, nagu tolm, aga kui näo peale lasevad, siis on, nagu visatakse tulist vett vastu nägu. Tubades peetakse kogu aeg tuld all, et suits nad välja peletaks.

Rommelgas räägib muudestki halbadest asjaoludest. „Aga see igavene kartus oma elu eest röövivat kõik töötamise tahtmisegi ära. Kõik loodus on tundmata; puudel on ilusad lehed ja õied, aga neid puutada ei tohi. [...] Met-sas kiskjad, jões krokodillid, kodus kirbud, moskitod ja külmõbi, vaat need on, mis seal elamise võimataks teevad“, kaebab Remmelgas. Ka lisab ta, et põliselanikud näikse asunikke vihkavat (Virulane 1909, nr 297: 1–2).

Taolised kirjeldused andsid Brasiiliast dramaatilise, kuid muidugi ühe-külse pildi: pärinedes neilt, kes uute oludega kohaneda ei suutnud, on nende üks eesmärke õigustada tagasipöördumist. Väljarändamise suhtes üldiselt tõr-juv ajakirjandus oli muidugi varmselt valmis neid ka ära trükkima, kuid ometi jäi suur osa Brasiiliasse sõitnutest siiski sinna. Oli ka neid, kes esialgu Brasi-i-las ei kohanenud, tulid Eestisse tagasi, kuid mõne aja pärast võtsid uuesti ette reisi Brasiiliasse (Virulane 1911, nr 119: 1–2). Üks naine põhjendab teistkord-set väljarändamist elukallidusega Eestis ja pealegi: „Siit kliima on ka nii tuju-ka; kui paremas oled elanud, ei meeldi ta enam.“ (Virulane 1911, nr 121: 1). Ilmne tunnistus sellest, et Brasiilias mitte kõik halvasti ei olnud.

Peab ütlema, et pea ükski tollane ülevaade eestlaste elust Brasiilias São Paolo osariigis ei jäta kirumata Gutmanni, kelle eksitava ja omakasupüüdli-ku propaganda tõttu paljud eestlased Brasiilias raskustesse sattusid. Ajapikku selgus, et Gutmannil oli ka kaastöölisi. Näiteks oli ta kasutanud „söödana“ üht varem Brasiiliasse siirdunud eestlast. See kirjutatud raha eest kirju, mida Gutmann eestlastest väljarändajate seas propagandana levitas (Hääl 1909, nr 14: 1). Samuti selgus, et Gutmann oli saatnud ka ühe Sillaotsa-nimelise Tallin-nast pärit baptisti kirjade koopiaid Kaukaasia ja Krimmi eestlastele. Ka teda peeti Gutmanni agendiks (Virulane 1909, nr 296: 1–2). Gutmanni agent oli ka Novgorodimaalt Bugri eesti asundusest Brasiiliasse asunud I. Sarapuu, kes saanud iga omastele saadetud kiitva kirja eest Gutmannilt 6 rubla (Hääl 1909, nr 16: 1–2).

Tagantjärele on hinnatud, et kuigi Brasiilia valitsus nägi asunikele ette soodustusi, olid Nova Europa ja Jorge Tibiriça asundus São Paulo osariigis siiski halvasti valmis asunike vastuvõtuks, lisaks rasked kliimaolud ning haigused. Hiljem on kirjutatud, et lühikese ajaga jäi Nova Europas viiekümnest eesti perest kohale vaid kolm. Jorge Tibiriças oli taristu küll paremini välja arendatud, kuid ka sinna jäi raskete kliimaolude ja haiguste tõttu sajandi teiseks kümnendiks paigale esialgsest kolmekümnest eesti perest vaid paar. Ülejäänud rändasid kas Eestisse või Venemaale või asusid Brasiilias soodsamate oludega piirkondidesse (Aur 1968: 9; A.J.U. 1935: 10).

Teine piirkond, kuhu eestlasi Brasiilias asus, oli Minas Gerais osariik São Paolost põhja pool. Kuigi ekvaatorile lähemal, paiknes sealne asundus kõrgemal, sealne kliima oli jahedam ning kuivem, mistõttu oli seal võimalik kasvatada ka eestlastele tuttavaid põllukultuure – kartulit, kapsast, kaalikat. Kartul andnud seal koguni kaks saaki aastas. Peamised teraviljad olid riis ja mais, mida ka eestlased hakkasid õige pea kasvatama (Tallinna Teataja 1915, nr 31: 5–6). Asundusele olid aluse pannud Eestist välja rännanud baptistid. Hiljem koondus sinna eestlasi ka mujalt, sh Venemaa eesti asundustest, teiste seas ka neid, kes São Paulo osariigist välja olid rännanud (Organiseeritud Välis-Eesti Album II 1939: 101–104).

Eesti asunikud 1920. aastatel

1920. aastate keskpauku saabus Brasiiliasse tuhandeid eestlasi. Suurim eestlaste rändevool Brasiiliasse toimus aastatel 1924–1926, kui Brasiilia võimaldas tasuta transporti sisserändajatele. 1925. aastal, kui Brasiiliasse suundus enim eestlasi – ametlikel andmetel 1627 – moodustasid kõigi Eestist lahkujate üldarvust (2676 inimest) 66,6 protsenti talupojad (Reimann 1926: 3). Võib arvata, et ka Brasiiliasse siirdunud eestlaste seas oli see suhtarv küllaltki sarnane, lisaks oli palju Brasiiliasse rändajaid Vabadussõja järel Venemaalt Eestisse opteerunud, kelle seast erialaselt tõusid samuti esile põllumehed (Pilve; Saueauk 2009: 1959).

Paljud sel perioodil Brasiiliasse siirdunutest seadsidki end sisse asundustes. Üks selliseid oli Borda da Mata asundus Minas Gerais osariigis, kuhu eestlasi oli tulnud juba enne Esimest maailmasõda. Teiseks varasemalt Brasiiliasse jõudnud eestlastega asunduseks, kuhu ka 1920. aastatel saabunud suuremaarvuliselt siirdusid, oli Padre José Bento koloonia. Gerda Mitt, kes 1925. aastal nelja-aastaselt koos vanematega Brasiiliasse rändas, kirjutab oma 1998. aastal ilmunud mälestustes elust viimatimainitud koloonias:

Esimesed aastad Brasiilias olid väga rasked: keegi ei osanud portugali keelt, kellelgi polnud kohalikku raha, riided, mis Eestimaalt kaasa olid võetud, ei sobinud kandmiseks soojal maal. Samuti ei kõlvanud siinsetesse oludesse harjumuspärased tööriistad. Teed olid viletsad või puudusid üldse. Naised ei osanud kohalikest maa-andidest – oast, „mandiocast“, maisist – toitu valmistada. Polnud ühtegi kooli, kus lapsed oleksid võinud õppida.

Elsa Toop (vasakul) ja Ilmar Toop (paremal) külas eesti asunikel lesk Emma, Robert (omanik) ja Arnold Blokmannil. Jugueiro, 1937. EFA 180.A.60.155.

Töö oli raske. Seda enam, et enamik siiaasunud eestlasi ei olnud kodumaal olnud maa-
töölised. Nüüd tuli aga lihtsa käsisaega maha saagida üks mets teise järel. Puud olid aga
võimsad. Jämedatest palkidest tehti laudu – ikka käsisaega. Mahavõetud puudega metsa-
alad pandi põlema, et valmistada ette tulevast põllumaad. Tuli hävitas nii kuivad lehed kui
oksad, aga ka putukad, loomad ja linnud, kes seal olid elanud. Varsti muutus põlismets
põlluks, kus kasvatati kohvi, ube, maisi, riisi, pilliroogu. Edasi tuli rajada loomadele karja-
maad, sest looduslikult ei kasvanud põlismetsade alal üldse rohtu. (Mitt 1998: 14.)

Enamasti viljeldi varem Brasiiliasse saabunud eestlastega samu põl-
lukultuure: esialgu olevat maha pandud maisi, ube, kartulit, riisi, nisu
ja juurvilju, et perele esmast ülalpidamist muretseda. Jõudumööda soetati
kanad, sead ja teised väiksemad koduloomad. Ajakirjas Välis-Eesti Alma-
nak pseudonüümi Brasiillane all kirjutanu väidab 1931. aastal, et „kind-
last, süstemaatilise põlluharimisest ja karjakasvatamisest ei võinud mui-
dugi esialgu juttugi olla. Iga asunik talitas oma äranägemise järgi, lootes
põllutööst ja väikeloomade kasvatamisest peasissetulekuallikat soetada“
(Brasiillane 1931: 15–16).

Elu ja kohanemist asundustes meenutasid 2010. aastal Brasiilias
läbi viidud intervjuudes⁴ ka praegused Brasiilia eestlased. Koos vane-
matega 1923. aastal Padre José Bento asundusse kolinud naine (sünd
1922) kõneleb:

⁴ Intervjueeris Sander Jürisson mais-juunis 2010. aastal São Paulo, Rio de Janeiro, Campinase ja Curitiba linnades.

Ja papa müis maja maha ja tulime siia Brasiiliasse. Ja siis valitsus tegi ühe koloonia seal Minas. Oli selle koloonia nimi Colonia Padre José Bento. Ja siis valitsus jagas need maad: kümme hektarit igal perele. Ja siis minu isa võttis kah. Kellel olid madalad maad, nendele andis [valitsus] sahad. Ja kellel ei olnud, kes oli mäe otsas, siis neil andis hobused ja kõblad.

Üks teine intervjuueeritu, esmalt São Paulos elanud ning seejärel ema ja vennaga maale kolinud naine (sünd 1937), jutustab, kuidas nad proovisid õnne kanakasvatusega, mis olevat esimestel aastatel nii mõnelegi asunikule kergemat sissetulekut pakkunud:

Siis ma olin vist kaheksa-aastane, siis me kolisime maale. Me hakkasime kanu kasvatama. Olime seal ligemale üheksa aastat. Ja siis istutasime tomatise ja salatikraami ja kurki ja siis tõime suurde linna müüa. [...] Vahest oli meil üks viissada kana, ühepäevased väiksed pojad. See oli ka väga suur töö. Külmal ajal sai nad toodud ja siis nad soendasid selle põranda ära. Oli üks ahi seal all tehtud. Ja siis pidi neid vaatama, sest nad hakkasid kõik hunnikusse minema, ühte kohta. Ja siis nad tallasid teineteist ära seal. Siis paljud surid öösel ära. Nad käisid mitu korda öösel vaatamas ja neid lahti jälle tõmbamas, et nad teineteist ära ei tapaks. Vend jäi nii haigeks sellest – tuli soojust voodist külma kätte, siis tegi oma jalad soojaks seal, tuli jälle külma kätte... Jäi väga haigeks seal.

Kanakasvatuse kõrval muutus küllaltki populaarseks ka siidiusside kasvatamine. Brasiilia eestlaste ajakirjas Uus Kodu märgitakse, et siidiusside kasvatus nõudis küll suurt hoolt ja vaeva, ent olevat ka *kaunis hästi* ära tasunud (Uus Kodu 1934, nr 1: 4). Nõrgema tervisega asunikele pakkus siidiusside kasvatamine füüsiliselt kergemat võimalust äraelamiseks. Meenutab juba eelpool kõnelnud 1922. aastal sündinud naine:

Minu isa oli haige. Ta oli kaheksa aastat sõjas. Ja sellest ta polnud enam nii tubli mees, et oleks üksinda suutnud maaelu viia. Ja et meile osta riideid ja asju, kasvasime siidiussi – need, mis siidi teevad. Nendega meil viimasel aastal sai elatud ära. Selle rahaga, mis me kasvasime neid usse. Ja siis selle rahaga sai poest osta asju, mis tarvis oli.

Orjatööle kohviistandustesse

Kahe maailmasõja vahel Brasiilia valitsuse kulul üle ookeani sõitnud eestlastelt eeldati, et nad asuvad tööle kohviistandustes ehk *fazendades*, mis paiknesid valdavalt São Paulo osariigis. Kuigi see polnud läbinisti kohustuslik, eelistasid paljud siiski istandustesse siirduda, sest see pakkus n-ö turvalist algust uuel maal – olemas oli töö ja peavari, samuti polnud oluline keeleoskus, mis näiteks linna jäädes raskendas oluliselt lihttööst parema leidmist. Istandustes eestlasi oodanud tingimused olid keerulised ning paljud tundsid, justkui oleks 700aastasesse orjapõlve tagasi pöördunud. Päevaleht nimetab istandustes tööjõudu suhtumist barbaarseks. „Töölised on seal peaaesjalikult mustad, endised orjad ja indiaanlased, neid suudavad istanduste omanikud vaos hoida ainult revolvi abil. Loomulik, et eurooplane sarnaselt töötades tunneb end ori olevat“ (Päevaleht 1925,

Eestlased sõitmas São Paulost kohviistandusse 1920. aastate keskpaiku.
S. Jürissoni fotokogust.

nr 130: 2). Peamiselt rohiti kohvipuude aluseid. Kohviubade korjamisele kulus aastast kolm kuud. Olenevalt istandusest kestis tööpäev tavaliselt 12–14 tundi (kui söögipausid välja arvata, siis umbes 10 tundi) ja algas päikesetõusuga. Päevapalk oli 5 milreisi ehk umbes 250 Eesti marka. Kuni 75 päeva aastas võis teha ka tükitööd – harida 10 päevaga 1000 kohvipuud 400 milreisi⁵ eest. Kotitäie ubade korjamise eest maksti palka 2,5 milreisi, eurooplasele olevat jõukohane olnud ühe kuni pooleteise koti korjamine päevas (Päevaleht 1926, nr 70: 7).

Emotsioone, mida eestlased kohviistandusse saabudes kogesid, kirjeldab värvikalt Erika Aland-Vernik oma romaanis „Kohvipõllu leib“:

Hämmastuses – nagu puuga löödud – seisis eestlased nende madalate krohvimata majade ees. Ei suutnud uskuda, et nende uhke maailmareis oli jõudnud nii halenaljale lõpule. Majade read ees tuletasid neile nii väga selgesti meelde kunagisi moonakamaju Eesti mõisates. Näisid veelgi armetumad ja viletsamad. See pani mehed jahmatama: olid nad astunud möödunud sajandisse tagasi? Olid nad algatamas siin orjapõlvega, mille nende isad vaba Eestiga purustanud? (Aland-Vernik 1990: 24).

Raskete töö- ja olmetingimuste kõrval pahandas eestlasi kohviistanduses tõsiselt esmatarbekaupade muretsemisega seonduv. Tavaliselt oli istanduses või selle ümbruses üks pood, mis kuulus *fazenda* omanikule ja kus hinnad olid kõrgemad kui tavakauplustes. Üsna levinud oli ka olukord,

⁵ Teistel andmetel sai pere iga 1000 kohvipuu kohta 300 milreisi aastas. Tasu ilmselt erines ka piirkonniti (Päevaleht 1925, nr 320: 4).

et niigi väikest palka ei makstud välja mitte rahas, vaid tšekkides, mille eest hiljem sai kauplusest vajaminevat soetada. Eestisse tagasi pöördunud J. Pärtli kirjutab 1928. aastal Päevalehes, et tšekkide väärtus oli niivõrd madal, et nende eest sai osta vaid riisi ja ube. Rahas lubati Pärtlile palka maksta kahe kuu pärast. Pärtli meenutab:

Kannatasime need kaks kuud, süües ainult kibedaid ube ja riisi. Kui kaks kuud jälle mööda olid, ei olnud palgamaksmisest endiselt midagi kuulda. Elu oli väljakannatamatuks muutunud. Seda enam, et need, kes olusid tundsid, ütlesid, et palka siit ei saa, vaid tööd tuleb ainult ubade eest teha. Midagi polnud teha: läksin linna. (Postimees 1928, nr 257: 7)

Palgaga seotud probleeme meenutas intervjuus ka üks 1930. aastal sündinud naine:

Need [istanduste omanikud] olid niimoodi, et nad lubasid palju, aga nad ei maksnud palka. Nad arveraamatusse märkisid kõik sisse, mis sa teenisid. Aga sa läksid ostma toitu... sa pidid ostma teatud ärist, mis nende omad olid. Ja see võlg oli niivõrd suur, et kui sul oli pärast kätte [palgapäev], siis sul ei jäänud midagi üle. Ja siis suurem osa eestlasi kes niimoodi läksid, nad kaotasid kõik, mis oli.

Sarnaselt Pärtlile kujunes suure osa eestlaste tutvus *fazendadega* põgusaks ning valdavalt siirduti São Paulo linna. Vanemate istandusest lahkumisest kõneleb üks 1937. aastal sündinud naine:

Siis nad tulid detsembris siia, detsembris oli ju väga kuum. Siis, kui nad siia jõudsid, nad viidi ju kohviistandusse ja need kohviistandused on ju kõikse kuumemas kohas. Ja siis nad olid seal, aga nad ei kannatand vist aasta aegagi seal. Jäivad haigeks ja siis üks tööline sealt ütles, et: „Sa tahad ära minna? Mine siis õhta siit ära, sa ei tohi midagi siit kaasa viia.“ See pesu, mis sul seljas on ja üks pisikene pakikene. Ja enamik pildid ja asjad, mis neil olid, kõik jäid maale. Vist kõik eestlased käisid korra kohviistanduses. Nad kannatasid küllalt. Detsembris on vist lumi maas Eestis. Nad jõudsid siia kõikse palavamal ajal. Silmad jäävad haigeks alati, sest see tolm, kohvi võtmise tolm, läheb ju kõik silma. Siis nad ei kannatand kuigi palju seal ja tulid São Paulosse.

Eestlaste kõrval olid ka enamik teistest istandustesse asunud immigranetidest esmalt pettunud neid seal vastu võtnud tingimustes. Brasiilia migratsioonilugu uurinud Herbert Kleini väitel koges suur osa kohviistandustesse tööleasunud esialgu tõsiseid raskusi, kuid keerulistele oludele vaatamata võimaldas elu Brasiilia edukaimas osariigis paljudel küllaltki kiirelt omandada maad ning saavutada teatav stabiilsus (Klein 1995: 211). Mõnel eestlasel õnnestus kohviistandustes töötamisega saada maaomanikuks. Enamasti oli tege mist hiljem, arvatavasti 1926.–1927. aastal istandustesse elama ja tööle siirdunudega, kes olid rahvuskaaslaste varasemast negatiivsest kogemusest õppust võtnud ning teadsid sõlmida istanduseomanikuga lepingu, mille alusel oli neil õigus pärast kokku lepitud „orjaaja“ lõppemist omandada osa istandusest või mõnest muust istanduse omanikule kuulunud põllumaast. Ajalehe Vaba Maa andmetel olevat maaomanikud olnud sunnitud lepinguga nõustuma, kuna töö-

jõust oli endiselt suur puudus. Sel viisil saanud ka mitu eesti peret kohviistanduse omanikuks või osanikuks. „On üles ehitatud eluhooneid, mõni isegi karja soetanud ning otsib ise võõrast tööjõudu, muutudes samasuguseks tööjõu ekspluateerijaks, kui seda oli varem tema peremees,“ kirjutas ajaleht 1929. aasta suvel (Vaba Maa 1929, nr 157: 6).

Ajakirjas Välis-Eesti 1936. aastal ilmunud ülevaates Brasiilia elutingimuste kohta märgitakse, et kohviistandustesse asumise küsimuses esines immigrantide seas kaks seisukohta: ühed pidasid seda kindlaks teeks oma maalapi saavutamisel, teiste meelest oli see aga täielik orjus (Välis-Eesti 1936, nr 7: 181). Seega seisid väljarändajad dilemma ees – kas pidada vastu rasketele tingimustele ja saada seejärel maaomanikuks või loobuda orjatööst ning proovida iseseisvalt mõnes asunduses maad rentida ja harida elik katsuda õnne linnas. Võib arvata, et nn orjatööga *fazenda*-omaniku staatuse saavutanud eesti peresid siiski väga palju polnud, kuna istanduseomanikud kasutasid ära esimesi 1920. aastate keskel Brasiiliasse saabunud kogenematuid eestlasi, millega kaasnes ulatuslik pessimism istandustesse asumise osas.

Maaestlased 1930. aastatel ja hiljem

1930. aastateks oli maaestlaste suurim kontsentratsioon endiselt São Paolo ja Minas Gerais osariikides. Elatuti peamiselt põllutööst ja karjakasvatusest. Linnade lähedal tegeldi ka sea- ja linnukasvatusega, aia- ja puuviljade kasvatamisega. Mõned kasvatasid ka siidiusse (Ise 1934: 8). Suur osa esialgu kohviistandustesse asunud eestlastest oli selleks ajaks siirdunud linnadesse. Asunduste eestlased nii kiirelt üldjuhul linnadesse ei läinud ja nii võis näiteks 1934. aastal leida Minas Gerais osariigis Borda da Mata kolooniatest umbes 100 eestlast (Uus Kodu 1934, nr 1: 4). Mõnel eestlasel õnnestus maatööga küllaltki heale järjele tõusta – üks selliseid oli näiteks Eduard Kalju, kes rajas Teise maailmasõja eel São Paolo osariigis Campo Limpo linnakese lähedale Kaljuvallaks nimetatud mesindus- ja kalandustalu, kuhu eestlased korraldasid tihti väljasõite (Kronberg 2008: 572).

Nagu eelpool ühe informandi meenutusest lugeda võisime, siirdus eestlasi São Paulost maapiirkondadesse elama veel 1930. aastate lõpus – 1940. aastate algul, kuid üldine tendents oli pigem vastupidine: suunduti maalt linnadesse, kus nähti suuremat majanduslikku perspektiivi. Sellega sobituvad eestlased Brasiilia üldise migratsioonidünaamika muustrisse, mille järgi siirdus enamik Euroopast ja Aasiast sisserännanutest esialgu maapiirkondadesse, kuid 1930. aastateks oli nendest suurem osa linnadesse asunud. Nii elas 1934. aasta rahvaloenduse järgi pool välismaal sündinutest linnades, samas kui sünnipärastest elanikest elas linnades vaid 35 protsenti (Klein 1995: 212). See, kui kaua keegi asunduses elas enne linna siirdumist, oli individuaalne: leidis neid, kes

Põllumees Eduard Poltsinas abikaasa ja tütrega oma mesipuude juures 1933. aastal.
EFA 180.A.60.138.

pidasid maal vastu vaid lühikest aega, kuid tuli ette ka neid, kes elasid asundustes enne linna lahkumist aastakümneid.

Vahel sekkus ka saatus – nii näiteks meenutab G. Mitt, et Padre José Bento koloonias oli enamik asunikest põlluharimise asemel aktiivselt asunud siidiusse kasvatama. Kui aga ussid neid tabanud epideemia tõttu surid, kadus sellega ka sissetulek ning majanduslikel põhjustel suunduti linnadesse palgatööle: „Algas üleüldine jumalagajätmise aeg: üks pere teise järel lahkus kolooniast. Meie ilus ja kunagi nii rahvast täis kirik jäi iga pühapäevaga aina tühjemaks ja tühjemaks...” (Mitt 1998: 16–17). Tänapäeval on endistesse asundustesse elama jäänud ilmselt vaid mõni üksik eesti keele kõneleja – näiteks Senador José Bento linnas (endine Padre José Bento koloonia) olevat 1995. aastal elanud veel vaid kolm eestlast: Lidia Kreismann, Alberto Kreismann ja Erica Taets (Mitt 2008: 12).

Teise maailmasõja järel Brasiiliasse saabunud umbes 200 eestlasest suundusid maapiirkondadesse elama vaid mõned üksikud, kuigi ametlikult oli ette nähtud suunata asundustesse 70 protsenti pagulastest. 1947. aasta augustis kirjutab Rio de Janeiros Eesti konsulina tegutsenud Karl Ast oma New Yorgi ametivennale Johannes Kaivile, et põllutööle on asunud vaid kaks eestlast, kellest üks oli juba Ferdinand Saukase⁶ abiga São Paulosse tööle saanud ning

⁶ Ferdinand Saukas – sündinud 29.01.1908 Riias. Asus Brasiiliasse Eesti konsuliks 1940. aastal ja tegutses selles ametis kuni surmani 1976. aastal. Vt lähemalt Eesti Välisteenistus... 2006, lk 104.

Ajakirja Meie Kodu asutav toimkond Eduard Kaljul külas 1934. aastal.
EFA 180.A.60.126.

Ast uskus, et „arvatavasti suudame ka teise päästa“ (ERA 1608.2.178, L 60).

Paar perekonda olevat asunud maatööle Goiási osariiki, kus neid aga tabasid tõsised raskused:

Nad lasksid end ametlikust kolonisatsiooni kampaaniast võrku tõmmata, kuigi ma küll väga tõsiselt hoiatasin ja soovitasin mitte sõita. Lubatud 100 ha asemel said perekonnas ainult kaks ja pool ha. Inventari ja seemet ei antud. Nüüd on nendel muldonnid valmis ja nad oleksid pidanud saama iga perekonna peale ühisel vastutusel 25 000 cruzierot pikaajalist laenu, kuid osariigi põllumajanduse sekretariaat teatab, et kohalik parlament kustutas toetussumma maha. Mingit lepingut pole asunikel ei keskvalitsuse ega osariigi võimudega tehtud, aga suulise lubaduse kohta lausutakse, et see oli ainult vastutamata ametnike kergeeelne avaldus. Inimesed on püstinäljas ja saadavad SOSkirju. (ERA 1608.2.173, L 1)

Oma järgmises kirjas annab konsul Ast teada, et Rahvusvahelise Põgenikeorganisatsiooni (IRO – International Refugee Organization) esindaja kindral Dumon Stansby abil evakueeriti hättasattunud São Paulosse (ERA 1608.2.173, L 3). São Paulosse ja selle eeslinnadesse (peamiselt Santo André) koonduski valdav osa pagulaseestlastest, vaid mõni üksik siirdus elama Rio de Janeirosse, Curitibasse ja teistesse linnadesse.

Kokkuvõtteks

Lõuna-Ameerikas kujunesid eestlaste meelisriikideks Argentiina ja Brasiilia. Kui Argentiinas asus enamus riiki siirdunudest kohe linnadesse ja põlluharimisega proovisid kätt vaid üksikud, siis Brasiilias on eesti põllupidajaid ja -töölisi olnud rohkem. Kuigi Brasiilia põllumaa on viljakas, erinesid seal kasvatatavad põllukultuurid ning maaharimisviisid oluliselt harjumuspärasest. Artiklis näitasime, missugused olud uues keskkonnas kohanemise iseäranis keeruliseks muutsid – eelkõige kõrge õhuniiskus ja -temperatuur, samuti haigused ja ebameeldivusi põhjustavad putukad.

Nii oligi küllaltki tavaline, et kohale jõudes kippusid lootused paremast elust kergesti asenduma pettumusega. Siirdlaste pettumustunnet võtavad hästi kokku ühe E. Aland-Verniku romaani tegelase sõnad kohviistandusse jõudmise järel: „Näru riik paistab see Brasiilia olevat. Nagu polekski Ameerika. Ei täida immigrantide lootusi“ (Aland Vernik 1990: 21). Eestlaste põllumajanduslike asunduste eluiga Brasiilias ei olnud pikk. Kuigi Brasiilia valitsus oli asunikele ette näinud soodustusi, olid kolooniad enamasti halvasti valmis asunike vastuvõtuks, olukorda raskendasid kliimaolud ning haigused. Samuti katsusid ka kohviistandustesse tööle siirdunud sealt kehvade tingimuste ja palgaolude tõttu peagi linnadesse pääseda. Tänapäeval elavad eestlased Brasiilias peamiselt suurlinnades São Paolos ja Rio de Janeiros.

Kasutatud allikad

Arhiiviallikad

Eesti Filmiarhiiv (EFA)

Lõuna-Ameerika Välis-Eesti Ühing, A.60

Eesti Rügiarhiiv (ERA)

K. Ast J. Kaivile. 02.01.1950. – ERA 1608.2.173, L 1.

K. Ast J. Kaivile. 13.01.1950. – ERA 1608.2.173, L 3

K. Ast J. Kaivile. 05.08.1947. – ERA 1608.2.178, L 60.

Kirjandus

A.J.U. 1935. Vanad mälestused. // Meie Kodu. Lõuna-Ameerika Eesti ajakiri nr 2, lk 8–10.

Aland-Vernik, Erika 1990. Kohvipõllu leib. Romaan eesti immigrantide elualgusest Brasiilias. Eesti Kirjanike Koperatiiv. Lund.

- Aur, Aleksander 1968. Suurjuubel Brasiilias. // Meie Tee nr 1–2, lk 8–10.
- Brasiillane 1931. Eesti asunikude viletsused Brasiilias. // Välis-Eesti Almanak nr 8, lk 15–17.
- Eesti välisteenistus. Biograafiline leksikon. 1918–1991 2006. Koost. Triin Mulla, Peep Pillak, Jüri Trei ja Heini Vilbiks. Tallinn: Välisministeerium.
- Ise, Rudolf 1934. Eestlaste elu Lõuna-Ameerikas. // Välis-Eesti Almanak nr 5, lk 4–9.
- Jürgenson, Aivar 2000. Väljarändamisest kodumaa mõiste taustal. // Eestlane ja tema maa (koost. Aivar Jürgenson). Tallinn: Ajaloo Instituut, lk 49–64.
- Jürisson, Sander 2012. Kuldsele Kaananimaale: esimestest eesti väljarändajatest Brasiilias. // Mäetagused nr 50, lk 91–112.
- Klein, Herbert S. 1995. European and Asian Migration to Brazil. // The Cambridge Survey of World Migration. Toim. Robin Cohen. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kronberg, Janika 2008. Jonas Meelisega Karl Asti jälil. // Looming nr 4, lk 564–584.
- Lehmann, Albrecht 1991. Im Fremden ungewollt zuhaus. Flüchtlinge und Vertriebene im Westdeutschland 1945–1990. München: Verlag C. H. Beck.
- Lucht, Jakob 1892. Hoiatuseks väljarändajatele. // Virmaline nr 2, lk 1–2.
- Mitt, Gerda 1998. Võitlused ja võidud. Tallinn: OÜ Sõnasepp.
- Mitt, Gerda 2008. História do Município de Senador José Bento.
- Nigulvits, Jaan 1909. São Paolo väljarändajatest. // Virulane nr 33, lk 5.
- Pilve, Eli; Saueauk, Meelis 2009. Eesti kodanike opteerimisest pärast Tartu rahulepingu sõlmimist. // Akadeemia, nr 10, lk 1937–1968.
- Reiman, R. 1926. Väljaränd Eestist. // Eesti Statistika, nr 8, lk 1–5.
- Ridala, Villem 1913. Tõu küsimus. // V. Reiman (toim.), Eesti Kultura III. Tartu: Postimees, lk 199–363.
- Rosen, Paperl 1926. Argentiina elu-olu. // Päevaleht nr 171, lk 5.
- R. P. Kõige parem ikka kodumaal. Kiri Buenos-Airesest. // Välis-Eesti nr 3, lk 76.
- Sepp, Tõnis 1889. Kirjad Ameerikast. // Linda, nr 3, lk 121–128.
- Sepp, Johannes 1928. Kuld! Kuld! (Tõnis Sepp Ameerikas). // Looduse Universaal-Biblioteek nr 14. Tartu: K.-Ü. „Loodus“.

Riisman, Ed(uard) 1932. Kuidas korraldada meie väljarändamist. // Välis-Eesti Almanak nr 10, lk 2–5.

Riisman, Ed(uard) 1936. Harutlusi asumaade küsimuse ümber. // Välis-Eesti. Väliseestlaste ajakiri nr 5, lk 121–123.

Väliseestlaste kalender 1956. Koostanud Erich Ernits. New York: The Nordic Press.

Summary

Estonian farmers in South America

Aivar Jürgenson, Sander Jürisson

The article provides an overview of the agricultural activities of Estonians in South America. Following a brief summary on Estonians working in Paraguay and Argentina, the authors focus on Brazil, an attractive destiny for farmers from across Europe, including Estonia, for several decades. Brazil was, in fact, the country with the largest community of Estonian emigrants, the majority of whom sought employment in agriculture. The first wave of migration took place over the first decade of the 20th century when Estonians settled in various agricultural colonies in the states of São Paulo and Minas Gerais. The article highlights the hardships Estonians had to face in unfamiliar natural conditions and how these distressful adjustments were reflected by the Estonian media.

The second wave of migration took place in the 1920s when thousands of Estonians relocated to Brazil. The majority of them moved into rural areas, more specifically coffee plantations or fazendas and settlements. Fazendas with their harsh work and living conditions were associated with slavery for many Estonians, and their experience with coffee plantations was brief. At the settlements, Estonians had difficulties adapting to Brazilian crops, which were significantly different from what they had been accustomed. The main grown crops included maize, (black) beans, potatoes, rice, wheat and various root vegetables. As their means improved, Estonians also acquired chickens, pigs and other smaller domestic animals. Likewise, growing silk worms became a rather common activity.

By the 1930s, the vast majority of Estonians who had first settled at coffee plantations moved due to difficult conditions to cities, mainly São Paulo and its vicinity. Estonians at the settlements also migrated to cities, but at a much slower pace than those from plantations. Today, only a very small number of Estonians still live in the former settlements.

Hindrik Kängsepa ja ta venna Kristjani perekonnad esimeste eesti asunikenä Albertas

EVAR SAAR

Võru Instituudi teadur

Varem on Alberta Sylvan Lake'i ja Medicine Valley eesti asunduse ajalugu uurinud ning otse esimestelt asunikelt pärimust kogunud Voldemar Matiisen. Tema artikkel „History of Medicine Valley Estonian Settlement“ koos mitme publitseeritud allikaga leidub internetis inglise keelde tõlgituna (vt kasutatud kirjandus). Teine olulisem uurimus, mis on kasutanud samuti Matiiseni kogutud materjale, on Ottomar Laamani „Eestlased Kanadas enne Esimest maailmasõda“, ilmunud 1975, kättesaadav ka internetis. Varasemaid uurimusi ja perekonnalugusid kokku võttev raamat „Freedom, Land & Legacy: Alberta's Estonians, 1899–2009“, koostajad-toimetajad Dave Kiil ja Eda McClung (Voldemar Matiiseni tütar), ilmus 2010. aastal.

Minu artikkel lähtub peamiselt perekonnaloost. Olen kasutanud Eesti arhiiviallikaid, Eestisse jäänud omastele Kanadast saadetud kirju jms. Terviklikuma pildi saamiseks on kasulik lisaks lugeda kahte eelmainitud artiklit ja internetisaiti Alberta's Estonian Heritage.

Kodumaa taust

Vennad Kängsepad sündisid Võrumaal Linnamäe vallas ja kasvasid üles Horma talus, mille isa Ott oli 1873. aastal otnud. Kirikukirjades ja suuliselt tunti perekonnanime Kerstna (Kersna, Kärstna), seda isa sünnikodu Kärstnä talu järgi. Linnamäe mõisa ja valla asjaajamises kasutati perekonnanime Kängsep (Kängsepp), mille perekond oli oma hõimu järgi juba 1820. aastate nimepanemise ajal ise valinud, kuid mis saavutas ametliku nimena ülekaalu alles vahetult enne väljarändamist.

Kristjan (sündinud 1865) ja Hindrik (sündinud 1870) olid pere vanimad lapsed. Isa koolitas mõlemad koolmeistriks. Kus pojad koolmeistri hariduse said, pole täpselt teada, kuid Hindriku puhul võis selleks olla 3aastane Tartu Elementaarkooliõpetajate Seminar, sest ta on leeritatud Tartus. 1887. aastal

abiellunud Kristjan oli koolmeister mitmel pool. Laste sünnikohtade järgi arvestades on perekond elanud nt Paluperas ja Tsoorus. Noorem vend Hindrik sai alates 1891. aastast Nuustaku alevikooli juhatajaks Otepääl. Seal tunti teda nimega Hendrik Kärstna (Mägi 2006: 33). Otepääl ta ka abiellus Emilie Saarega 1894. aastal. Isa oli 1890. aasta testamendiga teatanud, et nurjatu ja sõna-kuulmatu Kristjan talu pärijaks ei saa ning peremeheks jääb Hindrik. Millega Kristjan täpsemalt hakkama sai, pole teada. Igal juhul loobus rahutu loomuga Kristjan koolmeistriametist, hakkas kaupmeheks ja millalgi pärast 1895. aastat meremeheks. Hindriku hilisemast kirjast kodustele saame teada, et Kristjan oli töötanud ka New Yorgi laevatehases.

Hindriku teine laps, tütar Salme (Kanadas Selma) on meenutanud, et isa rääkis soravalt vene ning saksa keelt ja asus vahetult enne väljarändamist õppima ka inglise keelt. Salme sündis 1898. aastal Nuustaku koolimajas, kus isal oli ametikorter. Salme meenutused, mis ilmusid 1967. aastal Alberta ajalehes *The Red Deer Advocate* on heitnud valgust Kängsepa perekondade asunikupõlve esimestele aastatele ja neid on ka varasemad uurijad korduvalt tsiteerinud. Käesolevas artiklis on põhiliselt kasutatud Hindriku ja tema naise Emilie kirju kodustele, mida pole varem avaldatud.

Väljarändamine

Salme on kirjutanud, et Kristjan oli käinud ka Kanadas. Tõenäolisem on siiski, et ta sai piisavalt teavet Kanada asundustegevuse tingimuste kohta just 1898. aastast alates New Yorgis viibides. Keskne sõnum oli see, et iga asunik, kes oli vähemalt 21 aastat vana, võis riigi maatagavarast saada omal valikul veerand ruutmiili (160 aakrit, 64,75 ha) homesteadiks ehk asundustaluks. Tasuda tuli vaid 10 dollarit asjaajamiskuludeks. Kolme aasta möödudes, kui asunik oli vähemalt 15 aakrit maad üles harinud, võis ta selle talumaa kinnistada oma nimele. Vastav seadus kehtis 1872. aastast (Laaman 1975). Riigi poolt asunikele jagatavate kruntide vahele oli maakorraldus ettenägelikult eraldanud suurtele kompaniidele maad, mida sai nendelt osta fikseeritud hinnaga, kui oli soovi ja vahendeid talu laiendamiseks.

Ilmselt veenis Kristjan Hindrikut koos perega Albertasse välja rändama. Hindriku karjäär kodumaa haridussüsteemis oli ka rikutud, sest politsei oli tabanud Nuustaku kooli abiõpetaja Karaski valeraha tegemiselt. Hindrik kartis, et talle võidakse esitada süüdistus, et ei olnud suutnud abiõpetaja tegevust kontrollida (Mägi 2006: 33). Hindrikul oli välja rännates kaasas naine ja kaks väikest last. 1899. aasta kevadel toimunud reisi vahepeatustena on Hindrik nimetanud Hamburgi ja New Yorki. Merereis väljarändajate laevaga nende kahe koha vahel oli kestnud kolm nädalat. Raudteed mööda sõideti Kanadasse ja Albertasse. Jõuti Edmontonini kavandatud raudtee ehitusaegse lõpp-peatuseni, milleks oli linnake Red Deer. Seal anti Hindriku taotlusel nii talle kui ta

vennale homesteadiks maatükk Sylvan Lake'i nimelise järve ääres. See otsus kannab kuupäeva 9. mai 1899. Sylvan Lake'i jõudmiseks tuli juba kohapeal veoloomad muretseda.

Kängseppade Kanada perekonnanimena hakkas kehtima Kingsep. Selline korrigeerimine on mõistetav, sest vastasel korral oleks lõunaeestilisest nimest saanud Kangsep. Ka Kanadas kasutati edasi suulist perenime Kärstna. Näide ühest Eestiga suhete taastamise aegsest kirjast 1978. aastal: „Onu kirjutab, et Kärstna perekonda (nüüdse nimega Kingsep) nemad tunnevad hästi.“ Hindriku eesnimena Alberta eestlaste meenutustes on kasutatud põhiliselt Hendrik. Muutus eesnimes võis tuleneda venekeelse passi ümberkirjutusreeglitest, mis suunasid nime Hendrik kirjutama kujule Генрих, sellest omakorda tagasi tuletatult Hendrik. Inglise keeles kasutati algusest peale nimekuju Henry.

Kui vendade isa Ott Kängsepani jõudis teade, et maad on saadud, et Kristjan on jõudnud Lõuna-Ameerikast tagasi New Yorki ja on teel Albertasse, siis olevat ta pannud Kristjani naise Tiina koos viie lapsega (4–11 aastased) laevale, et see mehele järele reisiks. Tiina ja lapsed saabusid Sylvan Lake'i järgmisel, 1900. aastal. Seda pikka reisi perekonna jaoks, kellest keegi esialgu sõnagi inglise keelt ei osanud, võib pidada tõeliseks suursaavutuseks. Samas näitab selle reisi õnnestumine, et Kanadasse viiva väljarände vool Euroopast oli selleks ajaks juba kindlaks kujunenud ja ametnikud olid harjunud tegelema ka inglise keelt mitte oskavate ümberasujatega.

Pikk kiri kodustele

Hindrik Kängsepa esimesest asunikuperioodist Sylvan Lake'i ääres, mis kestis 26. oktoobrini 1902, on varem mitmes kohas kirjutatud (Laaman 1975; Maatiisen). Olulist tähelepanu on pööratud sellele, et kaks Kängseppa ja Venemaa Tverimaalt Nurmekunde asundusest tulnud Juhan Neithal asutasid 1902. aasta märtsis ühismajandi, kus põldu, karja ja veoloomi peeti ühiselt. Veidi hiljem

Hindrik Kängsepa lapsed Emma ja Robert
ujuvad Medicine Riveri jões.
Foto Heljo Saare erakogust.

liitus nendega äsja saabunud August Posti (Laaman 1975; Matiisen). Samal perioodil, 24. septembrist 1901 kuni oktoobrini 1902, on Hindrik kirjutanud pika, 40leheküljelise kirja vanematele. See kiri, nagu ka järgnevad, on säilinud Hindriku õe pojatütrel Milvi Lepistu valduses Horma talus. Ühistu asutamist on selles kirjas põgusalt mainitud. Ühistu ebaõnnestumisest ja konfliktist vennanaise Tiinaga pole muidugi vanematele kirjutatud, samuti mitte kavatsusest uude elupaika Medicine Riverile ümber asuda. Asunike omavahelistest vastuoludest on kirjas puudutatud hoopis laste ristimise korraldamisest tekkinud vastastikust riivaalitemist ehk lahku luterlaste ja õigeusklike eestlaste vahel. Hindrik kirjutab, et püüdis selles tülis võtta erapooletut seisukohta. Luterliku koolmeistrina oli ta võimeline ise lapsi ristima ja tegi seda ka asunike hulgas. See, et rändpastor J. Sillak Hindrik Kängsepa peale vihastas ja teda Medicine'i oru asunike „peakuradiks“ nimetas (Laaman 1975), võib osaliselt olla tingitud ka sellest, et Sillak tajus, kuidas Kängsep tema positsioonile ja sissetulekule ohtlikuks muutub.

Pika kirja peamine taotlus on julgustada vanemaid ja kodutallu jäänud õde, õemeest ning nooremat venda talu maha müüma ja Albertasse ümber asuma. Sellega seoses sisaldab kiri mitmekesisest informatsiooni Alberta maakorralduse, majanduse, looduse ja põllumajanduslike tingimuste kohta. Kõik kirjas esitatud faktid pole sugugi positiivsed, leidub ka hoiatavaid. Ent faktiesitust saatvad üleskutsed ja arutlused püüavad isale ja õemehele selgeks teha, et võimalikult kiire ümberasumine on parim, mida enda ja järeltulijate elujärje parandamiseks teha.

Rehepeks Hindrik Kängsepa talus 1920. aastatel. Foto Heljo Saare erakogust.

Hindrik Kängsepa esimene uudismaakünd
traktoriga 1920. aastatel.
Foto Heljo Saare erakogust.

Kirja alguses mainib Hindrik Kängsep, et uute eesti ümberasujatega jutustamine on sundinud teda jälle mõtteid tööle panema. Ta kirjutab:

„[...] wiimati veel ligemal harutamisel ninad kah rehnnungi raamatudesse pistime, sest jut läks niikaugele, et meie Neitali ja Rahuga ühisusesse oleks pidanud astuma.“

Hindrik kirjutab, et tema varandus, mis 1900. aasta 31. detsembril 687 dollarit väärt oli,

„nüüd kasina aasta jooksul 1000 Dollari pääle tõusnud on, see on rohke 45 protsenti kaswanud. Ja kui ma nüüd kewadel kundradi wälja wõtta, wõi mina oma raha pääle 500 kuni 600 Dollarit ennegis [ainult – E.S.] laenata, koha wäärtus peab siis iseki mõista palju suurem olema, nii et minu wäljarändamise pääle raisatud raha 1600 rubla juba kolme esimese asumise aastate jooksul [...] rohke kahewõrdseks tõusnud on. Teie mõttelge järgi kõik kodumaa sissetulekute hallikad, kujutage omale ette kõik tööd ja teenistuse harud, te ei wõi mulle ühtegi kohta mitte nimetada, kus see 1600 rubla 3200 rublaks selle aja sees tõusnud oleks.

Hindrik tutvustab vanematele uut sõpra Juhan Neithalit ja kirjutab:

See mees on siis kõik Wenemaa wiljad oma silmaga näind, aga kui ma teda omast kaara [kaera – E.S.] tükist läbi wein [viisin – E.S.], nägin mina et tal puna palgele tõusis. „Nii-sugust vilja,“ ütles ta, „pole ma näind ega pole mõistnud omale ettekujutada. Head wiljad,“ ütleb ta, „kaswawad küll Saratowis ja Ufas, aga üle 12 seemne ei anna nad siiski pea mil-laski.“ Palju nüüd minu kaer wälja annab ei tea ma, ega saagi wist teada saada, sest et ta wist küll pesmata [peksmata – ES] jääb...

Muret selle üle, et vili ei valmi enne lume tulekut, leidub kirjades mitmel korral. Esialgu polnud ka rehepeksumasinaid õigel ajal saada. Juba Medicine'i kolinuna ehitas Hindrik ise hobuste jõul töötava rehepeksumasina. Bensini-mootoriga rehepeksumasina ostmiseks asutasid Medicine'i oru eestlased 1911. aastal ühistu (Laaman 1975, Matiisen).

Piltlik ja haarav on Hindriku kirjeldus Kanada maakorraldusest vanematele saadetud kirjas:

Siin on pääle riigi maade kah mitmel suurel seltsil maid. Nii on suurel Canada Pacific seltsil, kes raudtee Okeanist Okeanini läbi terve Canada ehitas ja veel mõnda kõrval haru, nagu meie Calgary Edmontoni haru sinna juure tegi, selle eest kahel pool raudteed teatava

kauguseni pooled maad, mida ta 3–5 Dollarini akre eest müüb. Raudtee on ika kõiki oma sissetulekutega täiesti seltsi omandus, aga maad andis riigivalitsus seltsile ennegi lihtsalt selle eest, et ta tee, mida riigivalitsus küll teha püüdis, aga ei jõudnud, walmis tegi ja nõnda maa asunikele awas. Nõnda oleks siis Canada Pacific Raudtee poole maa peremees (kaugemale raudtee maade wööst asunika [asunikke – E.S.] suurelt wist polegi) ja peaks siis kah pooled maa walitsuse kulud kandma ja maksud maksma. Seda on parlamendis mitmel korral nõutud. Aga suuremal soel ikka suurem wõit. Raudtee walitsus seletab lihtsalt, et tema omi maasid suguki ei pruugi, see on nendest midagi ei saa, sellepärast nende eest ka midagi maksa ei wõi. [...] Kõik need maad on siis selle tõttu enne müümist täiesti ilma peremeheta ja igaüks wõib nendega teha, mis ta tahab. [...] Hudson-Bay-Selts ehk Kompany sai kah kahju tasuks wõi milleks 1/18 sama jau maast omale. Selts rendib ja müüb omi maid. Siis on 1/18 kõigest maast koolide maa. See on, nad on küll riigi walitsuse maad, aga kõik sissetulek mis nendest saab, läheb kooli kassasse. Neid maid müüakse ja renditakse. [...]

Terwe maa on järgmiselt mõõdetud. 6 miili (9 wersta) laiad wööd geographia laiusgraadi-de järgi jooksewad, neid wöösid kutsutakse Townshipideks, 6 miili laia wööd meridianide järel jooksewad, neid kutsutakse Range (ütle reindsh). Need wööd lõpevad asult asult [aegajalt – ES] põhjusmeridianide juures ära, sest meridianid ei jookse ju ühe kauguselt, waid lähewad põhja poole minnes koomale ja naba juures päris koku.

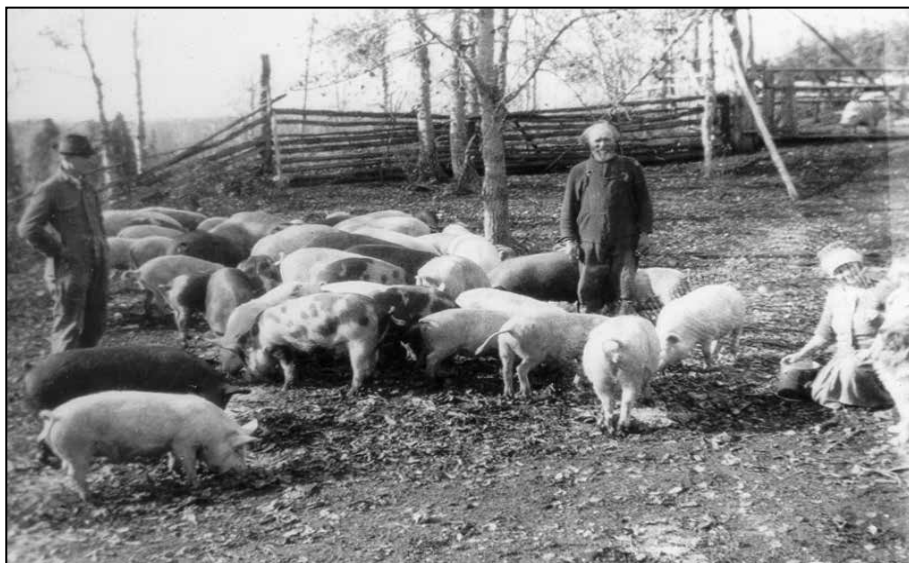
Iga niisugune ruut on 36 jaku jautatud [jakku jaotatud – E.S.], section nimetatud ja igas sectionis on 4 kohta ehk Eesti wiisi maade platsi wõi krunti, igaüks 160 akret suur. Numbrid 1, 3, 5, 7 n. n. e. on Raudtee-Seltsi maad, 2, 4, 6, 8 n. n. e. on riigivalitsuse priilt asumiseks antawad maad, 8 ja 26 on Hudson-Bay seltsi maad, 11 ja 29 kooli maad.“

Kirjas järgneb sellele kohale joonis.

Selgituste peamine eesmärk kirjas näib olevat veenda, et kui Alberta uus-asunikul on raha, saab ta lisaks asunikutalu krundile maad juurde osta. Hiljem see nii läkski: Medicine'i oru eestlased ostsid ära *homesteadide* vahele jäävad krundid, keskmiselt suurenes iga majapidamise maa pindala algsega võrreldes kahekordseks (Matiisen).

Hindrik on pikalt kirjeldanud äritegemise võimalusi, kui on olnud vähegi rohkem raha vanalt kodumaalt kaasa võtta: aurumasinade omanikud peksavad asunike vilja, lõikavad talvel raudteeseltsi maadel peremehetut metsa ja pal-kidest laudu, käitavad uut tüüpi haamerveskeid. Niikaua, kui peremehetutel maadel jätkus vabalt põletuspuid, ei olnud jõgede hüdroenergia kasutamisele vaja mõeldagi. Esimesed vesiveskid Medicine'i jõe le ehitasid Juhan Mäesep 1910. aastal ja Võrumaalt Sõmerpalu vallast tulnud Fritz Kinna 1911. aastal. Kinna veski oli esimene, mis sai ametliku kasutusloa. Seejuures polnud noormees varem veskitega tegemist teinud, betoonist tammi valamise oskused sai ta raudteel tööl olles, raudbetoonsildade ehitusel osaledes (Laaman 1975, Matiisen).

Hindrik kirjeldab isale Uue Maailma põllumajandustavasid ja naturaalmajandusest loobumist, mis kõik esialgu väga häirivana võis tunduda. Mõnes mõttes on kirjeldus üllatavalt sarnane muutusega, mida kogeti Eesti talumajapidamistes 2000. aastate alguses:

Hindrik Kängsepp (keskel) oma sigadega 1920. aastatel. Foto Heljo Saare erakogust.

Teie olete harjunud igat saaki, heina kui põhku kindlas hoones pidama, aga siin kõik väljas, lume sees. Talw, 30° külmas loomi tarwis söötma minna, aga loomad küürutawad kuskil väljas lume sees, koku tõmbanud kui kringlid. Ma ütlen, sellega peab enne harjunema kui seda rahulikult päält kaeda võib. Ma panen küll omad ika weel lauta, saan seda kah mõni aasta weel tegema, aga väga kaugel pole see aeg mitte, kui ka mina omad lume uar-ma [lumehange – E.S.] sisse kihutan. Hainad söögiks wiiakse koormaga metsa, pillutakse laiali maha, ja see on kõik. Hobused ei saa sedagi, waid elawad päris oma pääd. Sigadel pole ka harilikult mitte lauta, waid lihtsalt aed, nurgas hunnik põhku, ja see on kõik. /.../ Lambid karjata, willu müü, aga röiwas osta ja palju muid seda sugu asju. Ma mäletan ise weel väga hästi, missugused mõtted mul kodumaal olles selle asja kohta olid, kui weider se mulle ette tulli, et nisu kaswataja poodist leiba lähab ostma. Aga nüüd ei ole see mulle mitte ennegi harilik näha, waid ma ei mõtlegi teisiti teha, pean seda kõigeparemaks.

Kirjas avaldab Hindrik isale plaani, et kui kõik pereliikmed talle järele tuleksid, saaks välja võtta neli asunikukohta seal, kus 8. või 26. ruut naabriks on. Siis saab neljale *homesteadile* osta juurde neli ruutmiili müüdavat maad, nii et kõik 5 ruutmiili (1295 ha) ühes tükis on. Ta kirjeldab ka sellise ostu lae-nuga rahastamise võimalusi ja manitseb, et selliseid kohti saadaolevate maade hulgas enam kauaks ei jätku. Kogu kirja retoorika on kantud siirast arusaami-sest, et tegevust suurelt ja julgelt ette võtjad saavad Ameerikas palju kiiremini rikkaks kui need, kes viivitavad ja liigset ettevaatust üles näitavad.

Ümberasumine tühjale maale

Paar päeva pärast selle kirja lõpetamist 1902. aasta 26. oktoobril asuski Hindrik Kängsep ümber uuele asunikurundile Medicine Riveri orus, mis töötas palju vabamat laienemisvõimalust kui Sylvan Lake. Kaasa tuli suvel Albertasse saabunud August Posti perekond. Posti oli Hindriku naise Emilie onupoeg. Kolmas metsiku looduse keskele ümberasuja oli Sõmerpalu mees Hindrik (Hendrik) Kinna, kes oli poissmees (Laaman 1975). Uue koha eelistest on asunikud hiljem ise kõnelnud, et neile meeldis jõgi, rikkalik rohukasv ja alaline loomade jootmise võimalus. Maastik jõeoru lähedal oli künklikum kui Sylvan Lakes ja ka see võis meeldida. Kui Hindriku pojapoeg Bob Kingsep külastas 2008. aastal Eestit, oli ta Võrumaale jõudes vaimustunud – nii väga meenutas sinne maastik talle tema enda lapsepõlvemaad Medicine Valleys. Tõenäoliselt valdas kodune tunne kunagi ka Medicine'i orgu jõudnud lõunaestlasi.

See oli asunike kõige raskem talve algus, sest esialgu tuli elada telgis, niikaua kui paari kuuga valmisid haavapalkidest ja mätaskatusega ajutised elamud. August Posti päevikust võib lugeda, et Hindrik Kinna asunikutare ja laut said valmis jaanuaris-veebruaries (Posti). Kui uus kodupaik oli leitud ja nõ hõivatud, järgnesid pioneeride kutsele uued ümberasujad. Juba veebruaris 1903 tuli kaheksa inimest Hellenurmest August Posti kodukandist, aprillis aga Kängsepa ja Kinna kutsel Kärkulast 12 inimest, Sõmerpalust kolm. 1904. aastal tuli Sõmerpalust veel 11 inimest ja 1905. aastal 20 inimest (Laaman 1975). Tulijate päritolu näitab, et talupoeglikud ja vennastekoguduse taustaga Kinna Sõmerpalust näisid kutsujatena usaldusväärsemad kui ilmalik koolmeister Hindrik Kängsep, kelle vennast Kristjanist pealekauba vanas kodukandis midagi head ei arvatud.

Hobustega viljalõikus Hindrik Kängsepa talus 1920. aastatel.

Foto Heljo Saare erakogust.

Künd hobustega Hindrik Kängsepa talus 1920. aastatel. Foto Heljo Saare erakogust.

Tiina lugu

Kristjan Kängsep oligi selleks ajaks tüdinud külma kliimaga paigas ellujäämise nimel võitlemisest. Vahel on kirjutatud, et ta lahkus Sylvan Lake'st Ühendriikidesse 1902. aastal. August Posti päevikust nähtub, et Kristjan tegi siiski kaasa 1903. aasta talve karmi ümberasumise Medicine'i orgu. Kingsepa perekonna pärimuse järgi lahkus Kristjan lubadusega tagasi tulla siis, kui on leidnud Lõuna-Ameerikas paremaid võimalusi eesti asunduse loomiseks. Sellest, kuhu tema seikluslik elu edasi viis, pole palju teada, kuid vanas eas Californias elades võttis ta kontakti oma lastega Albertas. Kristjan suri USAs Californias 1949. aastal.

Kristjani suhe oma naise Tiinaga oli problemaatiline juba sellest alates, et abielu sõlmiti 1887. aastal kogukonna surve all. Viie lapse isaks olemine ei tekitanud Kristjanis niipalju kohusetunnet, et raskel asunikuperioodil perekonna juurde jääda. Tiina Kingsep (Kängsep) jäi elama Sylvan Lake'is saadud maatükile ja pidas talu esialgu laste abiga. Tiina talukoht asus Red Deerile lähemal, teede hargnemiskohas, ja ta hakkas siin juba varakult majutama teisi, rännakul Sylvan Lake'i jõudnud eestlasi. Kui raudtee-ehitus jõudis 1911. aastal Sylvani järve ligidusse, võttis Tiina oma talu karjamaale laagrisse ligi kolmsada raudtee-ehitajat, keetis neile süüa ja teenis sellega (Laaman 1975, Bob Kingsep suuliselt). Tiina tütreid Helmi ja Lilli abiellusid ja läksid kodust

välja, vanim poeg Lembit võttis asunikutalu Medicine'i orus. Pärast Esimest maailmasõda ostis riik sõjas haavata saanud teisele pojale Ustusele ema talu kõrvale Hindrik Kängsepa vana maatüki. Hiljem tuli samasse tallu kuni 1930. aastateni USA sõjaväes teeninud kõige noorem poeg Kindlus (Kanadas Kenneth) ja pidas seda 1969. aastani.

Hindriku naise Emilie kirjast kodumaale (27. mai 1925):

Tiinaga käime häste läbi, et maa küll pikk on – 20 miili, sõidab tema wahest rongiga meile, meie jälle läheme autumobiiliga tema poole. Ta on veel terve ja tugew kui wana Karu üks metsas. Ütleb: „Kui wana Kristjan peasi veel elus olema ja kodu tulema, tema teda wastu ei wõta, waid saadab minema. Ta jättis minu wäikeste lastega siis maha ja wõlgu kõik kottuse [kohad – E.S.] täis. Nüüd omma mul wõla mastu [makstud – E.S.] ja põllutööriista kõik ostetu, nüüd ei ole teda enam mulle waja!“ Minijatega ja wäimeestega ta läbi käia ei saa, sest ta sõnakestki nendega rääkida ei oska, õige harwa mõne sõna on ta ingliskeelt õppinud. Nii palju saab ikka ära porssi, et härjad ja tsiad lihunikule ära müüa saab. Temaga saab alati palju nalja ladusa jutu ja naljaka inglise keele sõnade tarwitamisega, millest ta ise sugugi ei hooli, mingi kudas läheb.

Horma Oti lugu

Hindrik Kängsepa sajandi algul isale saadetud üleskutsed ümberasumiseks olid innustavad. Samal ajal läksid kodutalus Eestis asjad allamäge, sest pärijaks määratud noorim poeg Otto oli haige, Horma talu maale endale uue maja ehitanud tütar Anna ja väimees Karl Saar (Emilie vend) ei tahtnud aga ümberasumisest mõeldagi. Karl soovis pidada rätsepaametit. Sellises olukorras otsustas 66aastane isa Ott Kängsep (Horma Ott) sõita külla poeg Hindrikule, keda ta oma lastest kõige rohkem hindas ja usaldas.

1903. või 1904. aastal oli Medicine'i oru eestlaste hulka saabunud Horma Otist vanem Jaak Kinna – Juhan, Hindrik ja Samuel Kinna isa – kes oli leses-tunud ja kellel polnud mõtet kodumaale jääda. Ott Kängsep kavatses ilmselt ikkagi koju tagasi jõuda. Võib-olla oli tema reisi üks eesmärke hankida omas-tele, sugulastele ja kogukonnale usaldusväärset kinnitust, et Albertasse välja rändamisel on jumet.

Kahjuks läks nii, et Horma Ott jõudis küll 1905. aasta kevadel Medicine'i orgu kohale, kuid jäi sügistalvel kopsupõletikku ja surigi poeg Hindriku asu-nikuhütis. Hindriku tütar Salme (Selma Pallo) on 1967. aastal meenutanud, kuidas vanaisa tuli külla nende mätaskatuse ja muldpõrandaga majakesse ja andis oma suurest kohvrast lastele õunu, mida need polnud varem kunagi maitsta saanud. Kui vanaisa jäi haigeks, tõi isa Red Deerist tohtri. Teekond kestis terve ööpäeva ja isa oli ehitanud reele midagi telgitaolist, et mitte ära külmuda. Arst vaatas haige läbi ja andis rohtusid. Kui isa oli arstiga tagasi-teel Red Deeri, siis vanaisa surigi samal ööl. Ta maeti Karl (Charlie) Rääbise maale, kuhu oli juba varem maetud üks inimene Rääbiste perest. See koht sai

Medicine Riveri eesti asuniku matuserong 1920. aastatel. Foto Heljo Saare erakogust.

asunike esialgseks kalmistuks. Teine, ametlik kalmistu asutati 1914. aastal ja on tuntud Gilby Kalmu Cemetery nime all. Kaheksa hauaga esimene kalmistu oli kaua aega tähistatud ainult Horma Oti hauakiviga. Alles 2000. aastatel korrastasid kohalikud eestlased Allan Posti eestvedamisel selle kalmistu, tegid aia ja ristid.

Horma Oti hauakivi püstitas Hindrik sellele kalmule 1923. aastal (Matii-sen). Lisaks eluaastatele on kõrge hauakivi eri külgedele sisse raiutud aastaarvud 1809, 1848 ja 1917. Kuna on teada, et just sellel ajal, 1920. aastate alguses tegi Hindrik Kängsep oma kogukonnas eriti agaralt sotsialistlikku kihutustööd, siis võiks tõlgendada, et need aastaarvud tähistavad Liivimaa talurahva pärisorjusest vabastamise algust 1809, Euroopa revolutsioonide aastat 1848 (ja „Kommunistliku partei manifesti“ avaldamist) ning Venemaa 1917. aasta Oktoobrirevolutsiooni.

Elust asunikuhüitis

Asunike elutingimused 20. sajandi esimesel kümnendil olid karmid, kuid meeoleolu lootusrikas. Emilie Kängsep kirjutas 25. juunil 1907 vennale, vennanaisele ja ämmale:

Hindrik säeb lauaweskit üles ja hakkab ise uue maja tarwis (pääle heinaaja) laudu lõikama. Saab näha, kui töölisi juurde võtan, ehk jõuame siis talves ehitusega valmis. Ehk

tööliste palk küll praegusel ajal alla 2½ ei ole, aga ega midagi parata saa, sest wana maja on juba nii wilets, et elamine praegu wõimata on. Kuna muidu jõud kõigi pidi wäega rahul oltaw on. Minewa süguse [möödunud sügisel – E.S.] muretsesime rehepeksumassina, ja peksa kõik see talv eestlaste ja soomlaste wilja, sest et tõisi peksumasinaid siin lähedal ei ole.

Lindal Salmega oli küll wahel, kui ise hai-ge olin, küll raske. Pääle tuatallituse oli neil kahekesi weel 8 siga sööta ja 15 lehma lüpsa, mille sagedaste nurisiwa ja kätevalugu tänitasiwa. Aga nüüd sellest saadik, kui ise tegema hakkasin, on ka nendel waewa wähem, nii et jälle tõiste laste seas rõõmsaste hüppawad ja jooksewad, kui jälle prii aega on. Salme kohta on mul iseäranis, nimelt emale tema ristitütrest midagi iseäralikult head öelda, s.o, et ta wäga kõwa ja terve tüdruk on. Lehmade lüpsmine oli nende eneste wahel ära jaotatud: Linda lüpsis kuus, Salme üheksa lehma. Tõstmises on ta meist kõigist ees, noh nii, et meie talle juba jõumehe nimeks pandsime. 6aastane Õie ei taha ka Salmest palju tagasi jääda, kuigi iseloomu poolest on tõiste, s.o palju õrnem ja järeleandlikum, kuna Salme koguni selle wastu on. Haigus on sellel täiswerd Ameriklasel (nagu meie tuttaw onkli (prantslane) ütleb) koguni tundmata asi, ehk ta küll nii on kasunu, nagu Looja teda loonud on, s.o ilma mingisuguse kunstliku abita. Kängist [jalatsit – E.S.] ei ole talle jalga saanu, ehk küll kadunu wanaisa ühe paari saapid kanade hoidmise eest kinkse, needki andis poisile. Seesama kleit, mis suwel kannab, on ka talwel seljas, kui läbi sügawa lume lauda juures wasikid waatamas käib.

Kängsepa pere tütreid Medicine Riveril
lootsikus, mida kasutati võrkude laskmiseks
ja üle jõe lüpsile sõitmiseks.
Foto Heljo Saare erakogust.

Kodumaale saadetud kirjast saame teada, et pere kolmanda lapse nimi omavahelises pruugis oli Õie, kuigi väljaspool hakati teda tundma Agnesena. Esimene poeg Henry ehk Hennu oli siis 4aastane, tütar Emma kolmene ja poeg Otto vastsündinu, pojad Nick ja Robert olid veel sündimata.

Kiire areng ja tulekahju

Hindrik Kängsepa talu arenes tugevalt juba 1910. aasta paiku, nii nagu ka kogu eestlaste asundus Medicine'i orus. Raudtee-ehitus jõudis siia, see pak- kus meestele tööd põllutööde vaheajal ja rahalist lississetulekut. Uus kes- kus raudteejaamaga (avatud 1912) sai nimeks Eckville. Kui Eckville'is avati

kauplus, viisid tütre Linda ja Salme talust võid ning mune müügile, jalgsi 4 miili kaugusele. Kui esimestel aastatel käisid suure plaanvankri ees kõrvuti hobune ja härg, siis nüüd sai sõita juba kahe hobusega. 1907. aastal sai valmis elumaja, järgnevatel aastatel kõrvalhooned. Osteti ka uusi põllutööriistu. Kiire areng jätkus 1920. aastateni. Nt 1920. aastal emale saadetud kirjas kirjutab Hindrik: „Wili jäi selle järgi lühikeses, es küüni hästi põimumasina kätte.“ Põimumasin ehk viljaniitja oli seega talus juba olemas. 1925. aastal on perel olemas olnud isegi auto. 1926. aasta sügisel tabas Kingsepa perekonda tagasilöök tulekahju näol, milles põles maha suur kolmekordne kõrvalhoone lauda, sauna, aida ja heinaküüniga. Emilie kirjast vennale (17.03.1927):

Wilja oli meil 3000 bushlid [1 buššel = 35 dm³ – E.S.] kahe aastaga üle jäetu, mõtlesime tagawaras hoida sigade nuumamises, aga saatus arwas teisiti. Umbes 300 bush saime kustutamise tõttu õige ilusat wilja kätte, kuna tõinejagu kõik sõeks põles. Oleks meil wäljastpoolt abi olnud, oleksime rohkem wilja ära päästa saanud. Pidime oma rahwaga läbi saama [toime tulema – E.S.]. Mitmesse kohta oli tulekuma paistnu ja suitsu tundnuwa, aga kõik oliwa mõtelnu, et wanu õlgi põletame, nagu see siinmaal iga sügise moodus om. Oli ka rehepeksu aig kõigil käes. Meie just wedasime wiimaseid koormaid metsast kodu ja oleksime tõisel päewal peksma hakanu oma masindega, aga kõik läks tuleroaks: rehepeksumas, automobiil, mis meie rehepeksu jaoks tarwitime, wiljapuhastusmasin ja tõisi asju palju ja palju – ei tahaks neid meeldegi tuletada. Kahju umbes 4000 dollari eest. Kõik oli kinnitamata, õnneasi weel, et wagane ilm juhtus olema, muidu oles majast ka ilma ollu ja sellega siis puupaljad – aga nüüd, olgu mis om, elame ikka endist wiisi edasi, ehk küll poole waesemad...“

Kogukonna liidrist läbikukkunud sotsialistiks

Hindrik Kängsepa roll Medicine'i oru eestlaste kogukonna ühe juhina on varem samuti korduvalt käsitlemist leidnud. Vaieldamatuks juhtfiguuriks saab teda pidada just varasemal perioodil: Sylvan Lake'i uute eesti asunike vastuvõtja ja oludega tutvustaja, Medicine Valley asunduse rajamise eestvõtja. Veel eesti kooli rajamine, mis teostus 1909. aastal, oli suuresti tema initsiatiiv ja järgis tema plaani. Selle järgi tuli kooli alustada kohe ingliskeelsena, palgata ingliskeelsed õpetajad ja anda lastele selline haridus, mis aitaks neil uue kodumaa tingimustes kõige paremini edasi jõuda. Ka edaspidi oli Hindrik vaieldamatult üks kogukonna liidreid, juhtides laulukoori ja osaledes seltsi tegevuses, kuid mitte enam ainuliider.

1910. aastal, kui jõuti Medicine'i Oru Eesti Seltsi asutamiseni, hakkasid kaasa mängima kogukondlikud suhted. Enamuses Sõmerpalust ning Kärgulast pärit asunikud hoidsid omavahel rohkem kokku. Seltsi juhtorganitesse valiti pigem teisi asunikke, ühiste majanduslike ettevõtmiste juures usaldati rohkem Kinna perekonna liikmeid. Nende hulgast Juhan Kinna oli tõsine kirikuinimene ja usuvastaseks kujunenud Hindrik Kängsepaga tihti vastasseisus. Näib, et tekkiv kogukond suunas Hindrik Kängsepa ühiskondliku initsiatiivi üsna

harjumuspäraselt sinna, kus see igapäevaelule kõige vähem mõju avaldas, nimelt koosolekutel kõnede ja harivate ettekannete pidamisse, maailmavaate avardamisse. Tänu sellele ja suhtlemisele New Yorgi sotsiaaldemokraatidega jäi uuest asundusest väljapoole mulje kui „Medicine’i oru sotsialistidest“ (Laaman 1975), samal ajal kui tegelikkuses ei tekkinud asunike vahel eriti mingisuguseid sotsialistlikke suhteid. Võrreldes meenutusi Hindrik Kängsepa nn kihutustööst tema omastele saadetud kirjade ja laste mälestustega, tekib ettekujutus, et sotsialismiideed, mis tema maailmavaates 1910–1920 tõesti süvenesid, olid rohkem väljapoole pööratud, olid poliitilise võitluse, kogukonnas tunnustuse säilitamise vahendiks.

Kui 1918. aastal alustati Estonian Halli ehitamist Paul Koodi maale ja Hindriku soovitud kohast loobuti, taandus ta aktiivsest tegevusest Eesti seltsi juhtimises. Hiljem rajas ta koos väiksema grupi poolehoidjate ja inglastega teise seltsimaja, Gilby Halli 1921. aastal.

1920. aastate alguses, kui New Yorgi pahempoolsed organiseerisid Kanada asunike uut ümberasumist sotsialistlikule Venemaale, sai Hindrik Kängsepast selle idee kõige agaram levitaja kohapeal, Medicine’i oru eestlaste hulgas. Näib, et lisaks ideoloogilistele argumentidele oli ta osav veenja ettevõtmise majandusliku perspektiivikuse suhtes, sest 1923. aastal Venemaale minejate hulgas olid just Hindriku kõige pikaajalisemad kaasvõitlejad, ärivaistu poolest tuntud Hindrik (Henry) Kinna ja sugulane August Posti (Laaman 1975). Kui Posti tuli juba 1924. aastal perekonna juurde Albertasse tagasi, tundis ta suurt häbi oma rumaluse üle. Kuigi ärakäinute nähtud vastuolu ideede ning tegelikkuse vahel Nõukogude Venemaal jõudis nüüd kõigi asunikeni kõige otsesemast allikast, ei jätnud Hindrik Kängsep maha mõtet ka oma perega Venemaale sotsialismi ehitama sõita. Emilie kirjast 27. mail 1925:

Meie nurgast sõidawa paljud kodumaale külasse, aga meie wast küll seda teha ei saa. Üks juhtumine jääb ainult järele, s.o Wenemaa, selle pääle ma olen peaaigu kindel, et sinna ükskord mintus saab, kui mitte sellel aastal, siis ükskord edaspidi.

Kas väljarändamine andis selle, millest unistati?

Kanadas toimunud arengu iseloomustamiseks olgu antud lühiülevaade Hindrik ja Emilie Kängsepa laste elukäikudest.

Linda (1896–1967) abiellus asunik Gustav Mõttusega (Gust Mottus). Nende tütre Elsiega sain ma 2008. aastal telefoniga kõnelda. Elsie arvas esmalt, et ta ei oska enam eesti keelt, kuid võrukeelses vestluses osutus tema eneseväljendus täiesti vabaks.

Selma (Salme) (1898–1976) lõpetas keskkooli Red Deeris ja abiellus seal eesti päritolu Henry Palloga. Nende lastest tunneb kogu Alberta eesti kogukond Jacki. Vaatamata kaasasündinud puudele tegi Jack Pallo raamatupidaja elukutses hiilgavat karjääri ja veedab vanaduspõlve rikka mehena.

Agnes (Õie) (1901–1998), abielus Allers, hiljem Heck, õppis kooliõpetajaks. Jäi leseks ja abiellus teist korda, viie lapsega oli ta kõige lasterikkam Hindriku ja Emilie laste hulgas.

Vanim poeg Henry Kingsep (1903–1969) võttis Medicine Valleys asunikukoha. Ta ei abiellunud ja elas elu lõpuni üksinda, olles kogu ümbruskonnas tuntud trapper-karusloomakütt, lisaks ka üle küla tunnustatud tehnikamees.

Emma (1904–1996) käis keskkoolis, töötas Calgarys ja Vancouveris, abielus oli taluperenaine. Tema mees, hiljem Kanadasse jõudnud eestlasest talupidaja Herman Lapp hoidis koduse keelena eesti keelt, erinevalt teistest, varasematest asunistest, nii et Emma tütar June (üks kolmest lapsest) saab eesti keelest kuigivõrd aru.

Otto Kingsep (1907–1986) õppis tehnilisi erialasid, pidas erinevaid elukutseid, omandas kõrghariduse ja töötas õppejõuna, vanemas eas töötas kaupluse direktori ametikohal.

Nick Kingsep (1911–1989) õppis elektrikuks, aitas pärast isa surma emal talu pidada ja lõi aktiivselt kaasa Eckville'i eesti seltsi elus, hiljem tegutses küllalt eduka ettevõtjana.

Otto ja Nick viisid edasi isa lauluharrastust, nii et pensionieas Pentictonis (British Columbia) elades oli neil oma vokaalansambel. Otto, Nick ja Emma külastasid 1979. aastal esimest korda vanemate kodumaad ja kohtusid Eesti sugulastega.

Noorim poeg Robert (Roby, Bob) (1917–1971) pidas edasi isa talu ja hakkas ettevõtjana tegelema kaevude puurimisega. Kui 1960. aastatel hakati Albertas naftapuurtorne rajama, puuris Bob Kingsep puurkaeve naftapuurijate veega varustamiseks. Roberti poeg Robert (Bob) Kingsep on pensionil ITettevõtja ja oli 2007–2014 Alberta Estonian Heritage Society president.

Pärast 1926. aasta tulekahju jõudis Hindrik Kängsep veel talumajapidamise taastada, kuid suri õige varsti, 4. detsembril 1929. Talu pidas edasi Emilie,

Künd Emma ja Herman Lapi talus 1930. aastatel. Foto Heljo Saare erakogust.

Viljalõikus Emma ja Herman Lapi talus 1930. aastatel. Foto Heljo Saare erakogust.

hiljem juba noorim poeg Robert. Emilie Kängsep (Emily Kingsep) suri 1946. aastal. Pärast mamma surma otsustasid lapsed edaspidi vähemalt korra aastas kokku saada (Kingsep Family).

Tänapäeval on Hindrik ja Emilie Kängsepa rajatud talu Eckville'is müüdnud, kuid pärijad on säilitanud õiguse maavaradele, mida Kanada riik 20. sajandi alguses veel enda omaks ei deklareerinud. Nii ammutabki selles maal naftat üks tuhandetest Alberta puurtornidest, saadud kasumit jagab naftakompanii lepingu järgi maaomanike, praegu siis maavaraõiguste omanikega.

Kanadasse väljarändamise püsivaks tulemuseks Hindriku ja Emilie jaoks oli lootusrikas elu, palju lapsi, laste jaoks tekkinud mitmekesised haridus- ja arenguvõimalused. Järeltulijate, ka Kristjani ja Tiina järeltulijate jaoks, on tänapäevani oluline ja uhkust sisendav, et ollakse Alberta eurooplastest pioneeride järglased, samuti püsib meeles see, et ollakse üht juurt pidi pärit Eestist.

Kasutatud kirjandus ja allikad

Alberta's Estonian Heritage. Internetisait, © 2007–2011 Heritage Community Foundation and Alberta Estonian Heritage Society. <http://www.aehs.ca/heritage/index.html> (vaadatud 15.01.2015).

Kingsep Family = http://www.aehs.ca/heritage/pdf/Kingsep_family_reunions.pdf (vaadatud 15.01.2015).

Laaman, Ottomar 2006. Eestlased Kanadas enne Esimest maailmasõda. // Eestlased Kanadas: Ajalooline koguteos, toim. Alfred Kurlents, Richard Antik, Jaan Olvet. Toronto: Kanada Eestlaste Ajalookomisjon, 1975. <http://www.eesti.ca/ajalugu/et/2.html> (vaadatud 15.01.2015).

Matiisen, Voldemar. History of Medicine Valley Estonian Settlement. Translated by Tõnu Onu. <http://wayback.archive-it.org/2217/20101208164736/http://www.albertasource.ca/abestonians/pdf/MedicineValleyEstonianSettlement.pdf> (vaadatud 15.01.2015).

Mägi, Heino, 2006. Otepää rahvakoolist Nuustaku progümnaasiumini. Otepää.

Pallo, Selma. Free Land Attracted Henry Kingsep To Sylvan Lake. // The Red Deer Advocate, Wed., June 28th, 1967.

Posti = <http://www.aehs.ca/heritage/people/first/postidiary.html> (vaadatud 15.01.2015).

Käsitkirjalised allikad Horma talust

Horma Oti testament, koostatud 1890–1900.

Hindrik Kängsepa kiri vanematele, alustatud 24.09.1901.

Emilie Kängsepa kiri emale [ämmale – E.S.], vennale ja vennanaisele 25.06.1907.

Hindrik Kängsepa kiri õemehele 17.09.1907.

Hindrik Kängsepa kiri sõsarale 24.11.1912.

Hindrik Kängsepa kiri emale, alustatud 24.10.1920.

Emilie Kängsepa kiri vennale 27.05.1925.

Emilie Kängsepa kiri vennale 17.03.1927.

Summary

Brothers Hindrik and Kristjan Kängsep with their families – the first Estonian settlers in Alberta

Evar Saar

The article examines the origins of the Kängsep family in Võru County, Estonia, the factors behind their decision to emigrate, and their life in Canada. The letters from Hindrik Kängsep (Henry Kingsep in Canada) and his wife Emilie to their relatives back home paint a picture of their coping with the tough conditions of a foreign and initially wild land and the curiosities and novelties they encountered there. Furthermore, they share their great expectations, plans to purchase additional land, and develop their farming and business activities. Besides the letters, the article touches on the interaction between the Estonian settlers in Medicine Valley, Henry Kingsep's social engagement, and his socialist ideas. The article also presents overviews of the life of Tiina Kingsep, Henry's sister-in-law, and the visit of his father, Horma Ott, to Alberta, which was cut short by his unexpected death. The article concludes with a short recollection of the lives of Henry and Emilie's children to ascertain whether the dreams about free development, education, and financial security these hardy pioneers pursued were fulfilled.

Siberi ravimtaimed eesti kogukondade kasutuses

ASTRID TUISK¹

Eesti Kirjandusmuuseum

Eesti Rahvaluule Arhiiv

Oma koduümbruse maastiku ning seal kasvavate taimede tundmine ja kasutamine kuulub agraarühiskonnas (külaes) elavate inimeste kogemuste hulka. Elukohta vahetades õpitakse tundma uut maastikku koos seal kasvavate taimedega. Taimede kasutust mõjutavad ka kultuurilised tegurid, näiteks vanemate ja ümberkaudsete rahvaste kogemused, ajalehtedest ja raamatutest loetu, raadiost kuuldu. Nii või teisiti, kohalike taimede tundmaõppimise ja kasutamise kaudu kasvatakse kokku ka kohaga.

Selles artiklis vaatlen, kuidas on mitu põlve tagasi Siberisse rännanud inimesed õppinud tundma ja kasutama kohalikke tunnustatud ravimtaimi. Teadmiste jagajateks-jutustajateks on vanemaealised külaelanikud, teated on kogutud 20.–21. sajandivahetuse paiku. Arutlen ka teema üle, kuivõrd kohalikke ravimtaimi tuntakse, kas neid peetakse oma kultuuri osaks ning missugune seos on ravimtaimepärimusel kodupaiga-kodutunde ja Siberi eestlaste identiteediga.

Põhjalikumalt vaatlen taimekasutust kahes Siberi eesti külas, mis paiknevad erinevas looduslikus ning kultuurilises ümbruses. Nikolajevka asutamisaastaks peetakse 1897. aastat (Koryushkin 2008: 148; Nigol 1918: 45), Ülem-Suetukil 1850. aastat (Viikberg 2010: 518). Nii kuulub Nikolajevka Siberisse väljarändajate ehk nooremate Siberi eesti külade hulka, Ülem-Suetuk aga vanemate asunduste hulka ning on algselt olnud luteriusuliste väljasaadetute koloonia (Viikberg 2010: 520; Juntunen 1983: 95–103). Nikolajevka keel on kujunenud Lõuna-Eesti, võru murde baasil, Ülem-Suetuki keel on põhjaeestiline ühiskeel, kus annavad tunda soome keele mõjud. Küladele on ühine, et 20. sajandi lõpus oli mõlemas suur eestlaste osakaal, kuni 90% (Lotkin 1996: 49; <http://www.folklore.ee/estonka/>).

Ametlikult rändas aastatel 1896–1914 agraarsetel põhjustel Liivimaalt

---

¹ Kirjutise valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute tippkeskus), see on seotud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektidega IUT22-4 ja IUT2-43.

Maastik Nikolajevka küla lähedal. Astrid Tuisu foto 1999. ERA, VF 2901.

Siberisse üle 15 000 inimese, peale selle veel Eestimaalt minejad (Tooming 2008: 95). Suur osa ümberasujaist leidiski elupaiga maal (Viikberg 2010: 519; Anniste jt. 2008: 19). Kuigi eestlastel tuli kohaneda uute looduslike tingimustega, jäid põhielatusaladeks endiselt põllupidamine ja karjakasvatus. 2002. aasta rahvaloenduse järgi oli eestlasi Siberis, nii maal kui linnas, kokku 11 400 (<http://www.perepis2002.ru/>).

Eestlaste asulad Siberis jäävad Eestiga umbes samale laiuskraadile. Siberi loodus erineb aga Eestimaa looduslikest oludest seetõttu, et seal valitseb mandriline kliima. Talved on külmad, suved aga soojad, õhuniiskus võrreldes merelise kliimaga madalam. Erinev on ka taimkate. Lääne-Siberi lõunapoolsemad eesti külad paiknevad lagedamal stepi- ja metsastepipiirkonnas. Põhjapoolsemad külad, sealhulgas ka Nikolajevka, jäävad hariliku männi ja siberi seederänniga heletaiga piirile. Nikolajevka ümbruses on rohkelt soid. Mägisemas ja samuti metsases ümbruses asuvad Ida-Siberi, Krasnojarski krai külad. Ülem-Suetuk asub soodsate kasvutingimustega Minussinski orus. Siberi asulad paiknevad üksteisest umbes 5–20 kilomeetri kaugusel, eesti külad üksteisest vahel sadade kilomeetrite kaugusel. Erinevad olud mõjutavad inimesi kasutama erisuguseid taimi juba seetõttu, et ümbruses kasvavad erinevad taimed. Nii tuli ümberasanud eestlastel mitmes asjas ümber orienteeruda.

Pärimuse kogumine

Artiklis on taimede kasutamist vaadeldud 20. sajandi lõpus Siberi eesti küla-
des elavate vanemaealiste inimeste seisukohtadele tuginedes.

Muutused tänapäeva Siberi eesti külade maaelus on kiired: üha rohkem
nooremaid inimesi asub küladest ümber linnadesse, kiireneb assimilatsioon
(Lotkin 1996: 51–65). Muutuvad hoiakud ja suhtumised, rohkem kui varem
toetutakse mitte vanematelt õpitud, vaid meedias levivatele arvamustele. Anu
Korb on märkinud, et sellist pärimust, mida tal õnnestus koguda 2000. aas-
ta paiku Rõžkovost, enam ei saa – seoses keelevahetuse ja assimilatsiooniga
teiseneb ja hääbub pärimus neis vormides kiiresti, milles ta eksisteeris 21.
sajandi alguses (Korb 2007: 170).

Kuna pärimus muutub pidevalt – tegemist on protsessiga, mitte ajas pü-
siva seisundiga – siis on eriti oluline toonitada, et antud artikli allikadena kas-
utatud teated on kogutud Ülem-Suetukist aastatel 1991–1992 ning 2000 ja
Nikolajevkast 1999. aastal. Mujal Lääne-Siberis tehtud välitööde andmeid
aastatest 1993–1999 kasutan võrdluseks. Küsitletud on eesti keelt rääkivaid
inimesi, põhiliselt eesti küla-
des elavaid vanemaealisi inimesi, kuid ka teis-
tes lähedalasuvates linnades (nt Kõštovka) asuvaid eestlasi. Samuti kasutan
Korbi poolt kogutud Eestisse elama kolinud Ülem-Suetuki inimeste mälestusi
oma kodukülalt. Materjal on kogutud folkloristlikel välitöödel, analüüsitakse
tekste, mida inimesed ravimtaimede kohta on rääkinud. Herbaariume ei ole
tehtud, taime määramisel toetutakse selle kirjeldustele ja nimele. Uurimuses

Vaade Ülem-Suetuki küla Lobudi-otsale, ees Aleksander Vill oma hobuse Fedkaga. Pille Niine
foto 2000. ERA, VF 3457.

on põhirõhk mitte taimel ja selle botaanilisel kirjeldusel, vaid sellel, mis taimega inimesed ise arvavad tegemist olevat ning kuidas nad seda kasutavad.

Suur osa küsitletest on olnud väga paiksed ning samades külates ka sündinud. Nikolajevkas olid Siberisse ümberasujateks kõnelejate vanemad ja vanavanemad, Ülem-Suetuki rääkijad võivad olla juba kuuendat põlve Siberimaal. Nii saame rääkida pärimuspildist, mis oli vanemaealiste inimeste seas levinud Ülem-Suetukis ja Nikolajevkas 20. sajandi lõpul.

Taimede tuvastamine ja nimetamine

Siberi eestlaste taimede kasutamise ja nimetamise uurimise teeb raskeks üks asjaolu: eriti hilisemal ajal asutatud külates nimetatakse ühte taimet mitme eri nimega. Botaanik, teaduste doktor Gustav Vilbaste, kes käis uurimas, kuidas Kaukaasia eestlased taimi nimetavad, kurtis samuti, et igaüks nimetab neid omamoodi. Ühtset ja kindlat varianti pole lihtsalt kujunenud (Vilbaste 1960: 125).

Erinevates külates ja külagruppides kasutatakse erinevaid (murde)nimesusi, kuna eri paikkondadest pärit inimesed tõid kaasa oma taimenime. Nii võib ühel taimel olla kolme sorti nimesusi: venekeelne, murdekeelne ja eesti keeles üldtuntud, kirjakeelne variant. Näiteks teati Jurjevi külas: „Tšolknaaina kutsutasse *biižma*. Mõni ütles reinvarre, me ütleme tšolknaaina.“ Jutt käib siis soolikarohust (*Tanacetum vulgare*, *Tanacetum sibirica*). Nimevariantidele võib lisanduda veel üks, kohalik Siberi nimetus. Nii on see näiteks angervak-sal (*Filipendula*), mida tuntakse Siberi rahvaste, teiste hulgas ka eestlaste seas belogolovka, belogolovnikuna, vene kirjakeelsed nimetused on aga *labaznik* ja *tavolga* (Minaeva 1993: 109–111). Ülem-Suetuki rahvas nimetab taimet kogu Põhja-Eestis levinud nime järgi vormiks. Üldiselt on täheldatav eesti murde- ja kirjakeelsete variantide taandumine venekeelsete nimede ees.

Samuti tuleb toonitada vajadust nimesusi ja taimi hoolikalt uurida, sest peaaegu sarnaste nimedega võidakse eri külates kutsuda hoopis teisi taimi. Nii näiteks on Omski oblasti stepi- ja metsastepikülates maarjarohe enamasti pune, Ülem-Suetukis on maarjalill aga anomaalne pojeng. Ka ei saa botaaniliselt eri liike eristada ning peame leppima sellega, et taimenimed on õieti kogunimed ning võivad tähendada mitut liiki ühes ja samas perekonnas.

Omakeelsete ja enda pandud nimede kasutamine on oluline märk sellest, et sel taimel on kohalikus kultuuris tähtsus, et teda on olnud vaja teistest taimedest eristada ja ära tunda.

Kohanemine teistsuguste looduslike oludega

Looduslike oludega kohaneti järk-järgult. Etnoloog Aivar Jürgenson on oma-aegseid ajalehti uurides leidnud, et Siberisse ümberasunud eestlaste saja aasta tagused looduskirjeldused kujutasid Siberit kui võõrast paika. Kui ka Siberi loodust kirjeldati positiivselt, oli võrdluse aluseks siiski endise kodupaiga, Eestimaa loodus ja toimis Eesti-Siberi vastandus. Alles mõne aja möödudes kirjeldati Siberi looduskeskkonda kui tuttavat ja kodust kohta. (Jürgenson 2014: 15–16; Jürgenson 2006: 163)

Kohanemine teistsuguste looduslike oludega on mõjutanud Siberi eestlaste kultuuri. Pärimuses on täheldatav selle korrigeerimine seoses erinevate kliimatiliste ja looduslike tingimustega. Muutused on märgatavad näiteks rahvakalendri teatud lõikudes, nii kõigub ilma- ja saagiendelise pärimuse ja fenoloogiliste nähtuste dateerimine (Hiimäe 2010: 290–291).

Sarnaselt etnootaanikale sõltub tihedalt looduslikest oludest ka toidutava, eriti seetõttu, et tegemist on agraarse kultuuriga, kus suur osa toidust kasvatatakse ja valmistatakse endale ise. Igor Tõnurist on Siberi eestlaste toitumistavasid ning nende muutusi vaadeldes märkinud rahvusliku, traditsioonilise toidutava ühendamist kohalike kommetega. Nii on ta toonud välja, et Siberi eestlased on oma kultuuri mugandanud pirukad, pliinid, mitmesugused maitseained, *okroška* kalja või kasemahla baasil, taimeõli ning nisuleiva (Tõnurist 1994: 426). Sõltuvust Siberi looduslikest tingimustest ning kohalikust spetsiifikast näeb Korovushkin näiteks lihatoitude rohkes tarvitamises ning teekultuuri ülevõtus. Samas näiteks ei ole eestlased ja lätlased omandanud venelastele ja ukrainlastele iseloomulikku viisi juur- ja puuviljade konserveerimisel (Korovushkin 2008: 48–49). Korb toob Siberi eestlaste toidutava analüüsides näiteid muutustest toidukultuuris, nagu arbuuside ja tomatite kasvatamine, tee joomine, toomingamarjajahu tegemine, kilpjala söögiks tarvitamine. Ta arvab, et mida enam kasutatakse kohalikke ning kohalikust toorainest toite, seda enam kasvatakse kokku ka kohaga. Muutused toimuvad ka identiteedis ning end tuntakse Siberi elanikuna (Korb 2015: 131–133).

Taressa Menskaja õitseva toominga all. Nikolajevka küla. Astrid Tuisu foto 1999. ERA, Foto 16381.

Ka teiste rahvaste ja teiste alade uuri-
jad on alla kriipsutanud kohanemist teist-
suguste looduslike oludega ning on rõhu-

tanud nähtuste protsessilist olemust. Dmitri Korovushkin käsitleb Ukrainast Siberisserännanute materiaalse kultuuri. Ta on arvamisel, et majanduse ja materiaalse kultuuri adapteerumine, kohanemine Siberi looduslik-kliimaatiliste, sotsio- ja etnokultuuriliste tingimustega vältas kogu 20. sajandi (Korovushkin 2008: 32).

Ravimtaimed Siberis

Siberi eestlaste ravimtaimepärimus on mitmekesine, sõltudes isikust, põlvkonnast, elukohast ja muudest teguritest. Kohanemine teistsuguste oludega, eeskätt uute taimede tundmaõppimine, on ilmselgelt mõjutanud Siberi eestlaste rahvabotaanilisi teadmisi ja taimekasutuse praktikaid. Unustada tuli Eestis tuntud ravimtaimed, mida Siberis looduslikult ei kasva, näiteks pärnaõied. Mitmes asjas tuli aga ümber orienteeruda. Näiteks korjatakse Siberis suur osa marju metsast, mitte aiast, sest aias kasvatatakse marju üldse vähe. Suuremas osas Lääne-Siberi metsa-alal kasvavad looduslikult näiteks mustsõstrad, kus nad moodustavad sageli põõsastikke koos too-ninga, pihlaka ja pajuga. Samuti on kerge korjatud taimi kuivatada, sest nad kuivavad ruttu.

Siberis kasvab selliseid ravimtaimi, mille farmakoloogilist toimet on uurinud kinnitanud, aga mida Eestis looduslikult ei kasva. Siberis elavad eestlased on ka need omaks võtnud. Mõningaid neist on tarvitatud juba pikemat aega hiina ning tiibeti, aga ka kasahhi ja teiste rahvaste meditsiinis. Vaatleme kolme Siberi eestlaste traditsioonis levinumat, need on anomaalne pojeng, adoonis ja uurali-magusjuur (lagrits). Nii anomaalne pojeng, adoonis kui uurali-magusjuur on praeguseks kantud kaitset vajavate liikide nimestikku.

Anomaalne pojeng

Üks Siberis kasvavaid tunnustatud ravimtaimi on anomaalse pojengi (marenkoren, *Paeonia anomala* L) juured. Siberis on *Paeonia* (vn *Пион*, rahvapäraselt *маринь-корень*) erinevaid liike üldse kolm, raviomadused arvatakse neist olevat vaid anomaalse pojengi juurtel (Lekarstvennye 1991: 132). Lille kasvab küll mitmel pool Siberi metsades, kuid teda leidub looduses hajutatult, üksikute rühmade ja taimedena. Teda loetakse kaitset vajavaks ja juba kaduvaks liigiks, kuna lille korjatakse rohkelt (Minaeva 1991: 146–148; Lekarstvennye 1991: 132–135).

Ravimiseks pruugitakse lille juurt, neid kaevatakse kas juuni alguses või augustis-septembris, seejärel kuivatatakse ahjus. Juurtest tehakse tinktuuri. Lille saab edukalt kasvatada kultuurtaimena (Lekarstvennye 1991: 135; Be-reznegovskaya 1972: 146).

Anomaalset pojengi tarvitatakse Siberi rahvameditsiinis laialdaselt, juure vee- ja piirituselahusega ravitakse erinevaid maohaigusi. Kasutatakse veel malaaria, podagra, koolikute jm ravimisel. Rahvameditsiinis on juur kasutusel vähivastase ravimina, kuid farmakoloogiliselt vastavat toime tuvastatud ei ole (Lekarstvennye 1991: 133; Bereznegovskaya 1972: 146; Minaeva 1991: 147).

Siberi eestlastelt on samuti teateid maren-koreni kohta. Seda näiteks Lillikülalt, mis asub metsasemal alal (nt EFA I 18, 42 (6)) ning kus pööratakse tähelepanu taime kadumisele ja sellele, et ta on mürgine.

Lääne-Siberi Omski ja Novosibirski oblasti Trans-Siberi raudtee ümbrusesse taime levikuareaal ei ulatu, kuid taime tunnevad järjekindlamalt Nikolajevka ning Ülem-Suetuki eestlased. Nikolajevkas on ta saanud endale nimeks *mõtsruus*, Ülem-Suetukis *maarjalill*. Esimene nimetus on seotud ilusa õiega, teine tekkinud venekeelse nimetuse *маринь-корень* eeskujul. Taime tuttavaks saamisele aitas kaasa tema pilkupüüdev õis, nii on lill tuntud ka lihtsalt ilusa õie poolest ning teda kasvatatakse ilutaimena aias, nagu näiteks ka *starotubkat* (Atlas arealov 1983: 281).

Nikolajevka külast on *mõtsruusi* ravimise ja korjamisega seoses maininud neli inimest. Sellele tuginedes ei julgeks väita, et taime üldiselt tuntakse, samas näitab kujunenud eestikeelne nimetus *mõtsruus*, et tegemist peab olema olulise taimega. Võib-olla on anomaalne pojeng pärvinud enam tähelepanu oma ilusa õie tõttu ning saanud nimegi eeskätt oma kauniduse pärast. Ehk pole lille juurtega ravimine olnud nii teada ja teda on tarvitama hakatud naaber-rahvaste, võib-olla ka meedia ja kirjanduse mõjul. Kahes Nikolajevka külast pärinevad teates mainitaksegi *mõtsruusi* laiemat korjamist just teiste rahvaste poolt (ERA, CD 288 (10)).

Siin meil omma mõtsruusi kasusse. Ma ei tiia, kas teil om mõtsruuse säääl? Neil om sääändse ilusa tutu otsan. Verevä, kasusse. No ja siss noid juuri korjatas. Noo omma jälle väega hää kõge haiguse vasta. Siin käiva liinast inimese siia ja korjase neid ja kuivatase ja.

(ERA, CD 403 (10) < Novosibirski obl, Nikolajevka k – A. Tuisk < Rosilda Langer, snd 1931 (1999).

Kuid räägitakse ka sellest, kuidas eestlased ise on lille korjanud ja tarvitanud (ERA, CD 411(21)). Tavaliselt tehakse viinatõmmis, kuid ürti võib ka keeta. Väga laia ja erineva kasutusala – haavadele, kopsuhaiguse raviks (ERA, CD 411 (22)), naisterahva haiguste vastu (RKM II 449, 479 (54)), närvihaigustele (EFA I 18, 42 (6)), kõikide haiguste vastu (ERA, CD 403 (10)).

Adoonis

Teine taim, millega eestlased on Siberis elades tuttavaks saanud, on adoonis (*Adonis* L). Siberis tuntakse taime *starotubka*, *taratupka* nime all, tai-

me ametlik venekeelne nimi on *зопуцет*. Ka antud lill on jäänud silma oma ilusa õie poolest ning eriti seetõttu, et samuti nagu anomaalne pojeng, õitseb ka tema kevadel. Teda leidub Siberis viit liiki (Siberi spdam, lk. 103). Ametlik meditsiin näeb toimet kevadadoonise (*Adonis vernalis*) ürdis, kuid rahvameditsiinis pruugitakse ka teisi liike, näiteks Siberi adoonist (*Adonis sibiricus*) (Bereznegovskaya 1972: 127). Kirevate kollaste õitega adoonis kasvab metsasteppides ja seoses suure korjamisega kaob loodusest väga kiiresti. Kevadadoonis on Venemaal kantud ka kaitsealaste liikide hulka. Lille ürti korjatakse juunis (Lekarstvennye 1991: 106, Bereznegovskaya 1972: 109, 162; Minaeva 1991: 69).

Siberi venelaste rahvameditsiinis on taim levinud. Juba 19. sajandi lõpust on teateid, et nii Siberi venelased kui kasahhid on adoonisega südamevaevusi leevendanud. Ka Omski piirkonna venelased pruugivad lehtede ja õite keedist südame valu korral (Volohhina 2005: 150), samuti on teada, et Tomski oblastis raviti Siberi adoonise ürdiga südame- ja närvihaigusi (Bereznegovskaya 1972: 127).

Kuigi adoonis kasvab ka Lääne-Siberis, ei ole Omski, Tomski ega Novosibirski oblasti eestlastelt lille korjamise kohta teateid, kuigi Siberi vene rahvapärimuses seda samas piirkonnas tuntakse. Võimalik, et adoonist ei

Miina Pavlov väraval. Pille Niine foto 2000. ERA, VF 3588.

kasva praegu või pole üldse kasvanud eesti külade läheduses. Küll aga kasvab seda Ülem-Suetukis, kus lille *taratupkaks* kutsub. Miina Pavlov kirjeldab lille järgnevalt: „Taratupkad on südame vasta. Vanad inimesed korjasid seda. /---/ Nied on iad suured kollased õied, lehed pisikesed, enne kullerkuppusid õitsevad.“ (ERA, CD 437 (6)). Teistes teadetes on välja toodud, et taimeteed on hea juua „südame vasta“, aga ka naistehaiguste ravimiseks. Samuti võivad nii inimesed kui loomad teed juua ka seest venituse puhul (RKM II 449, 9/10 (2), RKM II 449, 36 (26), RKM II 447, 406 (70)).

Ülem-Suetuki eestlased on lille venekeelse nimekuju *starotubka* mugandatud suupäraseks *taratupkaks* või *taaratupkaks* ning lill pälvib tähelepanu ka ilutaimena. Nii kirjeldavad Suetukist Eestisse elama kolinud naised, kuidas nad üritasid lille ka Eestis aias kasvatada, mõnel see ka õnnestus.

Lille osatakse tähele panna kevadises looduses, kus ta silma hakkab, aga ta ravitoime ei ole nii tunnustatud. Erinevaid *taratupka* kirjeldusi ei ole tõesti palju. Kuid võrreldes teiste ravimtaimede mainimisega ja kõikide ravimtaimeteadetega üldse, on seda samapalju kui *pustõrniku* (veiste-südamerohi), takja või sibula kohta ehk siis arvestatav.

Kuna Miina, kes on sündinud Ülem-Suetuki külas 1927. aastal, märgib oma kirjelduses, et juba „vanad inimesed korjasid seda“, võib olla ka nii, et seoses apteegiravimite tulekuga on 20. sajandi lõpuks osa ravimtaimepärimusest käibelt kadunud. Kui 20. sajandi esimesel poolel oli vajadus ravida looduses kasvavate taimedega, siis sajandi lõpuks ja 21. sajandi alguseks, mil arstirohud on apteekidest kättesaadavamad, on osa traditsioonist unustatud. Võimalik ka, et adoonisel pole olnudki suurt kasutust. Südamevaevuste ja kõrge vererõhu korral on adoonisele tugevaks konkurendiks ka viirpuu (*paierga*) marjad, mida sel juhul pruugiti. Irina Volohhina mainib, et populaarsed on olnud just laia spektriga ravimtaimed, millega raviti erinevaid haigusi, nagu naistepuna, soolikarohi, teeleht, kummel, kibuvits, seentest punane kərbseeseen ja must pässik (kasekäs) (Volohhina 2005: 106). Ka on Renata Sõukand teinud kindlaks, et eestlastel on olnudki tavaks kasutada taimi, mis on kohanenud eluga inimasustuse lähedal (Sõukand 2010: 22–23).

Eelnevat kokku võttes, ei ole *taratupka* ega *marin-koren* saavutanud ravimtaimena Nikolajevkas ja Ülem-Suetukis väga suurt tuntust, kuid neil on arvestatav koht teiste, suurema areaaliga ja levinumate ravimtaimede kõrval. Oma märkimisväärse välimuse tõttu on nad aga vanemaealistele inimestele üldiselt teada ka 20. sajandi lõpus.

Uurali magusjuur (lagrits)

Vastupidiselt eespool mainitud metsastepi taimedele, kasvab Uurali magusjuur (*Glycyrrhiza uralensis* Fisch; vene k. солодка уральская, лакрица) ka Lääne-Siberi lõunaosas ning Lõuna-Siberi steppides ja poolsteppides, jõgede orgudes ja mägedes, teiste hulgas ka Minussinski orus, kus paikneb ka Ülem-Suetuki küla (Grankina; Nadežina 1991: 3, Minaeva 1991: 171). Ravimisel kasutatakse juuri ja risoomi. Taime ravi- ja maitseomadusi tunnustatakse nii ametlikus kui rahvameditsiinis. Rohkelt tarvitatakse lagritsajuurt toiduainetööstuses, seetõttu on ohus tema säilimine looduses (Grankina; Nadežina 1991: 124–125). Euroopa ja Aasia erinevate rahvaste meditsiinis on lagritsajuur samuti tuntud. Selle kasutamisel on pikk minevik, juurt tarvitatakse tiibeti, tai, mongoolia, aga ka erinevate Siberi rahvaste, nagu kasahhi, tõva, hakassi ja burjaatide rahvameditsiinis. Taime on kirjeldatud vene 19. sajandi ravimtaimeraamatutes, juurt on müüdud apteekides. Eestis lagritsat (ei lagritsa-magusjuurt ega Uurali magusjuurt)

looduslikult ei leidu, küll aga on mitmesuguseid lagritsapreparaate, nagu lagritsaõli, -pulber, -mahl, -pasta, -siirup, jt müüdnud apteekides (Wallner 1929: 65, 77). Lagritsajuurt, nn lagritsapulka müüsid ka ringisõitvad kaupmehed ning seda kasutati laste kõha ravimisel (Kalle, Sõukand 2013: 115). Seetõttu võis lagrits (ka maguspuu) oma iseloomuliku maitsega olla eestlastele tuttav juba enne Siberisse asumist.

Lagritsajuurt kasutavad Ülem-Suetuki eestlased, aga üksikuid teateid on ka Omski oblasti küladest, Tsvetnopoljest ja Rosentalist. Tsvetnopoljes elav Robert Talvik märgib, et tema kasvatab *magusjuurt* kodus aias ning lisab juuri taimeteele, et saada head maitset:

Ja kus veel, magusjuur, puu kasvas, paned tsutt /teele/ manu, ta on magus selline. [---] Mina ei tea, kuida ta kutsutas, me kutsume lagrits. *Sladkii koren*, a kuis ta kutsutasse. Siin Altaiskii rajoonin koskil kasvavat, siin mõtsa ei ole säänest, aga siin siis toova kodu, kodus kasvatavad siss. Ma tõin kah, ühe käest võtsin, tõin kah. Oli toas, siis sügisel kaevad välja, üte poole pealt juured. A puu ta ei ole, pihlamarja muudu lehed.

ERA, CD 19 (12) < Omski obl, Tsvetnopolje k – A. Tuisk, E. Vahtramäe < Robert Talvik, snd 1935 (1997).

Lagritsajuure toimet uurinud teadlased märgivad, et juur kuulub mitmete teesegude ja -siirupite koostisse ja seda seetõttu, et ta tugevdab teiste ainete mõju (Grankina; Nadežina 1991: 3). Omski oblasti eestlastelt on veel kaks teadet, kus põgusalt mainitakse lagritsajuuri ja nende korjamist (ERA, CD 18 (46) < Omski obl, Tsvetnopolje k; Rosentali k).

Järjekindlamad teated lagritsajuure korjamisest ja kasutamisest pärinevad Ülem-Suetuki külast. Juuri närisid lapsed niisama, aga need aitavad ka kõha vastu ja parandavad haigeid kopse. *Magejuurikaga* seoses ongi kõige sagedamini märgitud seda, et seda süüakse.

Oh, isegi magejuurikad, siinsamas Koolimäe veerel. Kui kopsud on aiged või kõha, me neid närisime. Kõha ei old millagi. Neid siis autad ja jood. Ta on magus.

(RKM II 449, 403/4 (29) < Krasnojarski krai, Ülem-Suetuk – Kadri Peebo < Anna Krinberg, snd 1929 (1992).

Kolm Ülem-Suetuki inimest (jutuajamine toimub Eestis, kaks rääkijat elavadki praegu Eestis) meenutavad, kuidas nemad lapsena kohalikke taimi, teiste hulgas magejuurikaid korjasid ja nende juuri imesid. Meenutatakse, kuidas kevaditi käidi spetsiaalselt metsas, noad kaasas ning *tõmmati* juuri maa seest välja. Jutustajad arvavad, et nad täitsid lastel nii magusa- kui vitamiinivajaduse, aga olid lisaks ka kesisele toidulauale. Jutustajate lapsepõlv möödus sõjajärgsetel aastatel.

– Vaata, kuidas on, loodus kasvatas meile seda, mida meil oli puudus. Ja me teadmata otisime kõik need rohud üles ja sõime neid oblikuid ja kõiki. Aga igas pool olid vitamiinid.

/---/

– Ei old haiged ka kunagi.

– Me keegi ei mõtelnud selle peale, et vitamiinid, me mõtlesime, et võtame, süöme. Meil oli vaja süüa.

– Vaata võta see magejuurikas, ta oli ju magus.

– No aga ta oli ia ka.

– Siis ei olnud ju sukrut. Sai nii kõvasti imeda, et silmad paistes.

– Käid see käes ja närid. Keegi leidis veel, Pedruska logas oli neid niipalju, et nii kui künnakad paljaks läksid, me olime seal. See tähendab, inimene ise ei tea, a läheb ja võtab seda.

– Ühe pere lapsed, noh, vaeselt elasid ka, sõivad, siis nende näud olivad nii paistes, vata, ülearu ju ei tohtinud ka.

ERA, DH 189 (27) < Eesti < Krasnojarski krai, Ülem-Suetuki k – A. Korb < A. I., A. L., J. K. (mees) (2010).

Kindlasti sunnib praktiline vajadus uusi taimi tundma õppima. Peale selle, et söögiks, nagu näitetekstist näha, oli ajal, kus apteegirohtusid ei olnud, ka taimedega ravimise vajadus suur.

Nii võib ka magejuurika kohta öelda, et ta on Ülem-Suetuki inimeste seas tuntud, seda just juure hea maitse tõttu, aga ka vahendina kõha ravimiseks. Tänapäeval, kui mitmesugused kõharohud on kergesti kättesaadavad, kasutatakse pigem neid, kui minnakse kevadel juuri kaevama. Magejuurikas on oma omaduste, nime ja maitse poolest tuntud praegustele ja endistele Ülem-Suetuki inimestele ning tal on kultuuris arvestatav koht.

Eelöeldule tuginedes tuleb välja, et 20. sajandi lõpuks kuuluvad kohalikud taimed Siberi eestlaste pärimuse hulka. Praegu ei ole aktuaalne enam kohandumisega seonduv, vaid pärimuse püsimine ja selle järjepidevus. Vaadeldud pärimus toob esile selle tiheda seose maastikuga. Nagu kohanimedegi puhul, on ka kohalikud, vaid ühes külas tuntud taimenimetused kerged kaduma, kasvukohad ja kasutuspraktikad ununema.

(Ravim)taimepärimus ja inimesed

Kuidas võtsid juba mitu põlve Siberis elanud eestlased omaks kohalikud taimed, ei saa antud materjali põhjal jälgida. Mõelda saab selle üle, miks on taimepärimus nii elujõuline, et taimi, nimetusi ja kasvukohti teatakse ka 20. sajandi lõpul.

Etnobotaanika uurija Renata Sõukand toob välja asjaolusid, mis peavad olema täidetud, et inimene või kogukond saaks ravimtaimi pruukida: taime kasutamiseks peab olema vajadus, taime tuleb tunda ja seda tuleb korjata/hankida õigest, usaldusväärsest (kasvu)kohast. Ta ütleb, et üksikisikute ja kogukondade ravimtaimepärimus moodustub sellisena kindlas looduse ja kultuuriruumis. Inimeste käitumise, teadmiste ja ravimtaimede ühendami-

seks on Sõukand võtnud kasutusele mõiste „ravimtaimemaastik“² (Kalle, Sõukand 2010: 207–226; Sõukand 2010: 22–30;).

Vaadeldes Ülem-Suetuki ja Nikolajevka külade taimepärimust ravimtaimemaastiku mõiste valguses, võib öelda, et vaadeldud taimed kuuluvad täieõiguslikena Siberi eestlaste ravimtaimemaastikku.

1) Kindel korjamispaik ja selle olemasolu

Kohalikud ravimtaimed on teada eestlastele juhul, kui taime leidub külamaade piires. Sageli ongi teatele lisatud kindel koht, kust seda korjatakse (Ülem-Suetukis Koolimaja mäelt, Pedruska logas, Vana-Jüri mäelt) ja/või kirjeldatakse korjamist ennast. Samas istutatakse taimi ka aeda ning kasutatakse neid, mida koduümbruses ei kasva.

Samas vastupidiselt, looduslik ümbrus ei pruugi soosida ravimtaimepärimuse teket ja püsimist. Lääne-Siberi Omski-lähedased (varasema nn Omi asunduse) külad, samuti lõuna poole jääv Tsvetnopolje paiknevad lagedamal alal, kus taimestik pole nii rikkalik kui metsastes piirkondades. Samuti on Siberi looduslik keskkond ja maastik aastatega muutunud. Alates sisserändajate tulekust on rohkelt metsa maha raiutud, maad põllumajanduses kasutusele võetud, metsatukki on jäänud vähemaks, palju kasetukki (kolkaid) on kiviaanud maa sooldumise tõttu. Nii toovadki uurijad näiteks uurali-magusjuure leviala vähenemise põhjuseks sobivate kasvukohtade vähenemise (linnastumine, põlluharimine) ning liiga ohtra korjamise (Grankina; Nadežina 1991: 124–125). Inimesed ise mainivad ka põldude väetamist, mis teeb loodusele kahju. Looduslike kasvupaikade kadumine on mõjutanud ka ravimtaimepärimust, sest kui loodusest kaob taim, võib kaduda ka pärimus.

Vastupidiselt stepialadele paikneb näiteks Ülem-Suetuk Minussinski orus, heade kasvutingimustega looduslikus keskkonnas. Külluslik taimestik tingib ka mitmekesise ravimtaimede olemasolu ja kasutuse.

2) **Taimede kindel tundmine.** Et taime raviks kasutada, on vaja see täpselt identifitseerida. Seose lillede tundmise ja rohuks tarvitamise vahel ütleb välja Miina Pavlov:

² Igal inimesel ja kogukonnal on oma „ravimtaimemaastik“, mis ei tähenda vaid teatud konkreetset ala maastikul, kus ravimtaimi korjatakse, vaid hõlmab inimeste teadmisi ja käitumist seoses ravimtaimedega ning avaldub kognitiivsel tasandil. „Ravimtaimemaastik on kognitiivne väli /inimeste meeltes, tunnetes, mõtetes/, mis tekib ravi või profülaktika vajaduste ilmnemisel ja moodustub kindlas looduse ja kultuuriruumis. Olles üheaegselt dünaamiline (muutuv ajas ja ruumis) teadmiste kogum, mis on samas staatiliselt seotud kindla paigaga (inimese elukoha ja/või sagedase külastuskohaga), on ravimtaimemaastiku elemendid märgina tajutavad vaid mitme asjaolu (taime kasutuse vajadus, taime tundmine, õige koha külastamine) täitumisel.“ (Sõukand 2010: 38).

Oi küll siin on kevade /palju lilli ---/ Oh neid on nii palju ka kõiki neid pieneid, neid veikseid lillesi, nende nimesid ei tiagi. Ma ainult nief tähtsamad lilled tian. [---]

Kõige rohkem teadsime neid kullerkupud ja taratupkad ja linnusilmad ja kassipiirakad ja käukingad ja...

Siin on pallu neid, ei teagi kõiki. Ja eks nad ole kõik rohuks, aga kus sa neid tiad kõiki. Rohu jaoks peab täielikult teadma.

ERA, CD 437 (5–7) < Krasnojarski krai, Ülem-Suetuki k. – A. Tuisk, A. Korjus < Miina Pavlov, snd 1927 (2000).

Peale taime kindla tundmise on oluline ka see, kust või kellelt on teadmine taime kasutamisest saadud: see määrab ravimtaime kasutuse õigsuse ja põhjendatuse. Andmeid ravimtaime kohta on saadud arstidelt, raamatutest ja meediast. Kuigi vaadeldavates tekstides pole otsest seost just oma esivanemate, eestlastega, tõstetakse siiski nende kogemust esile, et põhjendada taime õiget kasutamist. Juba eespool toodud teadetele lisaks veel Selma Kevvai seletus, kuidas Nikolajevkas toimetati:

A meil säände hainuga kõik rohitseva. Inemese ju tiidsevä ja kui sääanne haigus oll, siis kiitseva pännulit ja hainatsaid teevä. /---/ Vanainimese tiidsevä, tuliva Eestimaalt, säändse raamatu ka üten, lugesiva ja teevä tsaid.

ERA, CD 411 (20).

Räägitakse ka sellest, kuidas teatud taime kohta saadakse kuskilt teavet ning seejärel muretsetakse see ka endale. Näiteks juba eespool mainitud teade, kus Robert Talvik räägib magusjuure saamisest või teade Nikolajevka külast, kus soolikarohtu ei kasvavat lähedal, aga üks mees, kes kasvukohta teab, seda toob (ERA, CD 403 (10)). Ülem-Suetukist pärineb kirjeldus aga sellest, kuidas haiglas kästi vereurmarohtu tarvitada, kuid lähimas külaümbruses seda ei olnud ning jutustaja taime ei tundnud. Lõpuks tõi üks tuttav naine selle jutustajale aeda panekuks (ERA, CD 437 (8)).

Rääkides muutustest eestlaste ravimtaime-kasutuses, mainib Sõukand ka seda, et ravimtaimemaastik on kolinud lähemale – aeda või koguni köögikappi ostetud kuivatatud droogide näol. Aias kasvatatakse näiteks traditsiooniliselt niidul kasvanud taimi. Eesti Arstis viidatud taimede toomist aeda on näha ka Siberi eestlaste pärimuses.

3) Kogukonna, teadmisi valdavate inimeste olemasolu

Et taimi teataks ja korjataks, peab nende kasutamiseks olema nõudlus, vajadus. Kõige enam muutunud ongi ravimtaimede korjamise ning kasutamise vajadus, see on seoses apteegirohtude ning arstiabi kättesaadavusega vähenenud. Just seetõttu võib olla, et 20. sajandi lõpus on anomaalne pojeng ja adoonis enam tuntud oma ilusa välimuse tõttu ja lagrits oma maitseomaduste poolest, kui ravimtaimedenä.

Lambula Kos'ta ja Miina (Konstantin Konstantinov ja Miina Trikman) koos lapselaps Lillega kartuleid võtmas. Pille Niine foto 2000. ERA, VF 3497.

Oma mõju avaldavad ka ühiskondlikud muutused. Külades elanike arv väheneb, kolitakse linnadesse. Muutub ka külaelanike rahvuslik koosseis, eestikeelne kogukond on teatud külades (Tsvetnopolje) kadumas, sellega seoses võib muutuda ka pärimus.

Ülem-Suetuki taimepärimuse hea püsimise tingib ka see, et nii küla kui seda ümbritsev looduskeskkond on tänaseni alles. Kuigi Ülem-Suetuki rahvaarv³ on viimase kahekümne aastaga tunduvalt vähenenud, leidub külas ikkagi inimesi, kes traditsiooni edasi kannavad või selle püsimist toetavad. Samuti on Eestis suur Ülem-Suetukist pärit inimeste kogukond ning Eestisse kolinud inimestel on võimalik omavahel kodukülast muljeid vahetada. Etnoloogid Aivar Jürgenson ja Liivo Niglas käisid kaasas perekonnaga, kes sõitis Eestist Ülem-Suetukki, et koduküla vaadata. Nad märgivad, et olulised külastus- ja juturääkimise kohad olid objektid maastikul. Külla sõites tehti peatusi, seal olles tuli traditsiooniliselt külastada lähikonna kõrgeimat punkti Sadulamäge, kust avaneb vaade külale ja selle ümbrusele (Jürgenson, Niglas 2013: 41, 46–51). Sarnaselt säilib ja levib ka teadmine kohalikest taimedest. Nii on peale vastava looduskeskkonna säilimise oluline, et alles oleks ka teatud hulk inimesi, kogukond, kes teadmisi valdab. Kogukond ei pruugigi alati ise enam kohapeal elada, vaid paik on lapsepõlve-maastikuna meeles ja oluline.

Nii on ravimtaimepärimus, nagu igasugune pärimus, pidevas muutumises.

³ Umbes 300 elanikku, enamuses eestlased.

Loodus muutub ja muutub ka rahvastik. Ühiskondlikud muutused, arstiabi hea kättesaadavus ja ravimine apteegirohtudega on muutnud teadmisi ravimtaimedest, toonud esile ka need taimed, mida lähikonnas ei kasvagi.

Ravimtaimed, kodupaik ja kodutunne

Siberi eesti külakogukondade ravimtaimekasutust vaadeldes jääb silma veel üks aspekt, nimelt Siberis looduslikult kasvavate taimede seostamine koduse maastikuga.

Ravimtaimedega seotud teadetes ei ole kõige olulisem see, et antud ravimtaime kasutasid just eestlased ja mitte teised rahvad; see teadmine ei lisa ravimtaimele olulist väärtust ja selles mõttes etniline märge peaaegu puudub. Kuid teadetes kirjeldatakse maastikku, mis on kodune. Eespool toodud näite-tekstis (lk 52) alustab jutustaja *mõtsruusist* rääkimist sõnadega: „Meil on,“ küsides Eestist tulnud uurijalt: „Kas teil on?“ Siberit nähakse oma kodupaigana, koos seal kasvavate taimedega. Kodunemist ning taime tundmist ja tähtsust kultuuris näitab ka see, et taime kutsutakse oma, eestikeelse ja vaid teatud külates või küladegrupis levinud nimega. See näitab nii taime kodunemist kultuuris kui inimeste kodunemist Siberis.

Vaadeldavatel taimedel, mida Eestis ei kasva, aga Siberis leidub, on inimeste jaoks nostalgiline ja kodukohaga siduv väärtus.

August Krinbergi tehtud vanker luuapujudega. Pille Niine foto 2000. ERA, VF 3610.

Nagu öeldud, on Eestisse kolinud Ülem-Suetuki eestlased toonud taimi endale koduaeda kasvama. Nii sümboliseerib Suetukis sündinud inimeste jaoks taim kodupaika ja kodukohta, nagu Siber kujutab endast kodupaika, mitte võõrast looduskeskkonda (ERA, CD 437 (6); ERA, DH 27 (68); ERA, DH 189 (27)). Vaadeldav traditsioon toetab pigem eestlaste Siberi kui paikkonna identiteeti, vähem eestlase kui rahvuse identiteeti. Nagu juba öeldud, toob Jürgenson välja, et praeguste Siberi eestlaste looduskirjeldused on kirjeldused kodupaigast ja annavad tunnistust lokaalsest Siberi identiteedist (Jürgenson 2006: 163). Muuhulgas on ta märkinud, et praeguste Siberi eestlaste kodupaik on Siberis ning enamasti peetakse ennast Siberi eestlasteks (Jürgenson 2006: 329–346).

Kokkuvõte

Siberis juba mitmendat põlve elavad eestlased saavad ravimisel abi kohalikust loodusest, nad tunnevad kohalikke taimi ning on sidunud need oma igapäeva-eluga. Selles artiklis on vaadeldud kolm taimet, mida leidub Siberis, aga mitte Eestis. Anomaalne pojeng, adoonis ja lagritsa-magusjuur on tuntud, kohati väga tuntud ka teistel ümberkaudsetel rahvastel ning neil on farmakoloogiliselt tõestatud ravitoime.

20. sajandi lõpuks – 21. sajandi alguses teavad Siberi eestlased oma kodukülade ümbruses kasvavaid kohalikke ravimtaimi. Taimet ravitoime kõrval tuntakse ka taime muid omadusi: anomaalsel pojengil ja adoonisel on ilusad õied ning lagritsa-magusjuurel hea maitse. Kohati nende raviomadusi küll teatakse ning neid kasutatakse ka ravimiseks. Nii arstitakse lagritsa-magusjuurega köha, *starotubka* (adoonis) leevendab südamevaevusi, anomaalse pojengi (*mõtsruusi*, *marin-koreni*) juur aitab aga mitme haiguse korral. Taimed kuuluvad Nikolajevka ja Ülem-Suetuki külakogukondade pärimusse, niinimetatud „ravimtaimemaastikku“, taime kasutamiseks on vajadus, taime tuntakse ning seda teatakse korjata kindlast kohast.

Vaadeldavad kohalikku päritolu taimed on liidetud oma ravimis- ja toidukultuuriga. Nimetused, teadmised taimede kohta ning tegutsemispraktikad on ühendatud oma pärimusega. Taimede nimed on kas eestikeelseks muudetud või mugandatud keelelaenud, teatakse korjamiskohti ja taimedel on kindel kasutusvaldkond.

Teadmised ja tegevused külaümbruses kasvavate taimedega kinnistavad kodutunnet ja loovad seost Siberi loodusega, mis omakorda kinnitavad Siberi identiteeti. Need kolm taimet kuuluvad oma looduslikel kasvualadel Siberi eestlaste kodusesse külaümbrusesse ning mujale kolides võidakse neid istutada oma aeda kui nostalgilist mälestust kodukohast.

Internetiallikad

<http://www.perepis2002.ru/>

<http://www.folklore.ee/estonka>

Kirjandus

Anniste, Kristi; K. Kumer-Haukanõmm; T. Tammaru 2008. Eesti diasporaa kujunemine ja areng. // Sõna jõul: diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel. 6. ja 7. augustil toimunud konverentsi raames ilmunud kogumik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 10–35.

- Arealõ = Ареалы лекарственных и родственных им растений СССР. Сост. В. Б. Куваев и др. Ленинград: Издательство Ленинградского государственного университета.
- Atlas 1983 = Атлас ареалов и ресурсов лекарственных растений СССР. Главный редактор: Чиков П. С. Москва: Картография. (<http://plant.geoman.ru/books/item/f00/s00/z00000004/index.shtml> = 05.03.2012.)
- Bereznegovskaya 1972 = Березнеговская, Любовь Николаевна; Березовская Т. П.; Дошинская Н. В. Лекарственные растения Томской области. 2-е изд. Томск: Издательство Томского университета.
- Gorbunova, Tatjana 1996. Ravimtaimeatlas: praktiline ravimtaimemääraja kõigile. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda.
- Grankina 1991 = Гранкина, Валентина Палладьевна; Надежина, Татьяна Павловна. Солодка уральская. Новосибирск: „Наука“ Сибирское отделение.
- Hiiemäe, Mall 2010. Siberi eestlaste kalendritavandi kujunemislugu // Pühad ja argised ajad rahvakalendris. Toim. Kalev Lattik. Tallinn: Varrak, lk 289–308.
- Juntunen, Alpo 1983. Suomalaisten karkottaminen Siperiaan autonomian aikana ja karkotettut Siperiassa. Turku: Siirtolaisuusinstituutti.
- Jürgenson, Aivar 2006. Siberiga seotud: eestlased teisel pool Uuraleid. Tallinn: Argo.
- Jürgenson, Aivar 2012. Diasporaa eestlaste maastikest. // Mäetagused: hüperajakiri 50. Toim. Aivar Jürgenson, Mare Kõiva, Andres Kuperjanov. Tartu: EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm, lk 7–28. doi:10.7592/MT2012.50.jyrgenson
- Jürgenson, Aivar; L. Niglas 2013. Juurte juurde ja tagasi. Siberist remigreenud eestlaste kodupaigakülastused kui näide sekulaarsest palverännust. // Mäetagused: hüperajakiri 54. Toim. Mare Kõiva, Andres Kuperjanov. Tartu: EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm, lk 27–66. doi:10.7592/MT2013.54.jyrgenson_niglas
- Kalle, Raivo; R. Sõukand 2013. Eesti looduslikud toidutaimed: Kasutamine 18. sajandist tänapäevani. Tallinn: Varrak.
- Kalle, Raivo; R. Sõukand 2010. Herbal landscape: the perception of landscape as a source of medicinal plants. *Trames* 14(64/59), 3, 207–226. DOI: 10.3176/tr.2010.3.01
- Korb, Anu 2007. Rõžkovo virulased pärimuskultuuri kandjaina. Toim. Mall Hiiemäe, Kadri Tamm. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

- Korb, Anu 2015. Oma toit – muutustest Siberi eestlaste toidukultuuris // Mäetagused: hüperajakiri 59, toim. Mare Kõiva, Andres Kuperjanov. Tartu: EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm, lk 125–150. doi:10.7592/MT2015.59.kor
- Korovushkin, Dmitrii 2007 = Коровушкин Дмитрий Георгиевич. Латыши и эстонцы в Западной Сибири: Расселение и численность в конце XIX – начале XXI века. Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН.
- Korovushkin, Dmitrii 2008 = Коровушкин Д. Г. Украинцы в Западной Сибири: Расселение и численность в конце XIX – начале XXI века. Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН.
- Lekarstvennyye 1991 = Лекарственные растения Сибири для лечения сердечно-сосудистых заболеваний. Ответственные редакторы И. М. Красноборов, С. В. Козначеев. Новосибирск: „Наука“ Сибирское отделение.
- Lotkin, Ilja 1996 = Современные этнические процессы у латышей и эстонцев Западной Сибири. Москва.
- Nigol, August 1918. Eesti asundused ja asupaigad Wenemaal. Kokku seadnud August Nigol. Tartu: Postimees.
- Mahlajuk 1991 = Махлаюк, Виталий Петрович. Лекарственные растения в народной медицине. Саратов: Приволжское книжное издательство.
- Minaeva 1991 = Минаева, Валентина Гавриловна. Лекарственные растения Сибири. Новосибирск: Наука.
- Redkie 1980 = Редкие и исчезающие растения Сибири. Ответственные редакторы Малышев, Л.И.,_ Соболевская, К. А.; Составители В. П. Амельченко и др. Академия наук СССР, Сибирское отделение, Центральный сибирский ботанический сад. Новосибирск: „Наука“ Сибирское отделение.
- Sõukand, Renata 2010. Herbal landscape. Dissertationes Semioticae Universitatis Tartuensis 14. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tooming, Kadri 2008. Lõuna-Eesti küla Vene impeeriumi keskvalitsuse kolonizatsioonipoliitika mõjuväljas 1889–1914. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, ajaloo ja arheoloogia instituut.
- Tuisk, Astrid 2000. Oma ja võõra rühma piirid Siberi eestlaste rahvaluule põhjal. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool.

- Tõnurist, Igor 1994. = Тынурист, И. В. Эстонцы. // Народы России : энциклопедия. Москва: Большая Российская Энциклопедия. С. 423–427.
- Wallner, Rudolf 1929. Eesti rahvarohtude sõnastik. Käsiraamat apteekritele ja arstidele. Kogunud hulga kaastööliste abil ja kokku seadnud Rudolf Wallner. Tallinnas: R. Vallner.
- Viikberg, Jüri 2010. Eestlased ja eesti keel Venemaal. // Eestlased ja eesti keel välismaal Koostanud ja toimetanud Kristiina Praakli ja Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk. 517–550.
- Vilbaste, Gustav 1960. Kaukaasia eestlaste keelest ja rahvaluulest. // Emakeele Seltsi aastaraamat VI. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk. 121–131.
- Vilbaste, Gustav 1993. Eesti taimenimetused. Nomina vernacula plantarum Estoniae. Tallinn: ETA Emakeele Selts.

Summary

Use of Siberian medicinal herbs by Estonian communities

Astrid Tuisk

The Estonians who have lived in Siberia for multiple generations are accustomed to cure their ills and ailments with remedies offered by nature. This article observes three different plants native to Siberia, but not to Estonia. These are anomalous peony, Adonis, and liquorice which are well known among the Siberian Estonians (and in some cases very well by other ethnic groups in the area) for their proven medicinal properties.

As indicated by the research around the late 20th and the early 21st century, the Siberian Estonians are aware of medicinal herbs native to the vicinity of their home villages. The herbs discussed in the article are also known for other features: the anomalous peony and the Adonis for their beautiful blossoms, and liquorice for its pleasing taste. Their medicinal properties are rather well known and put in use for treatments: liquorice for curing cough, Adonis (known as *starotubka*) for alleviating heart ailments, the root of anomalous peony (known as *mõtsruus*, *marin-koren*) for several diseases.

These herbs are included in the lore, the so-called medicinal herb landscape, of Nikolaevka and Upper Suetuk villages. Herbs are known by their Estonian or a borrowed name. Villagers know where to gather them and for what purposes they should be used.

For Siberian Estonians, the knowledge and application of herbs growing in the vicinity of their village reinforces the sense of home and creates a connection with Siberian nature, which, in turn, strengthens their Siberian identity. Being a part of their familiar setting, the herbs may be taken along on relocation and planted in a new garden as a nostalgic keepsake from the previous home.

Ühismajandite loomine ja elu kolhoosis Siberi eestlaste mälestustes¹

ANU KORB

Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur

Taust ja aines

Ajavahemikul 1991–2013 külastasin umbes 40 Siberi eesti kogukonda, mõnes neist töötasin korduvalt (vt Korb 2007). Folkloristina keskendusin esmalt rikkaliku pärimuse talletamisele, edaspidi kogusin järjest rohkem ka olustikulist ainet ja suulist ajalugu.

Välitöödel kuulsin mõistagi ka kolhoosielu kajastavaid lugusid, sest kõik Siberi külades sündinud-kasvanud eestlased olid kolhoositööga maast madalast kokku puutunud. Käesolevas artiklis jälgin, kuidas inimesed ise hindavad ajaliselt distantsilt oma tööpanust ühismajandis ja seal eluga toimetulekut.

Artiklis toetun Siberis sündinud-kasvanud eestlaste mälestustele, milles kajastatakse ühismajandite loomist ning majandite elu-olu kuni 1960.–1970. aastateni. Põhiosa materjalist kogusin Eestis intervjuudena ajavahemikul 1999–2009. Osa inimesi pani minu palvel ise oma mälestused kirja.² Kõik inimesed, kelle tähelepanekud leiavad artiklis kajastamist, olid sündinud Siberis ja töötanud vähemalt mõnda aega kohalikus kolhoosis. Tekstinäited pärinevad Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest – nende seas on nii käsitsi kirja pandud kui helisalvestustelt litereeritud tekste, osa neist on esitatud lühendatud kujul. Läbivalt on märgitud teabe esitaja sugu ja vanus, materjali talletamise aeg ja koht ning ka varasemad elupaigad.

Taustmaterjalina kasutan viimastel aastakümnetel erinevates Siberi eesti kogukondades talletatud ühismajandielu kajastavaid lugusid.

¹ Artikkel on valminud Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojekti IUT22-4 „Folkloor kultuurilise kommunikatsiooni protsessis: ideoloogiad ja kogukonnad“ raames.

² Eestis tehtud intervjuude käigus vestlesin 57 Siberis sündinud inimesega, kelle sünniaastad jäid ajavahemikku 1917–1956. Oma mälestuste kirjapanijaid oli Siberi eestlaste seas 5. Vt küsitluskava Eesti Rahvaluule Arhiivi kodulehel: <http://www.folklore.ee/era/kysitus/index.html/yمبرasujad>.

Ajalooline taust

Eestlased Siberis

Minu külastatud Siberi eesti kogukonnad asuvad hajali üsna ulatuslikul territooriumil Omski oblastist Krasnojarski kraini. Looduslikud tingimused erinevad Siberi piires suuresti. Mõistagi pole tegemist ka ühetaoliste kogukondadega. Vanemad, luteriusuliste segaasundused, kus eestlased olid üks etnilisi rühmi, said alguse 19. sajandi esimesel poolel tsaarivalitsuse poolt väljasaadetutest. Ulatuslikum väljarändamine Siberisse algas Trans-Siberi raudtee valmimisega 19. sajandi viimasel kümnendil ning kestis Esimese maailmasõja alguseni (vt Nigol 1918, Kulu 1997)³. Agraarsele ümberasumisele, mis oli iseloomulik paljudele Venemaale, sealhulgas Siberisse elama asunud eestlastele (vt Rosenberg 1998: 34–59), oli omane, et rajati suhteliselt isoleeritud kolooniad. Külad moodustati enamasti ühest piirkonnast pärit inimeste baasil. Nii säilisid võõrsil pikka aega kodukandi keel ja kombed.

Siberi maakasutus. Üksiktaludest ühismajandite moodustamiseni

20. sajandi algusaastail domineeris Siberis kogukondlik maakasutus.⁴ See suurendas oluliselt sõitudele ja vedudele kulunud aega, ei soosinud erinevate põllukultuuride kasvatust ega maaparandust. Alternatiivseks maakasutusviisiks oli *zaimka* ehk hajatalu. Märgatavalt muutsid eesti asunduste elu Esimene maailmasõda (1914–1918), Venemaa kodusõda (1918–1922) ning enamlaste riigipööre 1917. aastal. Ajavahemikul 1918–1921 teostati Venemaal sõjakommunismi poliitikat: natsionaliseeriti kesk- ja väiketööstus, võõrandati veskeid ja viljapeksumasinaid. Päevakorrale kerkis uute maakorraldusviiside rakendamine. Eesti, läti ja saksa talupojad eelistasid üksiktalusid, mida ka võimalolijad pidasid kõige produktiivsemateks (vt Must 2007: 427–430). 1921. aastal sai alguse uus majanduspoliitika koos väiketootmise soosimisega⁵, kuid see suund kestis vaid lühikest aega (Hosking 1985: 124–125, 160). Eestlaste põhiliseks sissetulekuallikaks Siberis sai veisekasvatus (Must 2007: 425). Talunikele abiks moodustati ühistuid, et oleks kergem korraldada valdkondi, millega üksikult raske toime tulla. 1920. aastatel kuulusid paljud Siberi eest-

³ 1897. a elas Siberis 4202 eestlast, 1918. a u 40 000.

⁴ Siberis mõõdeti tulevase küla maad välja kogu küla ühise maana. Kolonistid ise ja gasid maad kolme välja, kusjuures iga väli jagati vastavalt meeshingede arvule perede vahel nõõrimaadeks. Iga pere pidi saama siilu väga heast, heast, keskmisest, aga ka kehvapoolsest maast. Sama õigluse printsiip nõudis maade regulaarset ümberjagamist. (Vt lähemalt Must 2007, 421–422).

⁵ Venemaal asuti 1921. a laostunud majandust taastama uue majanduspoliitika (NEP) alusel. See soosis eraviisilist väikeettevõtlust, kus talupojad võisid riigile sundmüümise kohustusest üle jäänud põllumajandussaadusi turustada.

Jurjevka küla rahvas poetrepil. Omski obl, Tara raj. 1996. Foto: Anu Korb.

lased piimaühistusesse, mis aitas lahendada põllumajandussaaduste kokkuos-
tu ja turustamise probleeme. 1920. aastate teisel poolel tekkisid masinaühis-
tused, mille abil hangiti ühiselt põllumajandustehnikat. 1927. aasta lõpus võeti
Nõukogude Liidus suund põllumajanduse kollektiviseerimisele (Nove 1992:
146–147). Talunikud jaotati kolme gruppi: kulakud, keskmikud ja kehvikud.
Põhiosa eesti soost asukaist kuulus keskmike hulka. Kulakuks määramisel sai
tihtipeale oluliseks see, kas kasutati võõrast tööjõudu või mitte. Kulaklus kui
klass kuulus likvideerimisele, kulakute vara võeti kolhoosi ja perekonnad saa-
deti välja. Tihti vangistati perepea, olid sestpeale maata ja varata lindpriid.

Tagasipöördumine Siberist Eestisse

Siberi külakogukondadest esimene ulatuslikum emamaale naasmine oli seo-
tud opteerumisega Eesti kodakondsusesse ajavahemikul 1920–1923 (Valit-
susasutise...)⁶. Rändevooge endises NSVLis on rahvastiku-uurijad jaganud

⁶ Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni vahelise rahulepingu (2. veebruar 1920) järgi
said Venemaal elavad eesti päritolu inimesed õiguse ühe aasta jooksul asuda elama
Eestisse, nn opteeruda. Hiljem seda aega pikendati. Soovijaid oli palju, kuna oldi
pettunud Venemaa arengus ning vaadati lootusrikkalt vaba Eesti poole. Opteerumine
ja tagasiränne olid seotud konfliktidega Eesti ja Vene opteerumist korraldavate amet-
kondade vahel, paljud opteerumisavalduse esitanud Eestisse ei jõudnud. Opteerumise
käigus saabus Venemaalt Eestisse 37 578 inimest, s.h Siberist 10 790 inimest.

kolmeks peamiseks tüübiks: otseselt suunatud, kaudselt suunatud ja organiseerimata ränne (Tammaru 1999: 27). Siberi eestlaste migratsioonilaine valandasid Eesti laskurkorpuse ridades võidelnud mehed (Kulu 1997: 141–142). Üldjoontes on tagasipöördumine võrreldav Eestisse suundunud immigratsiooni tinglike rändeetappidega:

I. Alates 1945. aastast 1960. aastate keskpaigani. Sisseränne oli kõige intensiivsem kohe Teise maailmasõja järel. Suunamise põhjused olid neil aastail sageli poliitilised ja ideoloogilised.

II. 1960. aastate keskpaigast 1970. aastate lõpuni. Maa industrialiseerimise tulemusena suurenes nõudlus lisatööjõu järele. Tegemist oli sageli ettevõtete initsiatiiviga, st kaudselt juhitud rändega.

III. 1970. aastate lõpust 1980. aastate lõpuni. Peamiselt rännati isiklikel põhjustel.

IV. Alates 1980. aastate lõpust vähenes sisseränne ühes Eesti iseseisvumisega (Katus, Sakkeus 1993; Mängel 1989, Tammaru 1999: 17–18).

Rahvastikuteadlase Hill Kulu hinnangul võib Siberist Eestisse tagasirännet vaadelda kui põlvkondlikku ettevõtmist, kuna Eestisse tagasipöördunudest enamik oli sündinud enne 1930. aastaid; pärast 1950. aastaid sündinuid oli suhteliselt vähe (Kulu 1997)⁷.

Olulised muutused ühiskonnas 1980.–1990. aastail

Vene Föderatsioonis elavate väikerahvaste rahvusteadvuse kasvuga 1980. aastate lõpupoole tekkis ka noorema põlvkonna Venemaa eestlastel huvi oma juurte vastu. Arhiividest hakati otsima andmeid represseeritud esivanemate kohta, mõnel pool jäädvustati esivanemate mälestust kadunud külakohtade märgistamisega, hakati uurima oma koduküla asustuslugu ja hilisemat käekäiku (vt Korb 2008: 67–69).

Eestis tõusis rahvusliku identiteedi küsimus päevakorra 1980. aastate lõpupoole, samas tõusis hüppeliselt ka huvi rahvusliku ajaloo vastu. Meedias avaldati seni varjulolnud ajaloosündmuste käsitusi ning teadaolevate uusi interpretatsioone. Ametliku ajalookäsitluse kõrval kerkis esile kogemusel põhinev ajaloopärimus (vt nt Rauba 2002: 17). Eesti iseseisvuse taastamine 1991. aastal tõi kaasa uue poliitilise maakaardi, mis muutis ka kogukondade omavaheliste suhete maastikku Eesti ühiskonnas. Esile kerkisid uue identiteediga seotud küsimused (Jaago 2011: 148). Siberist aastakümneid tagasi Eestisse naasnud ja vabalt emakeelt valdavatele eestlastele tekitas üksjagu pingeid vajadus oma kodakondsust tõendada. Suur osa Venemaa, sealhulgas Siberi eesti asundustes sündinud-kasvanud eestlastest polnud Eesti Vabariigi taastamise algusajal veel valmis oma lugusid jutustama või kirja panema, sest paljude aastate vältel oli olnud ohutum vaikida.

⁷ Minu küsitletud saabusid Eestisse ajavahemikul 1945–1976.

Kollektiivne mälu, individuaalsed mälestused ja aeg

Ene Kõresaar (2005: 21) on osutanud mälestuste ja elulugude avalikule rollile Eesti taasiseseisvumise perioodil. Aili Aareleid-Tart (2009: 179) toob esile ajakategooria kultuurimuutuste mõistmisel: kultuurimälu vahendusel kantakse minevikukogemus üle olevikule. Suurte poliitiliste pöörete tulemusena muudetakse riiklikul tasemel minevikusündmuste aktsentueeritust, reglementeeritakse unustamisele määratu.

21. sajandi algus oli Siberi eestlaste mälestuste kogumiseks soodne, sest avalikkuse huvi Siberi eestlaste vastu oli kasvanud ning varem tabuks peetud teemasid julgeti vabamalt käsitleda. 1980.–1990. aastail huvitusid Eestimaa eestlased eeskätt Läänes elavaist rahvuskaaslastest, kellega polnud paljude aastakümnete jooksul saadud normaalselt suhelda. Eestlastest Venemaal hakati huvituma märksa hiljem, ehk on selles oma osa ka Eestist pärit teadlastel-uurijatel. Repressioonide ja kollektiviseerimisega tehtud ülekohus, millest nõukogude võimu aastatel avalikult ei räägitud, sai nüüd märksa vabamates tingimustes oluliseks jututeemaks. Samas on uurijad täheldanud, et inimeste mälestused samast sündmusest võivad suuresti erineda. Lapse- ja noorpõlveea kogemus pole võrreldav täiskasvanuna koetuga. Olulise mõjuga on ka ajavahe, mis eraldab sündmuste läbielamist ja nende kirjanemist või nendest jutustamist. Mälu võimendab ajapikku emotsionaalselt eredamaid aspekte. Ajaline distants sündmustest annab sageli teabeküllasema info (Kirss 2006: 621–622, 633). Samas, pikem ajaline distants sündmuste ja sellest jutustamise vahel toob enam esile mitte otsestest allikast pärinevat vaid vahendatud teadmist. Grupi kollektiivne mälu – nii ajalooline, sotsiaalne kui kultuuriline – on vahetult seotud selle liikmete omaga. Individuaaljutustuste eripära tähtsus väheneb, kui lugude kokkukuuluvus tähendusrikka sündmuse ümber taandab isiklikud kogemused. Sel viisil saab individuaalsest kogemusest ühiskondlik lugu (Kirss 2006: 617).

Siberi eestlaste lood ühismajanditest

Jutud kommuunielust, kollektiviseerimisest ja ühismajandist lahkumise katsetest

Neis eesti külates, kus minu vestluskaaslased elasid, moodustati kolhoosid ajavahemikul 1928–1935, mõnel pool tegutsesid enne seda kommuunid⁸. Inimeste mälestustes kajastatakse elu kommuunis ja kolhooside loomist repressioonide ajana, ülekohtuna töökate talupidajate vastu:

⁸ Kommuunid moodustati 1920. aastate lõpupoole mõnes Siberi eestlaste külas. Kommunaarid ühistasid kogu oma vara, ühissööklas söödi tasuta.

1928. aastal tuli kommuun. Lõhmuse maja viidi komuuni ja... Kulakute majad viidi sinna kokku. Kahe aastaga oli kulakute varandus otsas ja kommuun läks laiali. Kel oli vähem loomi, keskmikud, need jäid kulakuks tegemata, aga meie omad olid ka juba nimekirjas olnud. Meil jäi kommuuni minemata. Sinna vägisi ei aetud, aga pärast kolhoosi aeti. Siis võeti kõik ära: hobused, lehmad, masinad, reed. Käidi kohe aidas, viidi seemnevilja ja kõik tehti puhtaks. Viimane vara läks kolhoosi. [---] Niiet seal ei lastud elada, võibolla olekski rikkaks saand, aga seal oli ju võimatu, ei lastud elada.

ERA, MD 256 (2) < Tartu < Kemerovo obl, Koltsovo k – naine, snd 1929 ja mees, snd 1929 (2004).

Kommuuniga seonduvat kajastatakse mälestustes nii mõnigi kord koomilises võtmes (vt ka Jürgenson 2002: 159–160), naeruvääristatakse ebaperemehelikku suhtumist kollektiivsesse omandisse ja töösse:

Vambolas⁹ organiseeriti Tsvuviljovi kommuun. Seal oli kõik ühine, sest kõik anti kommuuni. Algul jagati toit taldrikute peale, aga pärast oli probleem, ei olnud enam, mille pealt süüa. Tihti oli nii, et lehma lüpsmine jäeti pooleli, kui oli kutse sööma, muidu ei oleks hiljem asja söökla olnud. See kommuun läks varsti laiali, mõni sai isegi mõne loomakese tagasi, aga see oli nii vilets, et ei jõudnud koduni.

EFA, Korb II, lk 275 < Ida-Virumaa, Purtse k < Tomski obl, Kaseküla – naine, snd 1939 (2004).

Ka tuuakse esile taluperemehele võõrast ressursside raiskamist kommuunis:

Mina seal ei olnud, aga õe jutu järgi, et meil oli kõik juba uus maja ehitamas, maja palgid ja kõik valmis, et ehitada ja siis tuli see kommuun. No ühesõnaga kõik need katsetati vot nigu minu ema ja isa, nende peal ära. Põletati kõik need uued palgid ära.

ERA, DH 30 (8) < Elva < Tallinn < Kemerovo obl, Jurjevka k < Kemerovo obl, Koltsovo k – naine, snd 1937 (2007).

Juttudes tulevad ilmsiks esivanemate ellujäämisstrateegiad keerulistes oludes, näiteks katsed erinevate artellide¹⁰ moodustamise abil kolhoosi astumisest pääseda, millest enamasti küll abi ei olnud:

Noh 30. alguses juba võeti kõik need käest ära, need asjad. Hakati kolhoosidesse ajama. Inimesed küll olid ikka katsund nii nükerdada igasuguseid kalapüügiartelle ja jahiaartelle ja Linda külas oli siis mesinduse artell ja suusavabriku olid teinud, ja seal puupütte ja puuanumaid ja, aga ei. No seal Linda külas jäigi ikka rohkem, kaks mesilat oli meil ja suur suusavabrik, ja tünne ja puust kausse ja lusikaid ja mis nad tegid seal. Seal olid kehvemad maad, vähe oli põldu, Linda küla sattus põlistaigasse kohe. Maa oli ka nihukene savine rohkem, seal oli raskem seda põldu pidada ja nende artelle ära ei hävitatud, aga Kasekülas oli suur kalapüügiartell ja Liliengof hakkas kõvasti jahindusega tegelema, need kõik löödi kolhoosi, et hakake aga kolhoosi ja loomi pidama. A siis paljud ikka ei tahtnud minna, siis need küüditati Narõmmi.

ERA, DH 199 (54) < Jõgeva maakond, Võduvere k < Tomski obl, Kaseküla < Tomski obl, Linda k – naine, snd 1947 (2009).

⁹ Vambola küla (asutati 1908. a) asub Tomski oblasti Zõrjanski rajoonis, 1920. aastate alguses elas seal 765 inimest.

¹⁰ Vabatahtliku ühinemise alusel loodud töötajate koondis.

Kartulivõtmine Mariinski piirkonna Jurjevka külas. 1994. Foto: Mari-Ann Rimmel.

Sageli püüti elukohta vahetada lootuses, et ehk uues paigas ühismajandit ei moodustata:

Siis vot viis last oli juba, panti vankri peale ja mindi otsima jälle, kuskil jõe ääres isa hakkas parvetama palke.

ERA, DH 30 (8) < Elva < Tallinn < Kemerovo obl, Jurjevka k < Kemerovo obl, Koltsovo k – naine, snd 1937 (2007).

Pikemas perspektiivis ei olnud ka sellest abi, sest kollektiviseerimine jõudis ajavahemikul 1928–1935 kõikjale Siberis.

Kui kolhoosi astumist vältida ei õnnestunud, püüti vähemalt oma pere tarbeks varutud toidukraami rekvireerijate eest varjata, et kuidagi pere toidulaua kindlustada:

Isa oli sea tapnud, suur lihatünn oli täis. Isa sai teada, et tullakse meile. Veeretas selle välja, kaevas lumehange augu, loopis lume peale, tuiskas pealt siledaks ja nii see lihatünn jäi alles.

ERA, MD 400 (16) < Tallinn < Tomski obl, Kaseküla < mees, snd 1929 (2004).

Kuigi talumajapidamistes tehti rasket füüsilist tööd, kujutatakse mälestustes taluelu idüllilise küllusliku ajana, inimeste survestamist kolhoosi astumisel aga karjuva ülekohtuna. Mõnes neist lugudest tuleb esile jutustaja lapsepõlves kogetud konkreetne traumaatiline kogemus:

Enne kollektiviseerimist, 1936. aastani, võis pidada nii palju loomi, nagu keegi tahtis. Meil oli kaheksateist sarvelist looma ja lambaid oli kahekümne ringis. Kui kollektivisee-

rimine hakkas, tehti inimesed paljaks. [---] Need, kes elasid paremini ja kellel oli kõvasti loomi, ei läinud kohe kolhoosi. Alguses, kui hakati kolhoose organiseerima, oli igauhel viljanorm. Kes andis viljanormi ära, võis ülejäänud viljaga teha, mis tahtis: viia turule või sööta loomadele ja liha turule viia. Algul nii väga ei sunnitud, et sa pead kolhoosi minema. Normi täitsid ära, natuke aega läks mööda, tuli uus norm. Kes tasus selle ka ära, tuli veel kolmas. Kaua sa nii viisi vastu pead, palju sul seda tagavara ikka on! Ühesõnaga, kohustusi täita ei jõudnud ja tuldi, võeti kõik loomad ära, mis sul olid. Rajoonist tulid mehed hobustega, kümme-kaksteist hobust oli ravis. Külavolinik ja külanõukogu esimees siis kamandasid. Meil olid jäneseid ka, lastele olid need nagu mänguasjad. Mu vanem õde pani jänesepojad vildisäärde soojamüüri ja leivaahju vahele, seal kuivasid meil vildid. Raputati need pojad ka välja. No mis see pisike jänesepoeg, ta sureb nii ehk naa maha külmaga väljas, aga ikka viidi ära!

ERA, MD 400 (16) < Tallinn < Tomski obl, Kaseküla – mees, snd 1929 (2004).

Paljud jutu-uurijad on täheldanud, et traumaatilistest kogemustest kõnelemisel võib olla mõneti teraapiline funktsioon. Lapsepõlves kogetud ülekohtu – jänesepoegade vägivaldse äraviimise – kaudu tuuakse loos esile kohalike ametnike omavoli.

Kolhooside loomise kirjeldustes antakse enamasti toimunule hävitav hinnang:

Meil hakkas kolhoos seal 35. aastal, täpselt mina sündisin see aasta. See kolhoosi ajamine oli ikka hirmus. Rahval oli see igavene katastroof ütelda ühe sõnaga. Võeti loomad ära, tuldi aita, võeti, korjati viimaseni teravili ära, kraabiti ait puhtaks, sead viidi laudast ära, ikka niikui mõrtsukad olid kohe. Õudne ikka see aeg oli, jube aeg oli.

ERA, DH 208 (21) < Lääne-Virumaa, Avispea k < Tomski obl, Liliengofi k – naine, snd 1935 (2009).

Ka meenutused talumajade hävitamisest ja elanike külg külje kõrvale külla elama sundimisest toovad esile aastate-taguse ülekohtu:

Kui mehed olid ära viidud, algas majade külla kokku vedamine. Kas rajoonist või kust see plaan ette anti, vene külades elati ju kogu aeg tihedalt koos. Eestlased püüdsid vastu hakata, kuid tulutult: majade katused tõmmati maha. Uueks elupaigaks määrati koolimaja ümbrus ja jõe kaldapealne. Igale perele oli ette nähtud oma koht. Meie suur maja oli veel talukohas, kui isa ära viidi. Sellest sai kolhoosi autogaraaz ja meile lubati ehitada väiksem maja. Maja seinad tehti üles ja katus sai peale, aga polnud, kes edasi ehitaks. Maja jäigi pooleli ja ema müüs selle ära.

ERA, CD 313 (32) < Räpina < Tomski obl, Kaseküla < Tomski obl, Vambola k – naine, snd 1923 (1999).

Kolhoosnike liikumine oli Venemaal alates 1932. aastast sisuliselt võimatuks tehtud (Hosking 1985: 169), sest kolhoosides vajati töökäsi. Kirjeldatakse tulutuks jäänud katseid külast lahkuda, näiteks:

Aga siis noh sel 35. aastal paljud läksivad ära kullakaevandusse, mehed. Siis oli niimoodi, kui mees ei tule kolhoosi, kinnimine perel. Ei saand muidu, mees pidi tagasi tulema ja hakkama kolhoosi liikmeks. Ja kui laps sündis – vot see oli kohe kolhoosnik.

ERA, DH 208 (21) < Lääne-Virumaa, Avispea k < Tomski obl, Liliengofi k – naine, snd 1935 (2009).

Naised silo tegemas. Krasnojarski krai, Ülem-Suetuki k. 1954.

Meid ei lastudki kuskile, me olime nagu vangid. Tööd pidi tegema, aga sa võisid elada nii, et esimesse klassigi ei lähe. Mina läksin hiljem Krasnõi Jari haiglasse tööle, mõtlesin, et võib-olla sealt suunatakse mind kas medõeks õppima või kuhugi. Esimees sai teada ja helistas sinna, et ärge võtke teda tööle. Saatis mulle sekretäri järele. Nii ma ei saanud kuskile minna.

ERA, MD 256 (8) < Tartu < Kemerovo obl, Koltsovo k – naine, snd 1929 (2004).

Ema Elfriide ja veel mõned naised käisid vaatamas kohta Malinovkas, Mariinski rajoonis, kus oli samuti palju eestlasi. See asus Anžerka linnale lähemal. Seal olid väga ilusad põllud ja maastik ei olnud nii mägine. Arvatavasti ei võetud neid ilma dokumentideta vastu. Selle käigu pärast pandi nad Vambola seinalehte: „Istuvad puu all, suud lahti ja pudrumäed ja piimajõed jooksevad suhu.“

EFA, Korb III, lk 239 < Rāpina < Tomski obl, Kaseküla – naine, snd 1943 (2004).

Meeste lugudes tulevad esile strateegiad, mille abil võis sõjaväeteenistusest vabanenu kolhoosist pääseda ja mujale tööle minna. Näiteks jutustas üks mees, kuidas teda 1950. aastate lõpupoole õpetati hoiduma dokumentide kolhoosi andmisest. Valeandmete esitamise abil saavutanudki ta oma eesmärgi – töökoha rajoonikeskuses:

„Ära anna dokumente külanõukogusse, muidu jäädkki kolhoosi. Kui sul elab Zõrjanskis mõni tuttav, püüa sinna sissekirjutus saada.“ Mul oli Zõrjanskis täditütar Anni Liide, ta oli ded-domi¹¹ direktor, mehega kahekesi elasid. Läksin Zõrjanski. Ütlesin, et mul on õde Popova,

¹¹ Lastekodu (вн детдом).

Liide Semjonovna. – Ooi, ona direktor, mõ znaajem¹². Võtsid dokumendid sisse ja lubasid ära vormistada. Mul sapsud värisesis, mõtlesin, kas ma tõesti nii kergesti saan valega passi kätte. ERA, DH 209 (45) < Lääne-Virumaa, Väike-Maarja as < Tomski obl, Kaseküla < Tomski obl, Liliengofi k – mees, snd 1935 (2009).

Noor tütarlaps võis viletsal järjel olevast kolhoosist pääseda abiellumise läbi. Nii jutustas üks naine loo sellest, kuidas ta ema jt sugulased ta mehele panid, lootuses võimaldada kogu perele kergemat elu:

Minu ema, noh mul tädi elas Kasekülas ja ema läks siis õe poole külla, ja kudas sealt tšuvašši külast ära pääseda. Seal ei lastud niimoodi, et ükskõik kuhu sa läksid, pidasid olema sul sealt luba, et sind sellest kolhoosist valla lastakse. Mul tädipoeg oli brigadir ja pidasivad seal plaani, otsisivad siis niukse poisi, kes Ella valla toob sealt, Meosse Pauli, ja nii oligi: ema tuligi peigmehega mulle külla, kosja. Ja teine päev siis läksimegi sealt kunturist läbi, niipalju ikka vene keelt vist oskasin, et oskasin omale dokumenti küsida. See ikka on üks imelugu, kui seda vahest ikka õõsi mõtled, siis uni ka peale ei tule. Ja siis isegi käisime veel Tomskis endile pulmariideid ostmas, olime Vainu Karla¹³ pool õöd. Vainu Karla elas siis Tomskis. Ja siis suured pulmad pieti ja siis peale pulmasid läksivadki hobustega, tõivad mu ema perega sealt tšuvašši külast Kasekülasse. [---] Esteks oli ta kõik võeras ja, a eks pärast harjud ära. Ja kui sa piad, siis sa piad.

A.K.: Kas siis tüdrukul endal ei olnud midagi öelda või ta ei osanudki vastu hakata?

Ei olnud niimoodi, et sa emale vastu hakkasid. Ei pidand vastu hakkama. Pidasid päästma terve pere.

ERA, CD 313 (21) < Räpina < Tomski obl, Kaseküla < Tomski obl, Vambola k – naine, snd 1923 (1999).

Kolhoositöö Siberi eestlaste mälestuses

Läbiv teema Siberi eestlaste mälestustes on töö – nii isiklikes majapidamistes kui hiljem ühismajandites. Siberi eestlaste eneseimidžis on töökus olulisel kohal (vt ka Jürgenson 2002: 160). Kuigi omandivorm oli muutunud, ei erine nud kolhoositöö esialgu palju talus tehtavast – mõlemal pool tuli loota eeskätt omaenda füüsilisele jõule. Tagantjärele nenditakse:

Seal selle tööga sai ennast niivõrd ära tappa, niivõrd ära tappa. Ma nüüd tagantjärele mõtlen, et oi pühade taevas, tule appi, küll sai ikka seal õudsat muodi seda tüüd teha. Ei kujuta ettegi kohe.

ERA, MD 242 (3) < Keila < Krasnojarski krai, Ülem-Suetuki k – naine, snd 1936 (2003).

Töotegemist peeti endastmõistetavaks, tööoskusi õpiti maast madalast. Lapsena kolhoositööl käinud meenutavad sageli, et nad tahtsid end vajalikuna tunda ja ise tööl käia:

Aga suvel käisime kitkuman siss kalhoosin. 11 aastat olin, Melanjega siis käisime, ta on ju kaks aastat minust noorem, teine nädal käis tema, ja mõlemba tahtsime tööl käia. A kodus pidi sigadele raiuma ja põrandat pesema ja leiba tegime ja pesu pesime ja.

ERA, DH 187 (4) < Tallinn < Kemerovo obl, Jurjevka k – naine, snd 1924 (2009).

¹² Oi, ta on direktor, me tunneme teda (vn).

¹³ Karl Vaino, snd 1923 – Tomskis sündinud Eesti NSV poliitik ja parteitegelane.

Paljud informandid kirjeldavad konkreetset tööd, mida nad on teinud (nt heinatöö, karjas käimine). Oma töölkäimise kohta teismeliseas nenditakse küll, et töö oli raske, kuid samas tuntakse uhkust oma panuse üle:

Ma mäletan, ma olin 12aastane, kui ema saatis mind kolhoosi heina niitma. Ma ei tea, kui palju ma pidin ära niitma. Ma läksin esimest korda niitma, vennaga koos, ja kahepeale niitsime nelikümmend sotti¹⁴. Tema lõi kolm kaart, mina ühe. Minu meelest rohuniitmine oligi kõige raskem. Niideti käsivikatiga, see on ikka naisterahvale väga raske – aga rohkem naised ju niitsidki. Ja heinamaad olid päris kaugel. Jalgsi läksid, päev läbi niitsid ja jalgsi tulid tagasi, vikat veel seljas ja luisud taskus. Mõned lapsed, kellel olid isad ja emad kodus, need ei läinud nii noorelt tööle. Me pidime ja ise tahtsime minna, ega meid ema ei ajanud. ERA, DH 27 (7) < Harjumaa, Turba as < Krasnojarski krai, Ülem-Suetuki k – naine, snd 1943 (2007).

Tuuakse esile ka tööga seotud ohtusid:

Ma läksin paljajalu heinale, kui neljandas klassis käisin. Mehed leidsid suured kalossid ja sidusid mu jalgade külge. Minul olid isa tehtud sussid, ise tegi meile jalga sussid, aga nahast need olid niivõrd libedad. [...] Mäkke sai ratsa, hobuse seljas, aga alla oli vaja siis seda hobust tõmmata ja siis vahepeal jälle tallad seda heina nagu allapoole, et ta ei kuku sealt maha. Nagu sinna allapoole astusin, nii olin suts! heinatutiga hobuse jalgade vahel ja kükitasin, nii et hing ka kinni. Naised jälle hoiavad teine teiselt poolt hobust kinni. Kui oli vaikne hobune, siis oli hea, aga kui mõni hull ikka oli, siis olid õhtuks kannad verised. Sai nutta ja öelda, et no homme ei lähe. Teine, järgmine hommiku oli brigadir akna all jälle: „No tule nüüd täna veel, et täna ma panen su riisuma tagant heina, et hakkad rehaga.“ Nii sai käia.

ERA, DH 27 (6) < Harjumaa, Turba as < Krasnojarski krai, Ülem-Suetuki k – naine, snd 1939 (2007).

Üksjagu lugusid seostub kolhoosi karjase ametiga, kus tuli ette ka kokku-
puutumisi metsloomadega:

Sead on ju nisukesed, oli neid soid, kus olid pajumetsad, ja igasuguseid lompe ja kui palav ilm oli, sead panid aga lompidesse ja viljapõldu ja kartulipõldu edasi. Vanad sead olid juba rahulikumad, aga kesikud, küll neid sai taga ajada. Pärast ema ei hakanud enam karjas käima, hakkas hoopis põllutööliseks. Siis hakkasin mina Lepa Jaaniga kolhoosi vasikakarjas käima, karjatada tuli üle 50 vasika. Läksime sinna, kus ei olnud viljapõldusid lähedal. Aga seal oli rohtu vähe ja lehmade piimaand jäi väheseks. Lüpsjad Kõrvi Leeni ja Lassmani Minni jt hakkasid pahandama, Otsman oli kolhoosi esimees sel ajal. Lepa Jaan lasti lahti, edasi ma käisin üksi karjas. [...] Ma korjasin karjas pajuvitsa ja tegin korvisid. Kui ma hakkasin karjast koju minema, alati lugesin üle, kas on kõik loomad alles. Ükskord lugesin – üks puudu, vana sugupulli ei näe. Ma tean, et seal mätaste ääres, kus suur mets pihta hakkas, teda viimati nägin. Ma jooksin sinna mätaste vahele, kuulsin, üks paneb pattadi, pattadi hoopis metsa poole. Karu oli mul seal hästi ligidal, tuli sinna lehma püüdma.

ERA, DH 193 (28) < Tallinn < Tomski obl, Kaseküla – mees, snd 1930 (2009).

Lugudes kajastatakse ka töötamist kolhoosipäevil külast kaugemal, nt metsatööl, remondibrigaadis jm. Naine meenutab oma mehe töölesaatmist:

¹⁴ Sajandikku (vn соая).

Võimeister Juhannes Meisner abilistega. Tomski obl, Kaseküla. 1960. aastad.

Traktoristid olid talv läbi remondibrigaadis, 15–20 kilomeetrit külast eemal. Mees tuli laupäeva õhtul koju, pühapäeval ma pidin talle leivakoti valmistama: kapsad keetsin ühes, liha, nii et ta nädala läbi sai, puhtad riided andsin kaasa. Esmapäeva hommikul vara pidi ta juba tööl olema.

ERA, DH 186 (8) < Tallinn < Kemerovo obl, Jurjevka k – naine, snd 1924 (2009).

Metsatöö kirjelduste kõrval moodustavad olulise osa seal kogetud eba-inimlikud elutingimused:

Kolhoosist saadeti mind Kitati jõe peale palke vette veeretama. Talvel valmistasime metsa, vedasime palgid jõe perve peale hunnikusse. [...] Hobused olid kolhoosist ja metsaveoreed – nagu padi oli all ja teine padi peal ja pulk läbi. Et kui regi keerab, siis palgid annavad niiviisi keerata. Ja pealmisel padjal olid rauast hambad, et palgid maha ei kukuks. Teine kelk oli veel taga, kettidega kinni. Suured palgid, 4,5–5 meetrit pikad, üks palk oli üle tihu. Kahekesi ajasime need palgid üles. Tüdrukud läksid seal metsatööl nii täiu täis, kasukad olid nagu trükitud kohe nende täidega. Kasukad sai välja külma kätte viia, siis täid külmusid ära ja pärast kloppisid need kasukate seest välja. Seal oli ikka saun ka. Kui omaküla inimesed olid saunas käinud, saime meie seal vähemalt pesta. Tüdrukuid kunagi sauna ei lastud. Kolm-neli kuud olid metsatööl, pesemata. Ja naisterahvad veel, tüdrukud, see oli täitsa piinaelu. Magasid põranda peal tollega, mis seljas oli, ja kõik. Raudpüttides keedeti meile lõunaag hernesuppi.

ERA, DH 256 (3) < Tartu < Kemerovo obl, Koltsovo k – mees, snd 1928 (2009).

Juttudes ilmneb laste tunnetatud kaasvastutus oma pere majandusliku toimetuleku eest:

A.K.: Kui noorelt või vanalt üldse tööle pandi, kolhoositööle?

Mina näiteks juba neljandas klassis hakkasin käima. A onu oli mul brigadir ja see ütles emale, et las ta käia, kui ta tahab. Ja siis ma käisin kogu suve, ja ma mäletan, et ma käisin [kolhoositööl] niikaua kui [kooli] lõpuni.

A.K.: A koolis ei pidanud siis käima või?

A käisin. See oli suvel, suvel. A suvel, siis ma hakkasin vasikajootjaks, nii kui aga vaheaeg tuli, ma jälle vasikajootja. Noh ema üksinda on meid kasvatand ja raske oli üksi ja ikkagi sai nii teda toetada.

A.K.: Kas sai rahapalka ka või?

Ei raha ei antud, seal anti teri. Raha ei olnud üldse, sügise teri said ja tühjad tööpäevad. Kui mina ka töötasin, saime rohkem teri.

ERA, DH 27 (7) < Harjumaa, Turba as < Krasnojarski krai, Ülem-Suetuki k – naine, snd 1943 (2007).

Üks sagedamaid jututeemasid ongi pea olematu töötasu kolhooside alguspäevil:

No tüd tehti kolhoosi aeg, aga mitte midagi ju ei saand, ega see oli niisama kui tühjad päevad, mitte midagi ei saand. Anti vahest seal vilja kuigipalju, siis oli nii, et sügiseks sa jäid veel võlgugi. Teed tüd ja sa jääd veel võlgugi!

ERA, MD 243 (11) < Keila < Krasnojarski krai, Ülem-Suetuki k – naine, snd 1936 (2003).

Kolhoosi aeg, siis tüöl sai käia, aga sial ju midagi, tühjad tüöpäevad. Mis sial oli: 50 grammi vilja anti tüöpäeva piale ja ikka oma 120 tüöpäeva pidi aastas olema¹⁵. Kes ei tüötand, siis oli ju nii, et pandi kohtusse, et inimene pidi selle ära tegema.

A.K.: Kas kõik mehed-naised?

Kõik jah. Vat ma ei tia, kas siis meestel oli rohkem või, aga naistel oli, ma seda tian, 120 tüöpäeva pidi olema. [---] Mul neli last oli, no ei tiandki seda, et emapuhkust võis olla. [---] 61. aastal, kui läks üle savhoosiks¹⁶, vaata siis läks elu paremaks. Siis hakkas rahaline palk. Või ka ta ei olnud nii suur miski, aga noh ikka, kui tegid, ikka said.

ERA, DH 191 (5) < Põltsamaa < Krasnojarski krai, Ülem-Suetuki k – naine, snd 1931 (2009).

Paremat palka¹⁷ said mehhanisaatorid, kes koondati masina-traktoriijaamade alluvusse¹⁸:

Minu mehel Viktoril olid juhiloa ja ta sai traktoristiks. Kui lihtkolhoosnik sai vilja grammides, siis MTJi traktorist sai tonnides!

EFA, Korb III, lk 247 < Rāpina < Tomski obl, Kaseküla < Tomski obl, Vambola k – naine, snd 1923 (2004).

¹⁵ Normipäev oli nõukogude ajal kolhooside inimtöökulu arvestusühik. Normipäeva alusel jaotati tulud. 1960. aastatel normipäeva esialgne tähtsus kadus, sest kolhoosides hakati palka maksma rahas, arvestust hakati aga pidama tööpäevades ja -tundides.

¹⁶ 1960. aastail muudeti osa kolhoose sovhoosideks.

¹⁷ Enamasti said mehhanisaatorid rahalist tasu, sügisel saadi tasu ka viljas.

¹⁸ Masina-traktoriijaam (MTJ) – kolhoosidele lepingu alusel masinalisi põllumajandustöid teinud riiklik põllumajandusettevõte.

Esialgu olid kolhoosid väikesed, koosnesid vaid ühe küla elanikest, suuremates külates võis olla ka mitu kolhoosi. Mälestustes kujutatakse eesti kolhoose naabritest edumeelsematena, kus võeti ümbruskonnas esimesena kasutusele põllutöömasinad. Masinate külla jõudmist mäletavad ootuspäraselt enam mehed:

A.K.: Millal need traktorid sinna külla tulid siis üldse?

No mina olin ise kuolipoiss, mul oli nisukene komme, et ma pidevalt isa sabas käisin seal töökojas ja siis need traktorid seal olid töökoja hoovi peal, ette valmistuseks kündma minemaks. Ja esimene vagu, mis nende traktoritega tehti, läks kõlakana naabri külladesse. Naabrikülal ei teadnudki seda, seal ainult hobustega künti, a siis paljudes kohtades tulid vaatama, et kudas see raudmasin nüüd ise liigub ja künnab ka veel. Ja rahvast tuli hirmus palju vaatama seda esimest vagu, mis traktoritega tehti seal.

A.K.: A mis aastal see võis umbes olla? Kui vana ise olid?

Jah vot no kuolipoisikene, mis ta võis olla, kuskil 32. või 33. aastal kuskil, umbes nendes aastates.

ERA, DH 31 (2) < Tallinn < Altai krai, Estonia k – mees, snd 1926 (2007).

Sageli rõhutatakse, et eestlased tegid ka majandis hoolsalt tööd ja said seetõttu hakkama:

Kui nüüd tagantjärele mõelda: kui olid ikka tööinimene, siis elasid ka kolhoosiajal ära. Need, kes elasid enne muidugi väga hästi, elasid kolhoosi ajal kuidagi, aga ikka elasid. Näiteks mina ei ole elus veel tundnud, et leiba ei ole. Aga seal olid vene külad, „XVIII. Partsjezd“¹⁹ nende eluviis oli nisukene, et ükskõik, kuhu künka otsa maja ehitasid, aeda ümber ei teinud.

ERA, MD 400 (22) < Tallinn < Tomski obl, Kaseküla – mees, snd 1929 (2004).

Ülekohtus, vastupanu ja ellujäämisstrateegiad kolhoosielu mälestustes

Kolhoosielu mälestustes on sageli esil ülekohtu tajumine, aga ka sellele vastupanu. Paljudes majandites puudus lapsehoiu võimalus ja väikelaste emadel polnud tihtipeale lapsi kellegi hooleks jätta. Ometi ei vabastatud neid töökohustustest. Kui ema otsustas lastega koju jääda, koheldi teda võrdselt tööpõlguriga. Naine, kel lapsed sündisid ajavahemikus 1957–1959, jutustas oma kogemusele tuginedes:

Siis ma läksin mehele. Siis ma istusin lastega kodu.

A.K.: Kas lastega lubati kodus istuda?

Midagi ei lubatud. Aeti aga tööle. Jumal, laps neljakuune, pisikene ja hommiku sõida, mine auto peale ja sõida luhta tööle, üle jõe oli veel vaja minna, kus oli luht. Ja õhta toodi alles tagasi, a pane lapsed, kuhu tahad. See ei olnud nende asi. Ja kui sa tööle ei läinud, anti kohalikud raadios hommikul edasi, et ei viitsi tööd teha. Mina olin ikka väga kuulus vahepeal: anti igal hommikul raadiost edasi, et ma tööle ei läinud. Lapsed olid kõik järjest, üks oli kaheaastane, teine oli aastane ja üks oli neljakuune. Aeti aga tööle. Kolm väikest last – no kuhu sa lähed. Pärast olid juba suuremad, neid ju ikka koju ei jätta.

ERA, DH 2008 (3) < Lääne-Virumaa, Avispea k < Tomski obl, Liliengofi k – naine, snd 1935 (2009).

¹⁹ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei (NLKP) XVIII kongress (vn партсъезд).

Autojuht Eindri Kurg. Tomski obl, Liliengofi k.
1950. aastate lõpp.

Töölt omavolilise äratulemise eest võis sattuda vang, hinnaalandust ei tehtud ka alaealistele:

Õde Silvi oli mul ja siis Salgu Meeri, naabripilikuskad olid, panid saadu ja kas see oli Lillengofis või Kasekülās, tšetšeenid enamalt käisid ringi konserdiga. Tüdrukud tulivad muidugi luhast ära kontserdile, no tead, plikuskate asi. Ja tead, see aeg oli nisuke et, ta oli viieteistkümne aastane, kui saadeti välja.²⁰ Küüditati välja, et vot kolhoositöö ajal tulid luhast ära. [---] ERA, DH 209 (42) < Lääne-Virumaa, Väike-Maarja as < Tomski obl, Kaseküla < Tomski obl, Liliengofi k – mees, snd 1935 (2009).

Vangi võidi sattuda ka sel juhul, kui julgeti oma õiguste eest seista:

Üks tüdruk viidi Medodati külast ka kinni. [---] Kevadel tuli kolhoosil heinapuudus ja töömehed saadeti inimeste õuedest heinu ära tooma, kel oli. Ühelt tüdrukult mindi heinu ära võtma – mehed ei läinud muidu, kui kolhoosi esimees tuli ise kaasa – ja tüdruk virutas esimehele puulõhkumise kirvega pähe. Lennukiga viidi mees Tomsikisse, jäi ikka ellu. Tüdrukule anti kümme aastat, aga edaspidi koduõuedest heinu ei võetud.

ERA, MD 233 (5) < Räpina < Tomski obl, Kaseküla < Tomski obl, Vambola k – naine, snd 1923 (2003).

Nõukogudeaegne ülemuse figuur esineb biograafilistes jutustustes sageli patriarhaalse *batjuškana*, ülemusel on alluvate suhtes partroneeriv, eestkostev roll (Jõesalu 2006: 105). Ka Siberi eestlasest esimeest kujutatakse nii mõnigi kord positiivses valguses: ta suudab oma tublisid töölisi rajoonikeskusest tulnud ülemuste eest kaitsta:

Ükskord tuli kõrge ülemus rajoonist ja tahtis, et viljapeks käiks edasi ka öösel, sest viljanorm tuli kiiresti täita, plaan kõrbes. Aga sel päeval läks peksumasin mitu korda katki, osasid polnud kusagilt saada. Isa käis mitu korda sepikojas masinat remontimas. Ta oli väsinud ja tige. Ja kui isa kuulis, et öösel tuleb ka veel tööd teha, kargas tal hing täis ja ta käratas sellele ülemusele, et kas sa, mees, ei tea, mis öösel tehakse, naisi n... Seepeale keeras kõrge ülemus ringi ja käskis kolhoosi esimehel minu isa rajooni viia, et see mees on sabotažnik²¹ ja ta tuleb kinni panna. Esimees oli eesti poiss Juhan Otsman, ta suutis ülemusele selgeks teha, et niisket vilja peksta ei saa ja kui see mees kinni panna, siis ei ole enam kolhoosis masinameest. Isa jäi puutumata, töö käis edasi, viljanorm sai täidetud.

EFA, Korb II, 276–277 < Ida-Virumaa, Purtse k < Tomski obl, Kaseküla – naine, snd 1939 (2004).

²⁰ Väljasaatmine toimus 1950. aastail.

²¹ Saboteerija (vn саботажник).

Lood räägivad ka üksikisikute strateegiatest oma töökoormuse vähendamiseks:

Kui me käisime vilja peksmas, siis ma olin ikka päris noor. Peksu juures oli 19 inimest, suur peksumasin oli. Ida nüüd veel tunnistas oma pattu, et ta tahtis, et ei oleks vaja nii palju tööd teha ja laskis hobuseraua vilja sisse. Ma mäletan, et kui too masin lagunes, siis seisis teinekord päev aega ja 19 inimest kõik istusid.

ERA, DH 186 (32) < Tallinn < Kemerovo obl, Jurjevka k – naine, snd 1924 (2009).

A.K.: Õde oli siis kolhoosis tööl põrsaste peal või?

Jah, põrsaste pääl, jah. Farm oli, seafarm oli ja säääl oli tööl ja siis ütles, et...

A.K.: Ja siis neid loomi suri nii palju?

Ei, nad ise, elusalt hävitasid ära, ütles, et nii jõle palju [sündis põrsaid], et me ei tulnud toime. [---] Nii et need talitajad hävitasid, lihtsalt tegid kuskile augu ja panid põrsa, viisid osa sinna auku, osa jätsid järele.

A.K.: Ja seda siis teada ei saadud või?

Ei saanud, ei, ta ütles, et nüüd ma alles räägin, et nigu see [nõukogude] võim oli, et tema ei kunagi ei rääkind.

ERA, DH 30 (65) < Elva < Kemerovo obl, Jurjevka k – naine, snd 1937 (2007).

Nõukogude päevil ühismajandist oma pere tarbeks toidu jm kraami võtmist varguseks ei peetud, sest kolhooside loomisel tuli anda sinna peaaegu kogu oma vara. Tavaliselt ei läinud Siberi eestlastest brigadirid, aidamehed jt ülemustele kaebama, kui inimesed kolhoosi vara oma tarbeks kasutasid, pigem aitasid omaid eluga toime tulla:

Kolhoositöö oli raske, palk pea olematu, peal oli sõjamaks. Riigile tuli anda sulavõid, mune, kartulit, seanahk, villa. [---] Kui tahtsid hinge sees pidada, pidid varastama. Uudeküla Leenel jäi kümme last järele, kui mees ära viidi. Aidamees pani Leene aitade juurde öövalvesse ja andis talle võtmed, et ta saaks öösel kodus käia ja lastele nisu viia. Nii jäid lapsed ellu. Keegi ei kaevanud. Mina, kui käisin pärast 1947. aastat talvel kolhoosi vilja sorteerimas, võtsin praakkaeru, mis ei kõlvanud seemneks, aga pidid minema sigadele toiduks, endale kojuviimiseks taskusse. Aidamees nägi küll, aga ta ei ütelnud midagi. Peredest tol ajal ei varastatud. Kolhoosi aidas oli kõigi inimeste töö. Sealt võis natukene taskusse võtta – ega siis palju võetud. Läksime villu kraasima, ilusad villatutid, ikka läks mõni tutt varukasse. Lõunaaeg läksime koju, võtsime ära, õhtupoolikul torkasime jälle väheke varukasse.

ERA, MD 232 (43) < Räpina < Tomski obl, Kaseküla < Tomski obl, Vambola k – naine, snd 1923 (2003).

Mõni Siberi eestlane kasutas paremaks äraelamiseks oma ametist tulenevaid võimalusi. Näiteks aidamehena töötanud naine tunnistas, et söötis oma loomi töökohast salaja kaasatoodud toidukraamiga:

Ma olin aidamees, seal pole miskit skrõvaitada²², ma pallu ei võtt endal, mul oli niukene hazjastvenna sumka²³, veikene niukene, läksin aita, panin kambikormi sinna sisse, panin sumkasse, läksin kodu sööma, valasin künasse, sõid veel piima piale. Nad olid sõõnd. A kui oli niukene aeg, et ma ei saand võtta, mõni kohe läks mitu päeva, et ma ei saand võtta, kas

²² Varjata (vn).

²³ Majapidamiskott (vn).

olid natšalstvo²⁴ seal või kedagi, siis nad sõivad tooreid kartuleid. A vat sa tiad, see liha oli just tšast²⁵ oli saalat²⁶, tšast oli liha. Oi, küll oli ilus liha.

ERA, DH 869 (23) < Krasnojarski krai, Karatuzskoje as < Krasnojarski krai, Ülem-Bulan-ka k – naine, snd 1941 (2013).

Muidugi ei lõppenud kõik vargused majandist õnnestumistega. Vahelejäämise korral olid karistused karmid²⁷:

Lepa Helmi jättis iga koti põhja natuke teri, kokku üheksa kilo vilja. Kontrollid tabasid ta teolt, naine arreteeriti sealsamas, ta mõisteti kümneks aastaks vangi.

ERA, DH 232 (43) < Rāpina < Tomski obl, Kaseküla < Tomski obl, Vambola k – naine, snd 1923 (2003).

Ülejõukaiva kolhoositöö eest tuli mõnikord lihtsalt põgeneda:

Ema pidi põgenema sellepärast, et vat ta, kui ema jäi üksinda ja siis nad pidid rasket tööd tegema, neid viljakotte tassima ja kõik. Ja ema venitas ennast ära: nii hirmsad valud olid sees. Oli kuu aega haiglas. Ta oli nigu tead pilt on siis, nigu need Osventsiumi laagrist²⁸ välja lastud. A mingit dokumenti ei antud. Tulid kodu, jälle suunati tööle. Läheb, nii kui rasket hakkab tõstma, jälle hirmsad valud. Ja siis tuli üks Jürgenson, raamatupidaja, tuli ja ütles, et tead, Ella, kui sa saad, et mine ära siit külast, et sinu peale vormistatas juba dokumente, et su saadetas vangi. Noh selle eest, et sa tööl ei käi või ei saa töötada. Ja oligi nii ema siss, meil oli vasikas seal, siis selle tappis ära. Sai ära müüa, raha jätkus ainult kahele, vend oli minust viis aastat vanem ja tema rääkis siis vene keelt juba. A minust, mina olin siis võib-olla juba kümnene, jahjah kümme-üksteist. Mina jäin venna ja õega kolmekesi sinna Jürjevi külla ja ema sõitis ära.

ERA, DH 30 (23) < Elva < Kemerovo obl, Jurjevka k < Kemerovo obl, Koltsovo k – naine, snd 1937 (2007).

Hilisemat riiklikult suunatud väikeste majandite liitmist²⁹ hindavad paljud eestlased eesti küladele hukatuslikuks:

Majandite liitmise maania, mis oli oblasti- ja rajooniametnike ettekirjutus, jõudis ka Siberisse. Kui taheti „Iskra“ külge liita neli küla: Lillengof, Orehhovo, Medodat ja „18. Partsjezd“³⁰, oli Kaseküla rahvas selle vastu. Juhatuse koosolekul läks nii kõvaks riüks, et poole ööni kestnud koosolek ei suutnud ühinemisotsust vastu võtta. Järgmisel hommikul käis käskjalg mõõda küla, juhatase liikmed kutsuti ükshaaval „kohvile“. Noomiti ja veendi, et naabritel on ilusad põllud ja palju metsa. Vaatamata vastuseisule tehti otsus ära ja majandid liideti. Seega hävitati neli elujõulist küla. Rahvas pudenes laiali, põllud kasvasid umbe.

EFA, Korb III, lk 250–251 < Rāpina < Tomski obl, Kaseküla – naine, snd 1943 (2004).

²⁴ Ülemused (vn).

²⁵ Osa (vn).

²⁶ Pekki (vn).

²⁷ Karistused muutusid pärast Stalini surma vähehaaval leebemaks.

²⁸ Teise maailmasõja aegne natslik koonduslaager okupeeritud Poola territooriumil.

²⁹ 1950.–1960. aastatel liideti rida väiksemaid kolhoose ja külanõukogusid. Mitu küla kuulutati arenguväljavaadeteta, nn perspektiivituteks küladeks. Üks osa eesti asundustest tühjenes lõplikult. Samal ajal suurenes heade arenguvõimalustega nn perspektiivsete eesti asulate elanikkond, seda nii eestlaste kui teiste rahvaste arvel.

³⁰ 18. parteikongressi (vn партсъезд) [nimeline kolhoos].

Järjest sagedamini hakati kolhoositööst pääsemiseks külast lahkuma. Siberist 1940.–1950. aastatel lahkunute lood keskenduvad külast lahkumise keerukusele – Venemaal polnud külainimestel passe³¹ ning tööjõu väljavoolu püüti igati takistada. Niisiis läksid käiku kõik vahendid: ülemuste äraostmine, tutvused, salaja teeasumine jne. Hilisemad, 1970. aastatel perekonnainimestena teele asunud, kirjeldavad eeskätt Siberi kodust lahkumisega seotud emotsioone (nt maja müümine, ebakindlustunne tuleviku ees). Mõneti haakuvad need lood ka pagulaste lahkumiskirjeldustega (vt Kirss 2006). Keskealisena Eestisse tulnute lugudes rõhutatakse kaasavõetud materiaalset pagasit – need lood sobivad tööka eestlase kuvandiga. Omaette teemana tuleb külast lahkumise otsese põhjusena esile tööalane konflikt või töökohal kogetud ülekohus:

See küla hakkas kiiremini lagunema pärast seda, kui meie endi inimesed tegid näidendi. See oli nagu riigivastane: sellest, kuidas mõõdeti neid maid, mõõdeti kõik aiaalused ära, Vana Lasarov oli maamõõtja, suur paks mees. Flooreni Lilli tegi siis end Lasaroviks, pani padja veel kõhule. Ja klubis püüne peal mõõtis seda maad. Siis sellest, kuidas hobusega veeti vett, kuidas mustlasepoiss seal mängis ja laulis. Aga mis püüne taga veel oli! Seal kõlisesid kastrulid ja pudelid, võeti endile head aurud sisse ja mängiti nii kolhoosi. Enne mängiti Lillengofis, siis läksid Kasekülla. Liivaku Elmar oli kooliõpetaja ja tema oli ise suur organisaator, kes tahtis, et tullakse Kaseküllasse seda tükki näitama. Ja esimees Brok kuulis ära, et nisukene näidend tuleb, ei lasknudki klubi kütta. Talvine aeg oli, klubi külm, aga mööda küla anti käsk kõikidele peredele, et tulge etendust vaatama. Murdsid luku kuidagimoodi lahti, klubi raudahi lõõdi kütte. Ja vana Brok tuli ka, istus teise ritta pingi peale kohe püüne juurde. Kui näidendi ära vaatas, hakkas mahtra peale: kohe Liivaku Elmarit töölt lahti laskma. Elmar sõitiski ära, naise kodu oli tal Moskva lähedal. Siis hakkas Flooreni Lillit ja Plehneri Elviinet õõruma³², need olid ju näitemängus – need tulid ära. Enam ei lastudki seal elada. Vat mis tegi see näitemäng! ERA, DH 209 (26) < Lääne-Virumaa, Avispea k < Tomski obl, Liliengofi k – naine, snd 1935 (2009).

Üksjagu konflikte põhjustas ka isikliku loomapidamise riiklik piiramine. Nii jutustab naine, kes pidas oma majapidamises lubatust rohkem loomi:

Me poleks võib-olla veel Eestisse tulnudki, aga meil oli palju loomi: kolm lehma, kolm mullikat, kolm vasikat, kuus siga. Ei tohtinud nii palju loomi pidada, aga kust sa muidu raha said – noortel inimestel on ikka raha vaja. Meie peale kaevati, tuldi kontrollima. [...] Meid taheti välja saata: me olime isegi Siberis, taheti veel kaugemale saata. Tehti küla koosolek, meid kutsuti koosolekule. Mul mees seekord ei läinud ja mina tulin parajasti tema vanemate poolt. Mind püüti külavahel kinni ja viidi sinna koosolekule. Istusin pingi peale. Kahel perel oli veel rohkem loomi. Rajoonist oli täitevkomitee esimees kohal. Hakati minu käest küsima: „Miks te pidasite rohkem loomi?“ Ma mitte üht sõna ei rääkinud. Jumal, kui täitevkomitee esimees põrutas laua peale rusikaga! Mina ei teinud väljagi, istusin edasi, mõtlesin: minu enda loomad, mina ei ole ju mitte midagi halba teinud riigile. Täitevkomitee esimees ütles:

³¹ Nõukogude Liidus kehtestati passirežiim 1933. aastal, kuid see kehtis eeskätt riigi kodanikele linnades, rajoonikeskustes, tööstustes jm ning ei puudutanud valdavat osa maaelanikest. Alles 1974. aasta passimäärustik tõi kaasa üldise pasporteerimise, ajavahemikus 1976–1981 said passid ka kõik maainimesed.

³² Kiusama.

Krasnojarski krai, Haida küla kari. 2008. Foto: Andreas Kalkun.

„Sest külast ei jää järele muud kui ainult kannud!“ Ja nüüd ongi kannud, ega olegi mitte midagi, rahvas hakkas ära minema.

ERA, DH 208 (4) < Lääne-Virumaa, Avispea k < Tomski obl, Liliengofi k – naine, snd 1935 (2009).

Kokkuvõtteks

Siberi eestlaste mälestused kollektiviseerimisest ja elust ühismajandis keskenduvad kollektiviseerimise algusajale, töötegemisele kolhoosis, suhtumisele ühisomandisse, varjatud ja avalikule vastupanule, majandist lahkumise võimalustele. Eestlaste töökust ja tööoskusi hindavad jutustajad kõrgelt, kuid kolhoosielu kujutamisel tuuakse enam esile negatiivseid külgi. Kokkuvõttes nenditi sageli: „Oleks seal elu lastud areneda, et poleks neid kolhoose tehtud, siis oleks võinud elada väga hästi.“ Kolhoosiesimeest või brigadiri kujutatakse mitmeti – nii patroneeriva *batjuškana*, kes oskab oma rahva eest seista kui autoritaarse ülemusena, kes täidab jälgalt kõrgemalt poolt saadud käske.

Inimeste edastatud mälestused ei peegelda muidugi täiel määral ajaloolist tõde, kuid on sellest hoolimata oluline allikas seal, kus ajalookäsitlused võivad osutuda puudulikeks – edastatud mälestuste kaudu jõuame ka inimeste mõtete ja tunneteni, hoiakute ja väärtushinnanguteni. Siberis sündinud eestlaste lood rasketest üleelamisest – repressioonidest ja sunniviisilisest kollektiviseerimisest – on pärast Eesti taasiseseisvumist muutunud kitsalt grupisest

pärimusest laiemalt tuntuks, neid on hakatud vabamalt rääkima. Rasketel teemadel rääkimine võib mõjuda nii jutustajale kui kuulajaskonnale teraapiliselt. Lood on ühtlasi nii individuaalsed kui kollektiivsed, väljendades isiklikku ja samas kogukonna kogemust. Samas võivad inimesed oma lugusid korduvalt ümber komponeerida ja nende rõhuasetust muuta.

Kirjandus

- Aarelaid-Tart, Aili 2009. Ajakategooriast tänase Eesti kultuurimuutuste mõistmisel. // *Acta Historica Tallinnensia* 14, lk 172–190.
- Hosking, G. 1985. *A History of the Soviet Union*. London: Fontana Press.
- Jaago, Tiiu 2011. Nõukogudeaegne migratsioon ja selle ilmnemine omaelulugudes. // *Acta Historica Tallinnensia* 17, lk 140–149.
- Jõesalu, Kirsti 2006. Privaatse ja avaliku põimumisest Nõukogude Eesti eluilmas: postsotsialistlikke vaateid sotsiaalsetele suhetele nõukogude argileus. // Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLIX. Tartu, lk 91–124.
- Jürgenson, Aivar 2002. Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 7. Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Katus, Kaley; Sakkeus, Luule 1993. *Foreign-born Population in Estonia: Series B, RU No 19*.
- Kirss, Tiina (koost) 2006. Rändlindude pesad. Eestlaste elulood võõrsil. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. Toronto Ülikooli Eesti õppetool.
- Korb, Anu 2007. Siberi Eesti kogukonnad folkloristliku uurimisallikana. *Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis* 8. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Korb, Anu 2008. Eestlased Venemaal ja taasiseseisvunud Eesti. // Sõna jõul: Diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel. 6. ja 7. augustil 2008 Jõhvis toimunud konverentsi „Diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel“ raames ilmunud kogumik. Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 53–72.
- Kulu, Hill 1997. Eestlaste tagasiränne 1940–1989 Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kõresaar, Ene 2005. Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. Eesti Rahva Muuseumi Sari 6. Tartu.
- Maamägi, Viktor 1980. Uut elu ehitamas. Eesti vähemusrahvus NSV Liidus (1917–1940). Tallinn: Eesti Raamat.

- Must, Aadu 2007. Eesti jälg Siberi agraarajaloos: eesti kolonistide majanduselust 19. sajandi lõpul – 20. sajandi algul. // Ajalooline Ajakiri. The Estonian Historical Journal, lk 411–442.
- Mängel = Мянгель, Т. 1989. Некоторые аспекты миграционной политики в Эстонской ССР за послевоенный период. // Подходы к управлению миграционным развитием. Tallinn, Valgus, lk 29–47.
- Nigol, August 1918. Eesti asundused ja asupaigad Venemaal. Tartu: Postimees.
- Nove, Alec 1992. An Economic History of the USSR 1917–1991. Third Edition. London, Penguin Books.
- Rahi-Tamm, Aigi 2011. Eesti kodanike sundmigratsioon Itta aastail 1941–1951: Mõningaid võrdlusjooni Läände põgenenute looga. // Acta Historica Tallinensia 17, lk 72–94.
- Rauba, Monika 2002. Ülevaade Eesti maapoliitikast 20. sajandil. // Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLVI. Tartu, lk 11–26.
- Rosenberg, Tiit 1998. Eestlaste väljaränne 19. sajandil – 20. sajandi algul: taust ja võrdlusjooni naabritega. // Eesti kultuur võõrsil. Loode-Venemaa ja Siberi asundused. Eesti Kirjandusmuuseum. Tartu, 34–59.
- Tammaru, Tiit 1999. Venelased Eestis: ränne ja kohanemine. Tallinn: Sisekaitseakadeemia.
- Valitsusasutiste tegevus 1918–1934. 1934. Tallinn: Riigikantselei.

Arhiiviallikad

- EFA, Korb – Venemaal sündinud eestlaste käsikirjalised mälestused Eesti folklooriarhiivis.
- ERA, CD – Eesti Rahvaluule Arhiivi digitaalsalvestused CD-l.
- ERA, DH – Eesti Rahvaluule Arhiivi digitaalsalvestused arvuti kõvakettal.
- ERA, MD – Eesti Rahvaluule Arhiivi digitaalsalvestused minidiskidel.

Summary

Creation of collective farms and daily life of kolkhozes in the memories of Siberian Estonians

Anu Korb

This article about the creation of collective farms and daily life of kolkhozes up to the 1970s is based on written and spoken memories of the Estonians who were born and raised in Siberia and returned to Estonia during or after the Second World War. In Siberian Estonian villages, kolkhozes were formed between 1929 and 1935, some based on previous communes.

The majority of contributors to this article were the descendants of Estonians who had migrated to Siberia during the last decade of the 19th century and the early 20th century in pursuit of land, and of those who had been exiled by the Russian tsar. Siberian Estonians had returned to Estonia after its annexation between 1944 and 1976.

The first decade of the 21st century was favourable for collecting stories because the public interest towards Siberian Estonians has grown alongside the courage to address topics formerly considered to be taboo.

In the memories of Siberian Estonians, working takes pride of place: working at an early age is seen as self-evident, no labour is scorned upon, manual dexterity and cleverness are valued. Work-related stories seem to raise Estonians' self-esteem; they consider themselves more hard-working and skilful than their neighbours.

Collectivisation and everything related to it is seen as a great injustice – suffering that the entire community shared. The recollections include stories of people being forced to leave their remote farms to live in a village, deportation of honourable people, and confiscation of their property, imposition of additional taxes on the harder-working, meagre pay, injustices at work, undermining of motherhood and family life, etc. The attitude towards heads of kolkhozes is not unanimous; they are seen in both a positive as well as in a negative light.

Kolkhoz life is also directly reflected in the stories of Siberian Estonians returning to Estonia. Those who arrived immediately after the war recalled the difficulty of leaving their kolkhoz and managing afterwards. Those who arrived later, mostly with their families, describe a conflict prior to leaving their village and emphasise the material security of their family.

Naturally, the memories do not fully reflect the historical truth, but this method opens up people's thoughts, feelings, attitudes, and values. Their stories express both the experiences of the individual as well as those of the community.

Eesti loomaarstid paguluses

ENN ERNITS

Eesti Maaülikooli dotsent

Järgnevalt tuleb juttu Eesti pagulasloomaarstidest laias maailmas. Esimesed artiklid nende kohta avaldas Eesti Põllumajandusülikooli professor Jüri Parre (1990a, 1990b). Ka siinkirjutaja tegeles selle teemaga 1990. aastate alguses, koondades nelja artiklisse tollal kätte sattunud andmed välismaale siirdunud loomaarstide või seal veterinaarhariduse omandanud isikute kohta (Ernits 1993; Ernits 1994a, 1994b, 1994c). Asjaomased kirjutised sisaldavad rohkesti detailandmeid. Pagulasloomaarstide elukäigu ja tegevuse jälgimisel oli varem suure töö ära teinud oma elu Rootsiga sidunud ja üle ilma hajutatud kolleegidega ühendust hoidnud Helmut Riispere (1907–1996), kes avaldas sellel teemal rohkesti ülevaateid ja üksikteateid (nt Riispere 1950, 1951, 1954, 1978). Kirjutis käsitleb veterinaarpagulaste probleemi koondatult. Selle koostamisel on ohtrasti kasutatud Eesti Vet.-arstide Ühingu Rootsis üllitise EVA kroonikaveerus, üliõpilaskorporatsioonide albumites ja mujal sisalduvaid materjale, millele ruumi säästes on edaspidi jäetud viitamata (ACUT; BÜS; DBG, ETVK; FT; Kukk 1956; Selli 1956; Vanemaid 1962).

Teadaolevalt emigreerus Eesti loomaarstidest lääne suunas esimesena loomaarstiteaduse doktori kraadiga erakliinikuomanik Gustav Arnold Grünwald (1888–1957). Ta lahkus Eestist 1928. aastal Austraaliasse ja sealt järgmisel aastal Uus-Meremaale. Väljarännu põhjustas kokaiiniga äritsemine kodumaal.

Eesti Vabariigi loomaarstide massiline väljaränne seondus Teise maailmasõjaga ja sellele eelnenud salajaste kokkulepetega. Riispere (1954: 26) andmeil emigreerus Teise maailmasõja päevil välismaale 35–40% eesti loomaarstidest, kusjuures 1954. aastal viibinud väljaspool kodumaad ligemale 90 loomaarsti ja 5 veterinaarüliõpilast. Ent osa loomaarste oli selleks ajaks läinud juba manalateele, osa kohta poldud saadud laiast ilmast veel teateid. Praeguseks on teada 131 pagulasloomaarsti, kuid neid võis tegelikkuses olla veidi rohkem. Paraku on andmed paljude pagulaste kohta üsna napid. Suurt huvi pakuvad pagulasloomaarstide rännuteed ja -aastad, nende paiknemine, vanus emigreerumise ajal, haridustee, loomaarstidiplomite tunnustamine ning tööalane ja muu tegevus. Kirjutises käsitletakse veterinaarpagulasi ter-

ritoriaalselt, kusjuures vaadeldakse üksnes Lääne-pagulust; puudutamata jääb uusväljaränne.

Saksamaa

Seoses Teise maailmasõjaga asusid aastail 1939–1941 Adolf Hitleri kodumaakutset järgides Saksamaale 40 veterinaararsti. Äraminejate seas olid eelkõige baltisakslased, ent nendega liitusid ka veterinaarharidusega eestlased, kes olid sakslastega abielus. Viimaste hulgas oli Tartu ülikooli adjunktprofessor Johan Mihkel Ainson (1873–1962), Tartu ülikooli professor ning pärastine Giesseni ülikooli veterinaarhügieeni ja loomanakkushaiguste professor Elmar Roots (1900–1962), samuti hiljem Lääne-Berliini ja Giesseni ülikoolis sünnitusabiprofessoriks valitud Harry Tillmann (1912–1987). Kaks viimast pälvisid oma sõjajärgse teadustegevusega rahvusvahelise tuntuse. 1939. aastal loobusid Eesti kodakondsusest Tartu ülikooli loomaarstiteaduskonna lõpetanud noored loomaarstid lätlane Pēters Kuplais (1904–?)¹ ja poolakas Anatol Sienkiewicz (1905–1978), kuid neid pole käesolevas uurimuses loetud pagulasteks.

Elmar Roots. EVA 1961, nr 14, tahvel.

Saksa okupatsiooni päevil mobiliseeriti veerandsada loomaarsti, kes satustid hiljem pagulaste hulka. 1944. aasta suvel ja sügisel rändas Eestist välja rohkesti osalise või täieliku veterinaarharidusega inimesi. Sõja lõpul lisandusid Saksamaa pagulaste hulka mõned lääneliitlaste poolel vangi langenud eesti veterinaararstid. Kokku sattus aastatel 1939–1944 Saksamaale 68 sakslast ja eestlast, kellest jäid alaliselt sinna 30 isikut. 1950. aastateks oli Saksamaal töötavaid saksa ja eesti soost veterinaarharidusega isikuid alles jäänud üsna vähe, kõigest kümme inimest, kes leidsid leivateenistust peamiselt praktilise veterinaarmeditsiini valdkonnas.

Baltisakslaste seas oli suhteliselt eakaid inimesi. Neist ligi pool oli sündinud 19. sajandi teisel poolel, sh seitse isikut aastatel 1859–1879. Kõige vanemaks osutus loomaarst Hugo Redlin (1859–1946). Osa eakamaid isikuid suri raskel ajal, osa nooremaid loomaarste emigreerus pärastpoole Rootsi. Enne 1954. aastat oli Saksamaal surnud juba 14 loomaarstiharidusega inimest, teiste

¹ Paraku on mõne veterinaararsti surma-aastad siinkirjutajale teadmata.

Prof Harry Tillmann 1981. aastal Eesti Põllumajanduse Akadeemia veterinaariateaduskonnas külalisloengut pidamas. Istub prof Julius Tehver. Foto eravalduses, digifoto Eesti Maaülikooli Zoomeedikumi J. Tehveri alakogus.

seas endine Tartu Veterinaariainstituudi professor Ernst Schröder (1862–1941), Tartu ülikooli loomaarstiteaduskonna dotsent Gustav Heinrich (1874–1942), Eesti Vabariigi veterinaartalituse kauaaegne direktor Karl Lind (1881–1944) jt. Nooremad baltisakslased olid enamasti (9) sündinud 20. sajandi esimesel kümnendil; veelgi nooremaid leidis üksnes kolm.

Aastail 1939–1941 Saksamaale saabunute hulgas oli 15 isikut lõpetanud Tartu Veterinaariainstituudi ja 18 Tartu ülikooli; üksikjuhtudel olid õpingud pooleli jäänud. Noorema põlve baltisakslased asusid Saksamaal erialasele tööle kas veterinaarjaoskondadesse või tapamajadesse, kuid maailmasõja puhkedes kutsuti nad tegevteenistusse. Sõjaväljal langesid Siegfried Hoerschmann (1906–1942) ning veterinaariaüliõpilased Georg Wirén (1914–1944) ja Benno Oeberg (1907–1945).

Sõja ajal ei olnud Saksamaal töökohtadest puudust. Ka eestlastest loomaarstid teenisid ajutiselt leiba jaoskondades või tapamajades. Pärast sõda koondati nad põgenikelaagritesse, kus viibiti mitu aastat. Erialatööd oli nüüd raske saada. Tartu ülikooli loomaarstiteaduskonna töötajad Albert Paabo (1907–1985), Karl Taagepera (1894–1993) ja August Kriisa (1908–1975) leidsid aastatel 1946–1949 rakendust õppejõududena Balti ülikooli põllumajandusteaduskonna veterinaaria osakonnas. Ülikool asus Hamburgi lähedal Pinnebergis. Seal õppis veterinaarmeditsiini ka mõni eesti rahvusest üliõpilane, näiteks Johannes Tutt, Harry Madissoo jt.

Saksamaale lubati elama jääda ainult baltisakslastel ja neil mittesakslastel, kes olid sakslastega abielus. Samuti jäeti esialgu sinna ülikooli lõpetama kuus eestlast: Heldur Alver (1923–1983), Arne Lillo (1923), Erik Mathiesen (1925–1988), Hugo Pais (1920–1968) ja Kaja Pais (neiuna Pöder; 1920–?) ning Johannes Tutt (1899–1991). Neist viis inimest lõpetas Hannoveri veterinaarmeditsiini ülikooli, üks aga Giesseni ülikooli. Mathiesen sooritas Saksamaal gümnaasiumi küpsuseksamid ning jäi sinna pärast ülikooli lõpetamist kolmekseljaks aastaks, töötades samal ajal tegelikult juba Ameerika Ühendriikidele kuulavas sõjaväehaiglas. Eevi-Maie Saarmann (1935) sattus 1941. aastal Saksamaale lapsena, omandas seal veterinaarhariduse ning töötas hiljem väikeloomade arstina. Saksamaale jäi siinkirjutajale teadmata põhjusel elama ka Paiside perekond, kusjuures K. Pais pole veterinaaralal töötanud. Ülejäänud loomaarstid olid sunnitud aastate 1947–1950 vahel leidma uue kodumaa, sest nõukogude anneksiooni ja okupatsiooni tõttu tagasiteed Eestisse polnud ning sõjast räsitud Saksamaa ei pidanud võimalikuks jätta endale suurt pagulaskonda. Nõnda asuti ülemeremaadele Rootsi, Ameerika Ühendriikidesse, Kanadasse ja Austraaliasse. Ka mõni baltisaksa loomaarst nagu Wolfram Hildebrand (1925), Lothar Pahlen (1903–1988), Ernst Schultz (1904–1967), Alar Undritz (1905 – pärast 1995) ja Arvid Wirén (1906–1967) kolisid sellal Rootsi.

Esimesi Rootsi saabunud eestlasi. Vasakult: Erik Anari, Arthur Herodes, August Arras, Vladimir Kütt. EVA 1972 nr 17, tahvel.

Rootsi

Esimesena saabus 1940. aastal Rootsi Eesti Veterinaarvalitsuse abidirektor ja sõjakooli lektor Arthur Herodes (1898–1982), kes oli abielus rootslannaga, mistõttu sai seal kohe tööd Riigi Veterinaarasutuse ühe osakonna juhatajana; hiljem töötas ta tapamajaloomaarstina. Herodesel oli tähelepanuväärseid teeneid eestlastele elu- ja töökohtade leidmisel uuel kodumaal. Suurem arv eestlasi põgenes 1944. aastal otse Rootsi. Eesti nimekamatest loomaarstidest pagesid Rootsi piimandusteadlane Leo Anderson (1903–1990), kes sai tööle Stockholmis piimanduskeskuse osakonnajuhatajana; Eesti Vabariigi loomatervishoiu peavalitsuse esimene juhataja ja populaarsete veterinaarraamatute autor August Arras (1881–1968), Pinnebergis Balti ülikooli lektorina ja professorina töötanud August Kriisa (1908–1975), Eesti Vabariigi sanitaarteenistuse kolonelleitnant Ludvig Tedder (1892–1953).

Teine osa eestlastest asus Rootsi ümber Saksamaalt peamiselt 1948. aastal. 1950. aastate esimesel poolel saabusid Rootsi pinnale Saksamaal loomaarstihariduse omandanud Alver, Lillo ja Tutt, kellest oli juttu eespool. Aastatel 1947–1953 asus Rootsis tööle ka viis baltisakslast, viimasena neist Hildebrand. Rootsi olid sunnitud immigreeruma ka neli Soome jätkusõjas osalenud veterinaararstiharidusega eestlast, teiste seas Tartu ülikooli lihahügieeni professor Roman Viidik (1905–1984). Ta töötas Rootsi pealinnas Riigi Veterinaarasutuses ning omandas seal 1959. aastal doktorikraadi teist korda. Näib, et Eesti veterinaarpagulastest ei võimaldatud Rootsis kellelgi töötada õppejõu või teadlasena.

Roman Viidik. EVA 1961 nr 14, tahvel.

Rootsis hakati pärast sõda veiseid seemendama. 1945. aasta algul organiseeris Stockholmi veterinaariaülikooli professor Nils Lagerlöf (1895–1970) Herodese ettepanekul eestlastele esimesed sellealased kursused. Pärastpoole tehti neid veel korduvalt. Nii said peaaegu kõik Rootsi asunud eesti loomaarstid ja veterinaariaüliõpilased tööd seemendajatena. 1950. aastatel oli Rootsis ligi 40% seemendajatest eestlased, sest rootslased ei pidanud seda elukutset ilmselt prestiižikaks. Riispere (1954) teatel töötas uuel kodumaal seemenduse alal 35 loomaarsti ja viis veterinaariaüliõpilast. Enamik neist oli selleks ajaks saanud juba Rootsi kodakondsuse.

Rootsis kardeti suure veterinaarpagulaste arvu tõttu tööpuudust. Seetõttu ei võimaldatud pagulastel hakata pidama loomaarstiametit. Osaline legitiim-sus saadi alles 1959. aastal; eeltingimusteks olid Rootsi kodakondsus, vä-lisriigi loomaarstidiplom, kaheksa aastat tööd karjaseemendajana ja osavõtt kahenädalastest legitimatsioonikursustest (Teateid 1959: 60). Täielikult võeti eesti loomaarstid omaks alles 1965. aastal, mil enamik veterinaarpagulasi oli jõudnud juba pensioniikka.

Riispere (1978: 62) andmeil elas ülevaate kirjutamise ajal Rootsis veel 32 eesti loomaarsti ja kolm isikut veterinaararsti ülesannetes. Neist tegid seemen-duse vallas tööd viis, lihavaatluse alal kaks, veterinaarjaoskonnas üks, Riigi Veterinaarasutuses üks ning erapraktikas kaks isikut; lisaks mainiti veel kaht pensionäripõlve pidavat eestlasest eraloomaarsti. Olev Soosalu (1922) sai ai-nukese eestlasena Rootsis riigitööd veterinaarjaoskonnas tegutsedes. Rootsi oludes erandlikult oli Giessenis veterinaarhariduse omandanud Aleksander Niggolil (1913–1985) oma seemendusjaam. Stockholmis said veterinaararsti-diplomi vähemalt kolm inimest: Prits Jõgi (1922–1994), Olev Soosalu ja Rein Teivik (1932–1987). Johannes Tutt, kes oli teistest veerandsada aastat vanem, omandas kõrghariduse Saksamaal trammijuhina töötades.

Mõned eesti pagulasveterinaarid ei jäänud Rootsi pidama, vaid rändasid erineval ajal „üle lombi“. Üliõpilasena Rootsi emigreerunud kirjaniku ja poliitiku Karl Asti poeg Orvo (Orest) Ast (1920–1999) siirdus 1940. aastate lõpus Brasiiliasse. Endine Riikliku Seerumiinstituudi juhataja Hermann Peterson (1896–1959), loomaarst Jaak Kukk (1904–2001) ja pooliku veterinaarharidu-sega Jaan Taavet (1920) emigreerusid Kanadasse. Veterinaararst Evald Äärma (1911–2005) ja temast palju noorem Harry Oja (1921) leidsid uue kodumaa Ameerika Ühendriikides.

Rootsis, kus Eestist põgenenud veterinaararste leidis kõige rohkem, olid nad mõistetavalt ka kõige paremini organiseerunud. Seal asutasid nad juba 1945. aastal Eesti Veterinaararstide Ühingu Rootsis, mis lakkas eksisteeri-mast alles 1990. aastal seoses liikmete vähesuse ja Eesti Loomaarstide Ühin-gu taasasutamisega (Raudsepp 1966; Parre 1990: 40). Ühing üllitas ligemale kolmekümne aasta vältel (1950–1978) rotaatoril paljundatud väljaannet Eesti Vet.-arst, mida ilmus kaheksateist suurekaustalist numbrit (kokku u 1300 lk). Sel üllitisel oli tähelepanuväärne koht teabe levitamisel Eesti pagulaslooma-arstide seas ja kohta kogu maailmas.

Eesti soost loomaarstid olid peamiselt üliõpilaskorporatsiooni Fraternitas Tartuensis vilistlased. Kõige arvukam neist oli kahtlemata Rootsi koondis (Sel-li 1956). Korporatsioon andis aastatel 1956–1992 välja viis koguteost, milles kajastub ka veterinaarpagulaste elu ja tegevus. Paljude pagulasloomaarstide elujärg paistis Rootsis olevat üsna hea. Juba poole tosina aastaga olid paljud neist soetanud endale maja ja sõiduauto, reisiti rohkesti ning tegeldi oma huvi-

aladega. Näiteks Aleksander Daniel (1904–1971), Valter Kraner (1907–1997), Vladimir Kütt (1907–?), Lõokene (1902–1989) ja Tutt käisid vabal ajal maalimas. Neist kaks esimest esinesid menukalt ka näitustel; Kraner pühendas palju aega graafika viljelemisele (Riispere 1978: 62; Mägi 1972). Wirén oli innukas botaanikahuviline ja suurepärane maletaja.

Soome

Praeguseni tuvastamata aastal oli Soome emigreerunud Heimo Soosalu (1924), kes kaitses 1955. aastal loomaarstiteaduse teadusekraadi Hannoveris ja töötas seejärel kümme aastat loomaarstina, kuid õppis hiljem ümber hambaarstiks. Neli eesti loomaarsti, sh Riispere, Soosalu, Villu Teivik (1905–1983) ja Viidik osalesid Soome jätkusõjas, mistõttu emigreerusid pärast sõda nõukogude võimu karvase käe eest Rootsi. Viidik töötas enne edasisiirdumist mõne aasta Soomes jaoskonnaloomaarstina. Ent Soome (Mikkeli jm) jäi edasi elama ja tööle sõjaväes teeninud loomaarst Bruno Vingisaar (1907–?). Lühiajaliselt oli Soomes viibinud ka O. Ast, kes rändas siit Rootsi ja sealt edasi Brasiiliasse ja Kanadasse.

Inglismaa

Euroopa riikidest on andmeid kolme eesti pagulase suhteliselt lühiajalise viibimise kohta Inglismaal. Loomaarst Viktor Sova (1902–1984) oli 1944. aastal siirdunud Saksamaale, kus viibis seejärel põgenikelaagris. 1950. aasta andmeil elas ta Inglismaal, kus töötas loomafarmis. Sama aastakümne esimesel poolel siirdus ta Kanadasse, kus sai viimaks erialast tööd. 1944. aastal oli Saksamaale põgenenud ka Arthur Hantsoo (1908–1977), kes siirdus sealt Inglismaale, kus täiendas end veterinaarmeditsiini vallas. Aastate 1948–1950 paiku jõudis ta Austraaliasse, kuhu jäi elu lõpuni. Inglismaal viibis lühikest aega, enne Kanadasse ja hiljem Austraaliasse maabumist, ka Helmar Kiiver (1908–1988).

Ameerika Ühendriigid

Kirjanduses on andmeid 17 Eesti päritolu loomaarsti kohta Ameerika Ühendriikides; neist üheksa siirdus sinna 1948. või 1949. aastal. Aastail 1950–1951 asusid USAsse kaks ning 1955., 1957. ja 1963., igal aastal üks loomaarst; kolme isiku kohta pole paraku andmeid. Teadaolevalt oli enamik pagulasi (11) saabunud sinna Saksamaalt. Oja ja Äärma saabusid Ühendriikidesse Rootsist. Juba 1952. aastal üritas saada USA viisat Rootsist Kanadasse rännanud ja seal tapamaja tehnilise ametnikuna tööd leidnud Kukk, ent see õnnestus tal alles 1963. aastal. USAs oli 1900. aastal või varem sündinud pagulasi neli, ajavahemikus

1904–1913 ilmavalgust näinuid kaheksa ja 1920. aastatel sündinuid neli või viis.

Ameerika Ühendriikides tuli sooritada legitiimsuseksam, mis andis õiguse leida tööd erialaspetsialistina. Enamik tegi eksami 1950. aastate alguses. Põl-lutööministeerium tunnistas olemasolevat diplomit nendel veterinaararstidel, kes olid lõpetanud Tartu ülikooli enne 1940. aastat ja omandanud USA koda-kondsuse. Alles 1955. aastast hakati kõigis osariikides tunnustama kõiki Tartu ülikooli diplomeid.

Enamik eesti pagulasi teenis 20. sajandi keskpaiku Ameerika Ühendriiki-des leiba praktilise loomaarst tööga, tegutsedes kas loomakliinikutes, tapama-jades vm. Näiteks rajas Harri Lind (1910–1976) privaatse väikeloomakliini-ku, kus ta tegutses koos oma abikaasa Viiu Linnuga (1912–2010). Imre Pagi (eluaastad teadmata) töötas esialgu erapraktiseerijana, kuid pärastpoole viibis USA armee loomaarstina Saksamaal ja Jaapanis. Arnold Roman Vehik (1907–1965) tegutses eri ajal mitmes Ameerika Ühendriigi linnas turuloomarstina. Tapamajas leidsid loomaarstidena tööd neli pagulast (Kukk, Hugo Tschakkar, lätipäraselt Čakars jt). 1954. aasta andmeil oli kõige lähedam elu just Ühend-riikide pagulasloomaarstidel.

Vähemalt kahel pagulasel ei õnnestunud asuda erialasele tööle. Neist Mih-kel Keerdil (1887–1982), kes oli enne pagemist Tartu tapamaja direktor, sai veterinaararstina töötamise loa saamisel takistuseks suhteliselt kõrge vanus. Seepärast teenis ta leiba lihtsamal ametis ühes suurmajapidamises ja enne pensionipõlve saabumist kirikuametnikuna. Ilmselt samal põhjusel ei leid-nud erialast tööd ka Johannes Niggol (1883–1967), kes on, muide, avalda-nud väikese luulekogu „Kaunis kodu“ (Portland, 1954). Andmed Oja tegevuse kohta pärast California ülikooli lõpeta-mist puuduvad.

Vanemad pagulased olid veterinaar-hariduse omandanud Tartus, nooremad aga Saksamaal (Madissoo, Mathiesen) või Ameerika Ühendriikides (Oja, Pagi ja Ants Pallop, snd 1928). Neist enamik kaitses Ameerikas doktorikraadi. Eesti pä-ritolu teadlastest oli kõige silmapaistvam Theodor Kõivastik (1908–1989), kes oli kaitsnud Tartus veterinaarmeditsiini dok-tori kraadi lühikest aega enne kodumaalt lahkumist. Ta töötas Portland-Oregoni suures linnahaiglas kliinilise patoloogia labori mikrobioloogina ning pärastpoole korraga sama labori ühe osakonna juhata-

Theodor Kõivastik. FT 1962, kd 2, lk 180.

Erik Mathiesen. FT 1972, kd 3, lk 201.

jana ja Oregoni Meditsiinikolledži õppejõuna. Kõivastik avastas 1962. aastal uue parasiidiliigi ning avaldas paarkümmend uurimust peamiselt mikrobioloogiast. Seetõttu valiti ta Ameerika Mikrobioloogia Akadeemia ja Ameerika Rahvatervishoiu Ühingu liikmeks.

Ameerika teadusilmas tegid nime ka noorema põlve pagulased Mathiesen (1925–1988) ja Madissoo (1924). Esimene neist töötas aastate 1950–1954 paiku Münchenis USA sõjajõudude peahaiglas patoloogilise osakonna juhatajana, aastast 1965 Connecticuti ülikoolis assistendi ja nooremõppejõuna ning aastast 1968 New-Yorgi ülikooli arstiteaduskonnas abiprofessorina ja sama asutuse meditsiินิกeskuse osakonnajuhatajana. Madissoo oli alates 1960. aastast hiigelsuure ravimifirma E. R. Squibb and Sons teenistu-

ses, täpsemini New Brunswickis asuva Squibbi Meditsiiniuuringute Instituudi toksikoloogia osakonna teadur. Madissoo on avaldanud kümmekond teadustööd füsioloogiast, farmakoloogiast jm. Mõlemad teadlased olid mitme Euroopa ja Ameerika teadusseltsi liikmed. Rõhutamiseks siinkohal, et mainitud kolm teadlast leidsid paguluses rakendust mitte veterinaar-, vaid humaanmeditsiini vallas.

Kanada

Kanadaga sidus oma elu lühemaks või pikemaks ajaks 14 eesti päritolu loomaarsti. 6 inimest olid põgenenud Eestist 1944. aastal Saksamaale, üks (Kukk) Rootsi, üks (Kurvits) Belgiasse, üks (O. Ast) aga Soome ja Rootsi kaudu Brasiiliasse. Saksamaalt oli enamik võtnud ette Kanada reisi 1948. aasta paiku. Teadaolevalt tegi Saksamaa järel paariaastase vahepeatuse Inglismaal (1950. aastate alguseni)

Karl Taagepera. EVA 1972 nr 17, tahvel.

Sova ning 1956. aastani Marokos Taagepera. Rootsis elanud inimestest otustasid viimaks Kanada kasuks Kukk, Peterson ja Taavet, esimene neist juba 1948. aastal, ülejäänud aga aastate 1952–1954 vahemikus. Loomaarst Pauline Sinberg-Sniečkus (1897–2002), kes oli abielus leedulasest kolleegiga, elas enne maailmasõda Kaunases, kust ta alustas 1944. aastal rännuteed Saksamaale ja nelja aasta pärast Kanadasse.

Kanadasse ei jäänud kauaks pidama loomaarst Kiiver, kes siirdus 1952. aasta paiku Austraaliasse. Kanada pinnale ei jäänud ka Kukk, vaid taotles aastaid viisat, et saada luba elama asumiseks Ameerika Ühendriikidesse. Eduard Kurvits (1913) töötas 1978. aasta teatel küll Kanadas, kuid elas Ameerika Ühendriikide territooriumil. Mitme veterinaarharidusega mehe rännutee jääb esialgu lahtiseks.

Pool pagulastest olid sündinud aastate 1902–1913 vahel, neli aga 19. sajandi viimasel kümnendil. Kaks isikut (Kalm ja Taavet) olid suhteliselt noored. Neist Kalm (eesnimi ja eludaatumid pole paraku teada) omandas veterinaarhariduse Kanadas Quelophia veterinaariakolledžis. Taaveti haridusest aimub vaid nii palju, et ta oli vist juba Rootsis omandanud kunstliku seemendaja elukutse. Kanada pagulastest kõige vanemaks osutus Taagepera.

Erialast tööd soovides pidid Eesti pagulased sooritama Kanada ülikoolide juures legitiimsuseksami. Reinhold Dsenit (1903–?) sai Torontos tööd lihajärelevaatajana.² Samal alal töötas Vancouveri tapamajas Kurvits, kes oli Belgias olnud söekaevur ja esialgu ka Kanadas kas söe- või kullakaevur. Kukk üritas tulemusteta pääseda erialaeksamile ning sai töötada Quebeci tapamajas vaid tehnilise ametnikuna. Peterson tegutses Sioux-Lookouti indiaanlaste hospitalis bakterioloogina. Kalm sukeldus erapraksisesse. Sinberg-Sniečkus omandas Calgarys väikeloomakliiniku ning oli seal aastaid abijõud. Alles 60aastasena sooritas ta kutseksami, mis võimaldas tal saada loomaarstitööd. Sova teenis leiba kuskil väikeloomakliinikus ning Evald Sõerd (1905–1987) Edmontonis ja Vancouveris veterinaararsti ja -inspektorina. Taaveti kohta on teada, et ta töötas Kanadas veiste seemendajana. Teaduse (veterinaarmikrobioloogia või -viroloogia) vallas tegutsesid Kanadas teadaolevalt Orvo Ast ja Leo Niilo (eluaastad teadmata). Peale Kuke ei töötanud vahtralehemaal erialaselt veel kantsleiametnik Aleksander Simm (1890–1974).

² Dseniti rahvus jääb ebaselgeks. Ta oli sündinud Ida-Lätis (Latgale) (vt ACUT, nr 4738). Perekonnanimi viitab küll lätlasele (Dzenītis), kuid tegu võis olla ka Lutsi eestlasega.

Lõuna-Ameerika

Lõuna-Ameerikasse on teadaolevalt sattunud vaid kaks Eesti pagulast, nimelt Tartu ülikooli loomaarstiteaduskonna lõpetanud Aleksander Oolo (1906–1992) ja veterinaariaüliõpilane Orvo Ast, kes omandas veterinaarhariduse Rio de Janeiros. Esimene neist on töötanud Venetsueelas loomaarsti, piimapulbrivabriku direktori ja maakonnainspektorina, teine aga Brasiilias väidetavasti sigimisfüsioloogia eksperdina. 1955. aastal lahkus O. Ast Kanadasse.

Austraalia ja Okeania

Austraalias ja Ookeanias on elanud 16 Eestist pärinevat loomaarsti ja üks Tartu ülikooli loomaarstiteaduskonnas õpingud pooleli jätanud üliõpilane Endel Jerkavits (1918). Neist sõjapõgenike hulka ei kuulunud kirjutise sissejuhatustes mainitud Grünwald. Peale eestlaste oli Austraalia veterinaarpagulaste seas venelane Jevgeni Doilov (1904–?) ja lätlane Eduard Pliesman (lätipäraselt Eduards Plismans; 1908–1980); mõlemad olid lõpetanud Tartu ülikooli.

Rännuteedest leidub andmeid vaid 13 isiku puhul. Neist enamik (11) oli 1944. aastal kõigepealt põgenenud Eestist Saksamaale, kust nõustuti töölepingu alusel minema põhiliselt 1948.–1949. aastal Austraaliasse. Ainult Hantsoo oli vahepeal neli-viis aastat viibinud Inglismaal ja Kiiver Inglismaal ja Kanadas.

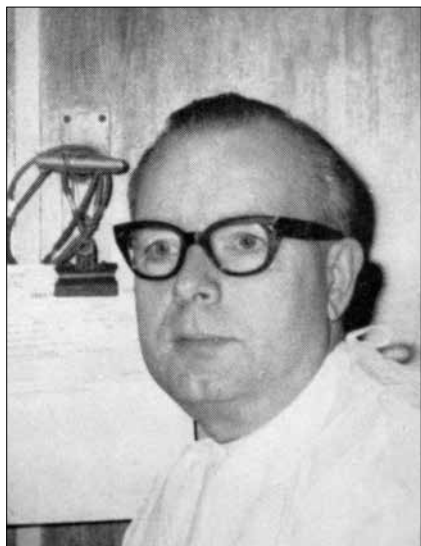
Austraalia pagulaskond oli vanuse poolest Ameerikasse kulgenutega võrreldes suhteliselt homogeenne: 13 isikut olid sündinud 1898. ja 1911. aasta vahemikus, sh kaheksa loomaarsti aastatel 1907–1908. Kõige vanemaks kõnealusele mandrile saabunutest osutus Grünwald.

Enamik pagulasi oli lõpetanud Tartu ülikooli loomaarstiteaduskonna. Richard Alfred Dietz (1904–1984), kes oli alustanud õpinguid Tartus, lõpetas 1945. aastal veterinaararstina Leipzigi ülikooli. Välismaal omandas veterinaarhariduse ilmselt ka mõni noorem mees, kelle kohta pole kahjuks vajalikke andmeid.

Enamik eesti veterinaarpagulasi elas vähemalt 1950. aastate algupoolel Sydneys. Ka Austraalias tuli sooritada legitiimsuseksam. Enamik pagulasi pidi pärast maakera kuklapoolele jõudmist tegema lühemat või pikemat aega lihttööd. Riispere (1954: 29) andmeil pääses toona Austraalias veterinaarmeditsiini alale vaid pool Eesti loomaarstidest. Näiteks Kiivrile usaldati enne kutseeksami sooritamist Melbourne'is vaid penitsilliiniparatuuri hooldaja amet Riiklikus Seerumiinstituudis. Seejärel sai ta sama asutuse lastehalvatusevastase vaktsiini valmistamise osakonna reesusahvide koloonia operaatoriks ja töökorraldajaks, pärastpoole aga tehniliseks ja teaduslikuks ametnikuks. Pliesmanil kulus viisteist aastat, enne kui leidis erialast tööd eksporttapamaja lihajärelevaatuse loomaarstina.

Palju pagulasi olid loomaarstipraktikas väga edukad. Ervin Teedla (1908–1976) rajas 1958. aastal Sydney eeslinnas moodsa loomaravila. Ta oli aastaid Üleriigilise Põllumajandusnäituse ametlikke loomaarste. Tartus Riikliku

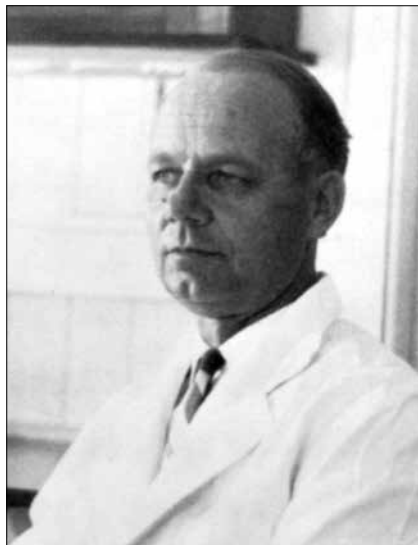

Kallistrat Liik. EVA 1966 nr 16, tahvel.

Seerumiinstituudi diagnostika osakonna juhatajana töötanud Kallistrat Liik (1908–1974), tegutses Sydneys pensioni määramiseni repatrieerumishaigla laborites ning sai 1963. aasta paiku verrega varustamise osakonna juhatajaks. Dietz töötas Adelaide'is piimahügieeni labori juhatajana. Tartus veterinaarhariduse omandanud Hantsoo töötas 1950. aastatel ja võib-olla hiljemgi veterinaarinspektorina Uus-Guineal, kus tal oli käsutada kümnekond pärismaalasest teenrit. 1966. aastal soetas ta Sidneyst 65 miili kaugusel paiknevas eestlaste asunduses Thirlmere'is kanafarmi.

Teaduse alal sai Austraalias kõige tuntumaks Leino Tammemägi (1909–1994), kes oli enne pagulusse sattumist Eesti veterinaariavalitsuse abijuhataja ja omandas

Tartus 1944. aastal loomaarstiteaduse doktori kraadi. Samal aastal põgenes ta Sakamaale, kus ta oli lühikest aega mitmes ametis ning viibis aastatel 1946–1948 põgenikelaagrites. Ta siirdus 1948. aastal Austraaliasse, kus ta sai peatselt tööd kohaliku veterinaararsti laboris loomavaktsiinide valmistamise alal. Kuna Austraalias ei tunnistanud Tartu ülikooli diplomit, siis õppis ta Sydney ülikooli veterinaariateaduskonnas kolm aastat ning alustas 1956. aastal Queenslandi veterinaaruurimise asutuses Brisbane'is noorema veterinaarpatoloogina, edutati kümne aastaga peaveterinaarpatoloogiks. Selles ametis läks ta 1974. aastal pensionile. Tammemägi avaldas Austraalia-perioodil veerandsada teadusartiklit. Tema tähtsaimaks saavutuseks peetakse aastatel 1962–1964 tehtud katsete tulemusi, mis näitasid, et ligemale pool sajandit kestnud loomalõppemiste põhjustajaks Põhja-Queenslandis oli mikroobi *Clostridium botulinum*'i D-alltüüp. Selle avastuse puhul kutsuti ta Austraalia Veterinaartheadlaste Kolleegiumi asutaja-liikmeks.

Leino Tammemägi. EVA 1966 nr 16, tahvel.

Teadustööga tegi Austraalias nime ka Elmar Leis (1911–1975), kellest sai kas New South Wales'i osariigi ülikooli või Sydney tehnikaülikooli biokeemia õppetooli laborant ja hiljem teadur, uurides mikrobioloogiat ja botaanikat, sh hallitusseente ehitust.

Erialase tööga ei saanud Austraalias tegelda kolm isikut. Tartu ülikoolis adjunktprofessorina töötanud Paabo ei soovinud võõrsile siirdumise järel teha täiendavaid erialaeksameid, vaid hakkas pärast erikursuse sooritamist Sydney piirkonnas ehitusettevõtjaks. Loomaarst Nikolai Vestmaa (1898–1983) loobus peatselt Austraaliasse saabumise järel madala palga tõttu veterinaarabi ametikohast ning asus tööle tekstiilivabrikus. Tartus veterinaarmeditsiini ja Austrias Grazi tehnikaülikoolis õppinud Jerkavits teenis Austraalias leiba elektritarvete tööstuses tehnilise joonistajana. Nelja Austraaliasse sattunud isiku – Jakob Kunsingi (1906–1985), Rein Tinniste (1925–1982), Woldemar Undritz (1910–1968) ja Jevgeni Doilovi – tegevuse kohta välismaal on teated väga napid.

Albert Paabo. FT 1962, kd 2, lk 34.

Kokkuvõtteks

Veterinaarharidusega isikutest olid aastatel 1939–1941 sunnitud Saksamaale ümber asuma baltisakslased. Samal ajal lahkusid ka sakslastega abielus olevad eestlased. Eesti rahvusest ja üksikud muulastest loomaarstid emigreerusid põhiliselt 1944. aastal. Nad pagesid Saksamaale ja Rootsi. Teise maailmasõja lõppemisel olid eestlastest pagulased sunnitud Saksamaalt lahkuma. Suuremalt jaolt suundusid nad Rootsi, Ameerika Ühendriikidesse, Kanadasse ja Austraaliasse.

Praegustel andmetel on teada 131 veterinaarpagulast. Nende hulgas leidub 30 muulast (sh 24 sakslast), kes moodustasid 23%, paar lätlast ning üks venelane, rootslane ja soomlane. Kõige rohkem (51) jäi Eestist saabunud loomaarste Rootsi (tabel 1). Teisel kohal on Saksamaale asunute arv. Ühepalju veterinaarpagulasi viibis Ameerika Ühendriikides ja Austraalias. Üle tosina leidis neid Kanadas. Mujalt on teateid vaid mõne üksiku Eestist pärineva loomaarsti kohta.

Tabel 1. Eesti veterinaarpagulaste arv³ laias maailmas saabumise hetkel.

Sihtmaa	Saabus	Jäi
Soome	6	2
Rootsi	56	51
Saksamaa	68	30
Belgia	1	0
Inglismaa	3	0
Kanada	14	13
USA	17	17
Brasiilia	1	0
Venetsueela	1	1
Austraalia	17	17
Kokku	184 ¹	131

50 pagulasloomaarsti (40% pagulaste üldarvust) olid sündinud 20. sajandi esimesel kümnendil. Seega olid nad suhteliselt noored inimesed, 35–45aastased. Kui võtta arvesse ka 1890–1900 ja 1910–1920 aastate vahemik, mispuhul oli tegu 25–55aastastega, siis oli neid kokku 105 isikut ja nad moodustasid pagulasloomaarstide arvust 83%. Enamik Eestist pärinenud loomaarste olid meesterahvad, nende seas leidis vaid neli naisloomaarsti, kes moodustasid veterinaarpagulastest kõigest 3%.

Pagulastest oli 85 isikut ehk 66% lõpetanud iseseisva Eesti Vabariigi Tartu ülikooli ja 20 (15,5%) Vene impeeriumi päevil tegutsenud Tartu Veterinaaria-instituudi; seega peaaegu 81,5% pagulastest olid omandanud veterinaarhariduse Eestis. Ülejäänud 24 isikut (18,5%) olid erialase hariduse omandanud enamasti osaliselt või üksikjuhtudel ka täielikult välismaa ülikoolides. Enamik pagulasloomaarste (87%) töötas veterinaar- või humaanmeditsiini vallas.

Kirjandus

ACUT = Album Academicum Tartuensis 1918–1944. Tartu, 1994, kd 1–3.

BÜS = Balti Ülikool Saksamaal 1945–1949. Toronto, 1991.

DBG = Deutsch-baltisches Gedenkbuch: Unsere Toten der Jahre 1939–1947. Darmstadt: Deutsch-Baltische Genealogische Gesellschaft, 1991.

ETVK = Eesti teadlased väljaspool kodumaad. Stockholm, 1984.

EVA = Eesti Vet.-arst, 1950–1978, nr 1–18.

Ernits, Enn 1993. Eesti loomaarstid pagulastena Euroopa riikides. // Veteri-

³ See koondarv on sihtmaale jäänutest suurem seetõttu, et paljud pagulased vahetasid riiki (mõni isik korduvalt).

- naaria '93: I. Ajalugu ja morfoloogia. Tartu: Eesti Põllumajandusülikool, lk 52–73.
- Ernits, Enn 1994a. Eesti loomaarstid pagulastena Ameerika Ühendriikides. // Veterinaarmeditsiin '94. Tartu: Eesti Põllumajandusülikool, Eesti Loomaarstide Ühing, lk 8–16.
- Ernits, Enn 1994b. Eesti loomaarstid pagulastena Kanadas ja Lõuna-Ameerikas. // Veterinaarmeditsiin '94. Tartu: Eesti Põllumajandusülikool, Eesti Loomaarstide Ühing, lk 16–21.
- Ernits, Enn 1994c. Eesti loomaarstid pagulastena Austraalias ja Ookeanias. // Veterinaarmeditsiin '94. Tartu: Eesti Põllumajandusülikool, Eesti Loomaarstide Ühing, lk 22–29.
- FT = Fraternitas Tartuensis. Toronto, 1956–1992, kd 1–5.
- Kukk, Hans 1956. Fraternitas Tartuensis koondis Saksamaal. // Fraternitas Tartuensis. Toronto, 1956, kd 1, lk 119–125.
- Mägi, V[oldemar] 1972. Üht sõpra mälestades // EVA nr 17, lk 86–88.
- Parre, Jüri 1990a. Välis-Eesti loomaarstidest ja nende ühistegevusest. // Eesti Loomaarstlik Ringvaade, v. 1, lk 48–51.
- Parre, Jüri 1990b. Eesti Veterinaararstide Ühing Rootsis (EVÜR) ja Eesti Loomaarstide Ühing (ELÜ). // Eesti Loomaarstlik Ringvaade v. 4, lk 40–42.
- Raudsepp, A[leksander] 1966. EVÜR'i 20 a. tegevuse ülevaade. // EVA nr 16, lk 3–8.
- Riispere, H[elmut] 1950. Mõningaid andmeid eesti vet.-arstide kohta. // EVA, nr 1, lk 17–19.
- Riispere, H[elmut] 1951. Mõningaid teateid kolleegidest. // EVA nr 3, lk 37–40.
- Riispere, H[elmut]. 1954. Eesti vet.-arstid kümme aastat paguluses. // EVA, nr 9, lk 25–32.
- Riispere, H[elmut] 1978. Lühimärkmeid paguluses viibivatest kolleegidest. // EVA nr 18, lk 62–65.
- Selli, Philip 1956. Fraternitas Tartuensis koondis Rootsis. // Fraternitas Tartuensis, kd 1. Toronto, lk 126–131.
- Teateid. // EVA, 1959, nr 13, lk 60–61.
- Vanemaid tartuenslasi paguluses. // Fraternitas Tartuensis kd 2., Toronto, 1962, lk 173–183.

Summary

Estonian veterinary surgeons in exile

Enn Ernits

The first wave of emigration between 1939 and 1941 involved veterinary surgeons of Baltic German descent. Estonian veterinary surgeons fled mainly in 1944, either to Germany or Sweden. After the Second World War, the Estonian refugees were forced to leave Germany. They relocated to Sweden (51 people), the USA (17), Australia (17), Canada (13), Finland (2), and Venezuela (1). To date, there are reports of about 131 Estonian veterinary surgeons in exile. 83% of them were born between 1890 and 1920 with men forming the majority; there were only four females (3%). 85 veterinary surgeons (66%) graduated from the University of Tartu between 1920 and the 1940s and 20 (15.5%) from the Tartu Veterinary Institute which existed until 1918. The majority of exiled veterinary surgeons (87%) practiced either the veterinary or human medicine.

Eesti agronoomid väljaspool kodumaad

KARL ANNUK

Eesti Maaülikooli emeriitprofessor

Agronoom on suhteliselt uus mõiste, kui võrrelda teda *teoloogi*, *arsti*, *juristi* või *filosoofiga*. 20. sajandi esimesel kümnendil arvestati eesti rahvusest agronome alla 20. Vaatamata sellele, et neid oli nii vähe, ei leidnud needki rakendamist Eestimaa ja Liivimaa kubermangudes. Tööd tuli otsida suurelt Venemaalt. Ja isegi seal on pidanud agronoomilist haridust mõnikord täiendama metsandusega, et leida teenistust.

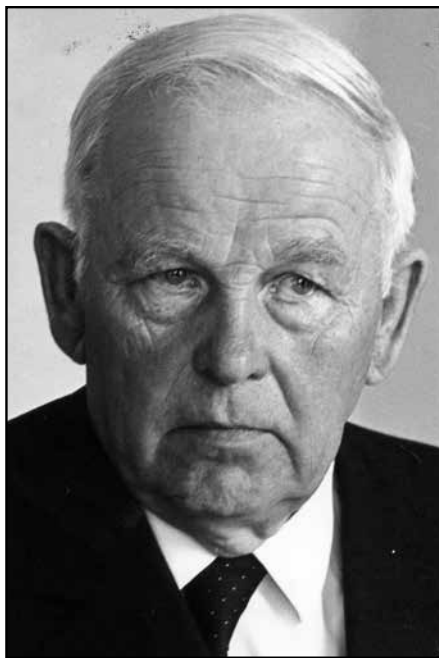
Eesti iseseisvumisel oli eesti rahvusest agronome ümmarguselt 50. Nendest kaks kolmandikku olid oma hariduse saanud Riia Polütehnikumist, olgu siin nimetatud hilisema Eesti põllumajanduse jaoks olulised lõpetajad: Theodor Pool, Leo Rinne, Jaan Mets, Juhan Kalm jt. Arvatav esimene eestlasest lõpetaja Riias (1891) on agronoom Artur Heinrichsen (1864–1930). Ülejäänud agronoomid olid õppinud väga erinevates õppeasutustes – Peterburis (Anton Nõmmik); Moskvas (Rudolf Allmann, Kaarel Liidak, Bernhard Rostfeld); Kiievis (Jaak Ümarik). Õppimas oldi ka Soomes Mustialas (Jaan Kipper, Hans Schulzenberg); Königsbergis (Peeter Kõpp, August Jürima, Jaan Raamot, Aleksander Eisenschmidt); Bonnis Poppelsdorfi põllumajanduse akadeemias (Jaan Hünerson).

Tartu ülikoolis (filosoofia ja matemaatika-loodusteaduskonna juures) oli eesti agronoomide ettevalmistus väga piiratud. Esimene eesti soost Tartus lõpetanud, aga ka üldse esimene eestlasest kõrgharidusega agronoom (1828) ja põllumajandusdoktor (1840, Jena) oli Jakob Johnson, kes kahjuks, vähemalt kirjas, ei vullanud eesti keelt. Hiljem Tartu ülikooli lõpetanud agronoomidest nimetame Aleksander Lukkseppa (1913) ja Nikolai Rootsit (1914). Eestikeelse Tartu ülikooli diplomeeritud lõpetajaks agronoomia erialal, esimeseks ja ainukeseks, oli Peeter Kitsberg 1923. aastal. 1924. aastal lõpetas Tartu ülikooli esimene naisagronoom Alma Martin; tema oli Eestist ainus Rockefelleri Fondi naisstipendiaat USAs (1926–1927). Eesti Vabariigi agronoomide arvu osas 1940. aastal ei ole uurijad üksmeelel: 267 (Sarv 1940), 350 (Kivimäe 1983), 600 (Järvesoo 1994). Erinevused tulenevad sellest, et arvude esitajail ei ole ühtset seisukohta agronoomi nimetuse ja kutseõiguse osas.

Kui Eesti Vabariigi iseseisvumisel 1918. aastal tulid kodumaale tagasi mujal agronoomi kutse omandanud inimesed, siis Teine maailmasõda viis siit paljud agronoomid minema kui sõjapõgenikud. Arvatakse (Kivimäe 1983), et 1945. aastal oli jäänud siia 145 agronoomi. Kui palju oli Rootsi põgenenud eestlaste (umbes 27 000) seas agronome, me ei tea. Ei tea seda ka teiste riikide osas, sest pole elukutsest lähtuvat statistikat. Väliseesti agronoomide tegevuse kohta võib leida andmeid vaid nende välismaa kutseorganisatsioonide olemasolul.

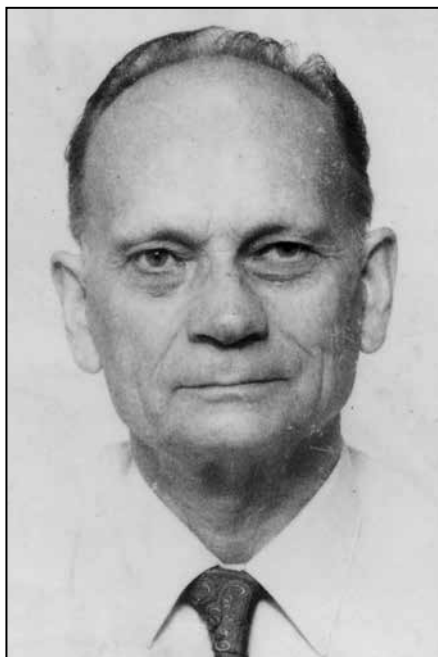
Eesti Agronoomide Selts Rootsis

Teise maailmasõja tõttu Rootsi elama asunud Eesti agronoomidel tekkis vajadus kodumaal tegutsenud (17. detsembril 1918. aastal asutatud Põllumajandus-Teaduste Ühisus, ümber nimetatud Eesti Agronoomide Seltsiks 18. novembril 1920) kutseorganisatsiooni järele. Juba 12. aprillil 1945. aastal kogunes 12 agronoomi Uppsala Eesti Seltsi ruumidesse, et valida Eesti Agronoomide Seltsi Rootsis (EASR) asutamiskoosolekut korraldav toimikond (Juhan Kalm, Arnold Kivimäe, Anton Nõmmik, Aleksander Onno ja Enn Terasmäe). Toimikond töötas välja oma koosolekutel EASRi põhikirja ja avaldas asutamiskoosoleku kuu-
lutused Rootsi mõlemas eestikeelses
ajalehes, Välis-Eestis ja Teatajas.

Autojuht Eindri Kurg. Tomski obl,
Liliengofi k. Foto 1950. aastate lõpust.

Asutamiskoosolek toimus 29. aprillil 1945. aastal Uppsalas. Asutamiskoosolekust osavõtjad (16) otsustati arvata automaatselt EASRi liikmeteks. Prof Nõmmik esitas EASRi tegevuse esialgse eesmärgina koondada seltsi ümber agronome ja aidata kaasa neile töökohtade leidmisele. EASRi juhatuse esimesel koosolekul Ultunas 4. mail 1945 jaotati ametid: Anton Nõmmik – esimees, Aleksander Onno – abiesimees, Arnold Kivimäe – sekretär, Jaan Mets – laekur, Enn Terasmäe – ametita juhatuse liige. EASRi juhatuse algatusel korraldati oma liikmetele rootsi ja inglise keele kursusi, sest eestlaste vähene keeleoskus ja olude mittetundmine takistasid suuresti erialase töö leidmist. EASRi juhatusel tuli hankida Tartu ülikooli põllumajandusteaduskonna omaaegsed õppekavad, tõlkida need inglise ja rootsi

Kaarel Vahtras, Eesti Agronoomide Seltsi Eestis asutajaliige ja Vabade Eestlaste Põllumajandusliidu aastaraamatu tegevtoimetaja.
EPM FP 451: 33.

keelde, et tõestada meie agronoomide kvalifikatsiooni. Mõned agronoomide ametikohad (konsulendid, assistendid) eeldasid Rootsi kodakondsust, mida aga sai taotleda alles pärast seitsmeaastast riigis elamist. Läbirääkimised Uppsala ülikooli rektori prof Ragnar Nilssoniga andsid võimaluse kahe teistkümnemale eesti üliõpilasele jätkata kodumaal pooleli jäänud õpinguid juba 1945. aastal.

EASRi esimese tööaasta lõpuks oli liikmeid juba üle 50.

EASRi tegevuses olid olulisel kohal referaat- ja diskussioonkoosolekud, aastakoosolekud, suvepäevad, ekskursioonid, sidemed teiste organisatsioonidega. EASRil olid kõige tihedamad sidemed Vabade Eestlaste Põllumajandusliiduga (VEPL). EASR, Eesti Komitee liikmena, pakkus välja võistlustööde teemasid Eesti Teaduslikule Seltsile ja toetas võistlusi rahaliselt. Suurem osa EASRi liikmetest oli tegeliku kutsetöö teenistuses. Väike osa

oli leidnud rakendust õppejõududena või teaduslike töötajatena kõrgkoolide või teaduslike asutuste juures. Siiski on välismaal omandanud doktorikraadi 16 EASRi liiget, neist üheksa on kraadi kaitsnud Uppsalas, seitse mujal (Madisson, Kiel, Lund, Bonn, Turu, Helsinki, Purdue).

Aastatel 1948–1950 võttis maad väljaränne, osalt ebakindla julgeoleku, osalt paremate töövõimaluste leidmiseks. Umbes 20 agronoomi lahkus Rootsist Kanadasse (Enn Terasmäe, Artur Ekbaum) ja USASSE (Mart Pool, Erich Priks). Uusi EASRi liikmeid lisandus Saksamaalt (Nikolai Rootsi, Artur Rööp) ja juba Ultunas õpingud lõpetanud agronoomide hulgast. Kohalik täiendus oli siiski üsna napp, sest noored eelistasid agronoomi ametile neid elukutseid (arst, hambaarst, majanduse ja tehnika spetsialistid), kus teenimise võimalused suuremad. EASRi liikmeskond vananes ja seepärast tõstatati küsimus organisatsiooni tegevuse lõpetamisest. 14. aprillil 1994. aastal otsustati Stockholmi Eesti Majas lõpetada nii Eesti Agronoomide Seltsi Rootsis kui ka Vabade Eestlaste Põllumajandusliidu tegevus.

EASRi viimase juhatuse koosseis: Valter Soo – esimees, Hans Nõmmik – abiesimees, Olaf Aule – laekur, Kalju Valdmaa – sekretär, Ants Aamisepp – ametita juhatuse liige.

A. Marki kirjast autorile: „Leidsin oma albumist juuresoleva foto, mis võiks olla kasutatav.

Foto näitab meid noortena ja ettevõtlikena Rootsi olulises instituudis.“

Eesti Agronoomide Selts Rootsis põllumajandusliku ühistegevuse koolis suvepäeva pidamas. Esirida: prof Anton Nõmmik, Helmut Kolk, Aksel Mark, Margareta Sõmermaa, Evi Soo, Leida Leesment, Maret Aule, Anu Mark, Olaf Aule. Seisavad: prof Andres Mathiesen, Lilli Lehtmann, Tõnis Kint (varjatult), Helmi Mets, Artur Reintamm, Artur Tarmet, Joosep Nõu, Alma Vahtras, August Reinart, Ida Poom, Kaarel Vahtras, Johan Ungerson, Artus Ekbaum, Ervin Jüri Nõmmera, Aino Käsper, Sõnga-Sõby juhataja, Herman Luik, Alma Jarus, Hans Leesment, Magda Kint, A. Haabjõrv, Johannes Lehtmann, Ester Joost, August Tuisk, Eili Nõmmera, Maarja Kolk, Kaarel Sõmermaa, Valter Soo, Oskar Poom. 1947. a suvel. EPM FP 451: 28.

USA Eesti Agronoomide Selts

USA Eesti Agronoomide Selts asutati 26. novembril 1950. aastal New-Yorgi Eesti Majas. Liikmeid oli umbes 50. Seltsi esimees (1950–1994) oli prof Elmar Järvesoo. Kauaaegsed juhatuse liikmed olid Eduard Rubel ja Erich Park (Priks), lühemat aega Elmar Leppik, Johannes Pullerits, Indrek Ojamaa.

Kanada Eesti Agronoomide Koondis

Kanada Eesti Agronoomide Koondis (EAK) asutati Torontos 4. märtsil 1954. Asutajaliikmeid oli 14. Juhatuse koosseis: Albert Irs – esimees, Liina Alvet – abiesimees, Leho Rentik – sekretär, Mart Joasaare – kassapidaja, Eino Kuris – ekskursioonide ja referaatide korraldaja. EAKis kujunesid populaarseks põllumeeste päevad, mis toimusid mitut tüüpi eesti taludes, osavõtjatega 100–150 inimest.

Eesti agronomide III ülemaailmne kokkutulek Uppsalas Ultunas (Esto '80 ajal): Arnold Kivimäe (Rootsi), Albert Irs (Kanada), Elmar Järvesoo (USA), esindaja Austraaliast, N. Danell (Rootsi), T. Soosalu (Soome). 7.07.1980. EPM FP 451: 50.

Väliseesti agronomide ühised väljaanded ja ettevõtmised

Kõigi kolme (Rootsi, USA, Kanada) riigi väliseestlaste-agronoomide tähtsaimad ettevõtmised oli kindlasti Vabade Eestlaste Põllumajandusliidu aastaraamatute väljaandmine ning eesti agronomide ülemaailmsete kokkutulekute organiseerimine ja nendest osavõtt. VEPLi aastaraamatuid ilmus 20: I (1951), II (1952), III (1953), IV (1954), V (1955), VI (1956), VII (1958), VIII (1960), IX (1963), X (1966), XI (1968), XII (1971), XIII (1972), XIV (1974), XV (1976), XVI (1978), XVII (1980), XVIII (1982), XIX (1984), XX (1986). Autoritest (99) olid 33 EASRi liikmed. Põhja-Ameerika erinumbrid on V, XIII ja XV aastaraamat, Kanada erinumber on XIX.

Eesti agronomide esimene ülemaailmne kokkutulek toimus Torontos 12. juulil 1972. aastal Kanada EAKi esimehe Albert Irsi algatusel. Kanadat esindasid Albert Irs, Elmar Jaska, Jaan Tohver, August Haabniit, Mart Joasaare ja Oskar Lõvi. Teine ülemaailmne agronomide kokkutulek leidis aset 6. juulil 1976 Baltimores (USA, Maryland). Kolmas kokkutulek oli 7. juulil 1980 Uppsalas, neljas 11. juulil 1984. aastal taas Torontos.

Väliseestlaste tegevuse tutvustamisel on väga oluline Theodor Künnapase toimetatud biograafiline teatmik „Eesti teadlased väljaspool kodumaad“ (1984); Künnapas oli psühholoog, filosoofiadoktor, Stockholmi ülikooli professor. Nimetatud teatmikus on lühiaandmed ka 36 agronomi kohta, nendest

ühte, EASRi liiget Juhan Reitalu, tutvustatakse kui geneetikut, mitte kui agronoomi. Teatmikus ei ole näidatud EASRi liiget prof. Enn Terasmäed; võimalik, et seoses tema pensionile siirdumisega (1966) ja tegev põllumeheks hakkamisega Kanadas, kus ta koos oma geoloogidest poegadega rajas hästi mehhaniseeritud taimekasvatuse majapidamise.

Väliseesti agronoomide seltside üritustel ei ole nähtavasti kõrge vanuse tõttu osalenud Saksamaale evakueerunud ja sealt Rootsi siirdunud prof. Nikolai Rootsi. Samuti pole USA agronoomide üritustel osalenud uue elukutse (teedeinsener) omandanud endine Tartu ülikooli professor ja Tooma Sookatsejaama juhataja prof. Leo Rinne, samuti prof. Peeter Kõpp. Riia Polütehnikumi lõpetanud Sootaga mõisa omanik agronoom Aleksander Undrits on elanud Lõuna Aafrika Vabariigis, kuid tema seos sealse põllumajandusega on teadmata. USA Eesti Agronoomide Seltsi tegevusest ei võtnud nähtavasti osa ka eesti esimene diplomeeritud naisagronoom Alma Martin. Kodumaal oli ta töötanud Kehtna Kõrgemas Kodumajanduskoolis ja olnud haridusministeeriumis nõunik. USAs töötas ta alates 1949. aastast Põhja-Carolinas kodumajanduse professori ja dieetikuna.

Elu lõpuni EASRi liikmeks jäänud ja Eesti agronoomiateadusele kuulsust toonud Eduard Viirsoo (1909–1989) töötas Argentiinas Tucumani ülikoolis professorina ja asutas Tafi del Valle kartulikasvatuse-katsejaama, millele on hiljem antud tema nimi. Ta sai esimese põllumajandusteadlasena San Isidro Labradori kuldauraha. Viirsoo nimetati Tofi del Valle linna aukodanikuks. Ühele maavitsaliste perekonna hübriidile anti 1985. aastal tema nimi – Solanum x Viirsooi.

Austraalias töötavad nähtavasti noorim Eestis sündinud (1942) pagulasest agronoom, hariduse muidugi välismaal omandanud taimekasvatusteadlane Jaanus Sumbak ja tomati aretaja agronoom Helgi Nirk.

EASRi liige Leo (Leonid) Yllo oli Tartu ülikooli kultuuritehnika ja geodeesia kateedri assistent. Magistrikraadi omandas ta dissertatsiooniga „Drenaaž põlluviljakuse tõstjana“. Sügisel 1943 asus ta elama Soome, mitte põgenikuna, vaid kui Soome kodanik. Soomes kaitses ta doktoritöö lehtpeedi agrotehnika alalt. Hiljem määrati ta Riikliku Seemnekontrolli Asutuse juhataja-professori ametikohale.

Kõik eelnev käsitleb Eesti agronoomide tegevust väljaspool kodumaad. Agronoomi kui mõiste ja kutsega on praegu kodumaal üsna nutune olukord. Eesti Maaülikooli lõpetajate seas enam agronome ei ole. Agronoomia erialale kõige lähedasemad on praegu aiandus, iluaiandus, põllu- ja aiasaaduste tootmine, põllumajandusettevõtete majandamine; pärast viieaastast pausi on avatud aianduse kaugõpe. Vabariigi kutsekoolides on agronoomide ettevalmistamine täielikult lõppenud.

Kirjandus

- Annuk, Karl 1995. Eesti Agronoomide Selts Rootsis (EASR): 1945–1994. Tartu.
- Järvesoo, Elmar 1984. 50 aastat tööd loomakasvatuse alal. // VEPL aastaraamat XIX, lk 86–87.
- Järvesoo, Elmar 1994. Eesti agronoomkonna kujunemine enne Eesti iseseisvumist. // Agraarteadus nr 2, lk 210–216.
- Kivimäe, Arnold 1983. 50 aastat tööd loomakasvatuse alal: autobiograafiline ülevaade. Uppsala: Eesti Agronoomide Selts Rootsis.
- Künnapas, Theodor (toim) 1984. Eesti teadlased väljaspool kodumaad: biograafiline teatmik. Stockholm.
- Sarv, Henn 1940. Andmeid ja nimestikke T.Ü. Põllumajandusteaduskonna agronoomia osakonnast 1919. a. – 1939. a. lõpuni. // Agronoomia nr 2, lk 124–134.

Summary

Estonian Agronomists in Exile

Karl Annuk

While Estonia's newly acquired independence in 1918 brought back agronomists trained elsewhere, the Second World War forced many of them to flee the country. There are no reports on the number of agronomists among the Estonian refugees in Sweden (approximately 27,000). In fact, such figures are not available for other countries either because of the lack of such occupational statistics.

However, the activities of expatriate Estonian agronomists can be traced through their professional organisations. The Estonian Agronomists' Society in Sweden (EASS) was founded on 29 April 1945 in Uppsala with the goal to bring together Estonian agronomists and assist them at finding a job. The members were offered courses for improving their Swedish and English skills, and if necessary helped to prove their qualifications. The society's successful negotiations with Ragnar Nilsson, the Vice-Chancellor of Uppsala University, enabled twelve Estonian university students to continue their agronomy studies as early as in 1945. On its anniversary, the society boasted a membership of 50.

Most EASS members were able to pursue their career as agronomists while some became lecturers or researchers at various colleges and research institutes. 16 members of the society received a doctoral degree in exile, nine of them from Uppsala University.

Other important activities included review and discussion meetings, annual meetings, summer outings, study trips and maintaining relationships with other organisations, of which the society had the closest ties with the Free Estonian Farmers Federation (FEFF).

Between 1948 and 1950, about 20 agronomists left Sweden for Canada or the USA. They were replaced by newcomers from Germany and new graduates of the Ultana Agricultural Institute. However, the number of replacements declined. As the members were getting old, on 14 April 1994 a decision was made to terminate the activities of the EASS as well the FEFF.

On 26 November 1950, the Estonian Agronomists' Society was founded in the USA at the New York Estonian House. The society maintained an approximate membership of 50.

In Canada, the Estonian Agronomists' Association was established on 4 March 1954. The association held popular outings at different types of farms owned by local Estonians, by attracting 100 to 150 participants.

All three of these expatriate Estonian agronomists' societies put great emphasis on publishing the FEEF yearbooks and organising gatherings of Estonian agronomists from all over the world. The first meeting was held on 12 July 1972 in Toronto, the second on 6 July 1976 in Baltimore, the third on 7 July 1980 in Uppsala and the fourth on 11 July 1984 in Toronto again.

Theodor Künnapas, the former psychology professor at the University of Stockholm, has compiled a biographical directory *Eesti teadlased väljaspool kodumaad* (Estonian Scholars and Scientists Abroad, published in 1984), which includes brief information about 36 agronomists; however, one of them, Juhan Reitalu is presented as a geneticist. The directory does not mention Professor Enn Terasmäe, a member of the EASS, possibly due to his retirement as an agronomist (1966) and becoming a farmer in Canada where he started a well mechanised farm to grow various crops with his sons.

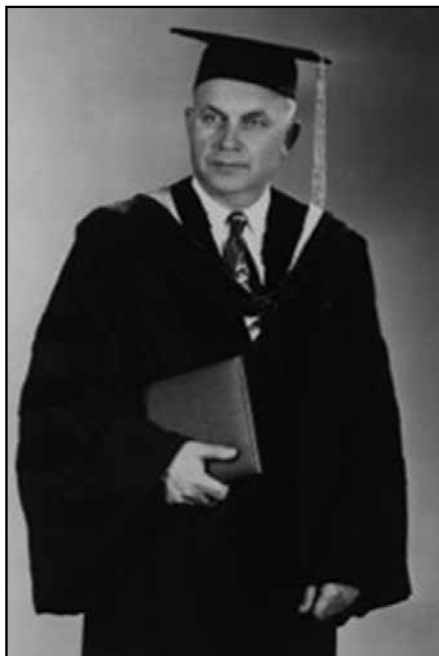
Eduard Viirsoo (1909–1989), who brought acclaim to Estonian agriculture and remained the EASS member until his death, worked as a professor at the National University of Tucumán in Argentina. He started the Tafi del Valle experimental station for potato breeding which was later named after him. Viirsoo was the first agricultural researcher to receive the San Isidro Labrador gold medal for his commitment in the field. The hybrid of *Solanum* genus was named after him in 1985 – ‘*Solanum x viirsooi*’.

The youngest expatriate agronomists born in Estonia (1942) is the agricultural researcher Jaanus Sumbak from Australia.

Salapärase professor Elmar Leppik¹

KEN KALLING

Tartu Ülikool

Elmar Leppik. Sioux Falls, 1954.
ÜAMF 291:3.

1949. aasta septembris allkirjastas Baierimaal Freisingis asuva Weihenstephani kõrgema aianduskooli ning aianduse ja taimekaitse instituudi juhataja ingliskeelse soovituskirja oma lähimale kaastöölisele, botaanika ja taimehaiguste professor Elmar Leppikule. Ta iseloomustas kolleegi kui tõsiseltvõetavat spetsialisti mainitud valdkondades, kes lisaks on kogunud kuulsust uurimustega hologeenia alal. Soovituskirjale on lisatud lehekülj teksti pealkirjaga „Hologeenia, uus suund bioloogias“ (ERA 1622.2.70: 152–153²)

Kõnesolev dokument (ja veel terve hulk Leppiku kirju) on säilinud Eesti diplomaadi Karl Robert Pusta (1883–1964) materjalide hulgas. Sõja järel tegeles Pusta pagulusse sattunute abistamisega, tema kirjavahetus Leppikuga kajastab viimase soovi USAsse emigreeruda.

Leppiku eluloos on mitu huvitavat seika, seotud viimase sõja aegsete ja järgsete murdeliste oludega teadusloos. Oma kirjades annab Leppik näiteks mõista, et jõudis oma hologeenia õpe-

¹ Sama teemat on autor 2013. aastal käsitlenud ajakirjas „Agraarteadus“, seda siiski märgatavalt lühemal kujul (vt: Kalling 2013). Nõuannete ja suunavate vihjete eest käesoleva artikli valmimisel tänab autor dots Erich Kukke ja prof Kalevi Kulli, samuti Mirjam Parmastot.

² Rahvusarhiivi säiliku lehekülgede numeratsioon siin ja edaspidi kehtib digiteeritud arhiivi kohta.

tuse juurde tänu katsetamisele Hitleri-Saksamaal välja töötatud kurikuulsate närvimürkidega. Ka olevat ta sõja ajal korraldanud tolele ajaks NSV Liidus represseeritud maailmakuulsa taimegeneetiku Nikolai Vavilovi (1887–1943) seemnekogu päästmist.

Huvi teadusloole peaksid pakkuma ka Leppiku sõjajärgsed teoreetilised arutlused, nende sisu, aga ka küsimus, millised mõjurid tema vaateid vormisid. Oli ju Leppikul kogemus nii bolševismi kui natsismiga – ideoloogiatega, mis ei jätnud mõjutamata ka teadust. Kannatasid inimesed, näiteks Vavilov ja tema töö jäid ajutiselt kaotajaks. Leppik sattus aga pagulusse, kus temast sai muuhulgas Vavilovi ideede edasikandja, lisaks panustaja loodusteaduste teooria vallas toimunud arutlustesse. Salapäraseks võibki Leppikut pidada seetõttu, et tema panus bioloogia teooriasse on siiani selgeks rääkimata.

Teadlaskarjäär

Elmar Emil Leppik (1898–1978, kuni 1940. aastateni Lepik) oli üks neid väheseid eesti teadlasi, kes, olnuna kodumaal kõrgel positsioonil, suutis jätkata erialast tegevust samal tasemel ka paguluses (Annuk 1998).

Pärit oli Leppik Jõgevamaalt. Pärast Treffneri gümnaasiumi lõpetamist astus ta Tartu ülikooli, mille lõpetas 1926. aastal botaanikamagistrina. Leppiku karjäär päädis Ameerika mandril. 1950–1955 oli ta bioloogia professor Augustana College'is (Lõuna Dakota), 1955–1957 teadur Minnesota ülikooli Hormeli instituudis, 1957–1964 Iowa ülikooli fütopatoloogia professor. 1964. aastast kuni surmani töötas Leppik Beltsville'i (Maryland) USA riiklikus taimehaiguste instituudis (praegu: Henry A. Wallace Beltsville Agricultural Research Center). Aastatel 1953–1954 oli Leppik külalisuurija El Salvadori ülikooli troopiliste uurimiste instituudis.

Esialgu huvitatud algoloogiast, spetsialiseerus Leppik siiski taimehaigus-tele ja mükoloogiale. Seda on nähtud kui sammu, saamaks enesetäienduseks toetust Rockefelleri Fondilt (Parmasto 1998: 2). Teisal meenutab Gustav Vilbaste (1885–1967), et Tartu ülikooli botaanika instituudi noored teadlased olivat teinud lepingu valida omavahelise konkurentsi vältimiseks enestele erinevad valdkonnad. Leppik, kellest tõepoolest sellisel moel pidanuks tulema vetikauuriija, sai aga vastava ala magistrieksamil mittepiisava tulemuse ning kvalifitseerus ümber fütopatoloogiks (Kalling 2009: 31). Uurimused taime-de seenkahjuritest (ja kõrgematest seentest) tegid Leppikust edaspidi esimese eestlasest mükoloogi. Leppik oli üks neid Eesti teadusmehi, kes said end 1920. aastatel Rockefelleri Fondi toel välismaal täiendada (Kalling 1999). Ta viibis aastatel 1926–1929 Šveitsis ja Saksamaal, kaitses doktoritöö Zürichis. 1927. aastal Roomas tutvus Leppik ka Vaviloviga (Leppik 1927).

Jätkus karjäär Tartu ülikoolis. Aastail 1929–1937 oli Leppik põllumajan-

dusteaduskonna taimekasvatuse dotsent, alates 1937. aastast rakendusbotaanika ja taimehaiguste professor. Leppik oli ka ülikooli taimehaiguste katsejama juhataja.

1935. aastal sai Leppikust Rahvasteliidu Põhja-Euroopa ekspert taimekaitse alal (asukohaga Tartus). 1939. aastal määrati ta Rahvasteliidu esindajaks Roomas asuva rahvusvahelise põllumajandusinstituudi juurde (International Agricultural Institute, millest hiljem kujunes ÜRO Food and Agriculture Organisation (FAO)). Roomas oli Leppik Vavilovi peretuttav, nii kirjutas ta ise Erast Parmastole (1928–2012) (KM EKLA, E. Parmasto fond: Reg. 2009: 122. Lehed nummerdamata). Oma ametis külastas Leppik mitmel korral NSV Liitu, suheldes ka siis Vaviloviga (Tartu Ülikooli muuseum, ÜAM 586: 1Ar: 5).

Idapiiri taga käis Leppik ka sõjaeelsel nõukogude-aastal, nüüd juba Tartu Riikliku Ülikooli professorina. Vavilov oli selleks ajaks arreteeritud, Leppik ise aga uskus, et just siis õnnestus tal külastada olulisimaid nõukogude teaduskeskusi ning saada ettekujutus bolševismi teaduspoliitikast, selle meetodeist ja eesmärkidest. Igatahes kirjutas ta hiljem Pustale, et on sümptomaatiline, et need, kel õnnestus aastatel 1940–1941 NSV Liidu (Leppik kirjutab püha Venemaa) tegelikku elu näha, olid hiljem kõige kiiremad lääne poole ledijad (ERA 1622.2.70: 104p).

1944. aastal lahkus Leppik koos perega Saksamaale. Sõja lõppedes sattus ta ameeriklaste okupatsioonitsooni, oli botaanika ja taimekaitse professor ja USA armee nõuandja juba mainimist leidnud aianduskoolis.

Elmar Leppik perekonnaga. Umbes 1940. aastate teine pool – 1950. aastate algus. ÜAMF 291:2.

Vavilovi seemnekogu üks hoidjatest

Vavilov viis 1920–1930 aastatel läbi ekspeditsioone erinevatel mandritel, ot-simaks kultuurtaimede lätteid. Sündis seemnekogu, milles oli esindatud üle 200 000 liigi ja sordi. Kogu keskhoidla asus Leningradis, et aga taimi oli vaja hoida idanemisvõimelistena, st perioodiliselt külvata, asus materjal laiali üle NSV Liidu paiknevates katsejaamades.

1930. aastatel hakkas Vavilovi, kel esialgu olid bolševikega olnud head suhted, käsi üha halvemini käima. Seda põhjustas NSV Liidus hoogu koguv bioloogiateaduse allutamine bolševike ideoloogiale, nähtus, mis on tuntud lõssenkismi (ka: agrobioloogia) nime all ning mis muuhulgas eitas pärilik-kusteooria toonaseid keskseid postulaate (st mendelismi) (Kalling 2007). Vavilov, paraku, oli geneetik, kes esindas pigem peavoolu pärilikkusõpetust. Teadusteoreetiliste vastuolude kõrval ei tohi siiski unustada ka võimuvõitlust totalitaarse riigi akadeemilistes ringkondades ühe tegurina, mis viis Vavilovi arreteerimiseni 1940. aasta augustis. Maailmakuulus teadlane mõisteti spio-neerimise eest surma. See otsus küll asendati vanglakaristusega, kuid Vavilo-vit see ei aidanud, ta suri 1943. aastal vanglas.

Vavilovi seemnekogu saatust sõja ajal mainitakse eeskätt kahes seoses. Esiteks on levinud lood sellest, kuidas Leningradi blokaadi ajal kogu valvanud inimesed surid pigem nälga kui et väärtuslike seemnetega keha oleksid kinni-tanud (Baldõš 1987: 281–283). Teine lugu käsitleb seda osa kollektsioonist, mis jäi sõja ajal sakslaste poolt okupeeritud territooriumile, seal olnud katse-jaamadesse. Osa neist materjalidest langes 1943. aastal SSüksuse Ahnenerbe [„Eisivanemate pärand“] kätte. See müstikasse kalduv organisatsioon (püüdis mh tuvastada müütilise aaria rassi mälestisi ja mõju tsivilisatsiooni kulule) ilmutas huvi ka praktiliste asjade vastu. Vavilovi töö ja kogud, millest loodeti panust sordiaretusse (seega: riiklikku julgeolekusse), pakkusid natsidele huvi. SS Ahnerbe botaanikust liige Heinz Brücher (1915–1991) koos oma „kogu-misüksusega“ viis Ukrainast kättesaadava materjali SSi taimegeneetika insti-tuuti Grazi lähedal (Lannachis) (Thornström; Hossfeld 2002).

On selge, et tegemist oli röövimisega (tänapäeval, pärast bioloogilise mit-mekesisuse konventsiooni vastuvõtmist 1993. aastal, käiks jutt biopiraatlu-sest), samas kohtab arvamusi, et Brücher – kes materjaliga hiljem ka edasi töötas – pigem aitas päästa Vavilovi kogu teaduse jaoks. Nimelt sattus Vavilo-vi puhasliine nii mõnegi Lannachis ametis olnud pädeva isiku kaudu – lisaks Brücherile ka erialainimestest sõjavangid, kes asutuses töötasid – laia maail-ma, kus andsid pärast sõda panuse nii teadus- kui aretustöösse (Thornström; Hossfeld 2002: 41). Ka Leppik mainib ühes oma kirjas 1970. aastast Parmas-

tole, et töötab Vavilovi jälgedes ning et tal on kasutada parem osa Vavilovi kunagisest kollektsioonist (KM EKLA, E. Parmasto fond: Reg. 2009: 122. Lehed nummerdamata).

Kogu kodumaal valitsenud olud – sõja lõppedes sai NSV Liit oma materjali tagasi – esialgu paraku ei soosinud Vavilovi töö jätkumist. Nii kirjutas prof Pjotr Žukovski (1888–1975), Vavilovi õpilane ning töö jätkaja („Vavilovi instituudi“ juhataja aastail 1951–1961) 1968. aastal (alates 1965. aastast sai NSV Liidus jälle geneetikast rääkida) USAsse Leppikule ning tunnistas, et kuna lõssenkism puhasliinide teaduslikku väärtust eitas, jäi Vavilovi kogutud materjal NSV Liidus hooletusse. Veelgi enam – lõssenkistlike eksperimentide käigus (need kujutasid endast risttolmeldamist, välisristamist ja liikidevahelisi geeni(de)ülekandeid), minetas see märkimisväärse osa oma väärtusest (autentsusest). Lisaks kaotasid paljud näidised segastes oludes idanemisvõime, osa materjali hävis või paisati laiali (Cohen 1980: 106–107).

Eelnevale lisaks on eesti lugeja jaoks vaja aga ära tuua veel üks lugu, mille kohaselt osales ka Leppik Vavilovi kogu päästmisel. Ta on nimelt rääkinud USAs Vavilovist doktoritöö kirjutanud Barry Mendel Cohenile, et osa kogust toodi sõja ajal (1942. aastal) Tartusse ning säilis seal tänu sellele, et Leppiku juhtimisel seda külvati. Leppik näib Cohenile olevat kirjeldanud ka materjali Tartusse jõudmist, muuhulgas seda, et 20 veoautost koosnev kolonn pidi saksa valvepostidele valetama, et tegemist on toiduteravilja saadetisega (Cohen 1980: 105). Kuigi tõenäoliselt pärines kõnesolev materjal Puškini (Detskogo ja Selo) katsejaamast, mille sakslased okupeerisid juba 1941. aasta augustis, jätab Cohen mulje, et seemned toodi üle rindejoone. Kui see tõeks osutuks, kujuneks eesti lugeja jaoks põnev intriig. Nimelt oli aastail 1940–1951 „Vavilovi instituudi“ – Üleliidulise Taimakasvatuse Teadusliku Uurimise Instituudi – juhatajaks samuti eestlane, hilisem (aastail 1950–1968) ENSV Teaduste Akadeemia president, Johan Eichfeld (1893–1989, lahkus blokaadirõngas Leningradist 1942. aasta veebruaris) (Ložetško 1969: 96). Ei ole selge, kas Leppik Eichfeldi isiklikult tundis, teadis ta sellist eesti akadeemikut aga küll (KM EKLA, E. Parmasto fond: Reg. 2009: 122. Lehed nummerdamata).

Seemnekogu olevat hoitud Tartus kuni 1944. aastani, mil taganevad sakslased selle kaasa võtsid. Pärast sõja lõppu jõudis ka kõnesolev materjal vene teadlaste kätte tagasi.

Viimasena toodud loo kinnituseks ei ole õnnestunud arhiividest ega mälestustest tuge leida. Kõik kuulujutud ja meenutused, mis kõnesolevale sündmusele valgust aitavad heita, on seega teretulnud.

Vavilovi ideede edasikandja

Leppik kandis edasi Vavilovi teoreetilisi tõekspidamisi, nt taimede immuunloogia vallas, kus Vavilov avaldas esimese uurimuse 1914. aastal, jätkates tööd kuni arreteerimiseni. Vavilovi sõnum oli, et evolutsiooni käigus on taimedel kujunenud pärilik immuunsus eeskätt nende kahjurite (seened, mikroorganismid, viirused) suhtes, millega neil enim kokkupuuteid on olnud. Vavilov tegi seejuures vahet keemilisel ja struktuursel immuunsusel (Cohen 1980: 61–62). Kohastunuks muidugi ka parasiidid. Sellisel puhul saanuks inimene omakorda korrigeerida taimede vastupanuvõime nõrgenemist, aretades kultuurtaimi õigesti.

Alates 1917. aastast hakkas Vavilov tutvustama oma kultuurtaimede teketsentrite teooriat. Selle kohaselt saab iga taime tekkekoha kindlaks teha vas-tava liigi varieeruvuse suuruse järgi, tekkekohas oleks see suurim. Seal oluks suurim ka taimede immuunsus haiguste vastu. Küsimus pakkus huvi nii teoreetiliselt kui praktiliselt, viimast seetõttu, et nn algsortidest loodeti sobilikku materjali uute, aga ka haiguskindlamate kultuursortide aretamiseks. Ka selle käsitlusega töötas Vavilov kuni vangistamiseni.

Kolmas Vavilovi teooria, mida vähemalt NSV Liidus teataval perioodil vaadeldi kui Mendelejevi perioodilisuse tabeli analoogi bioloogias, oli nn päriliku muutlikkuse homoloogiliste ridade seaduspärasus. See, 1922. aastal avaldatud (ette kantud juba 1920. aastal) teooria sõnastas nn sarnase muutlikkuse read geneetiliselt lähedastel liikidel, perekondadel ja sugukondadel. Teooria võimaldas prognoosida muutlikkust kindlates taimerühmades, samuti otsida loodusest konkreetsetesse rühmadesse kuuluvaid nn puudevaid lülisid (Cohen 1980: 64–65). (Siit ka võrdlus Mendelejevi tabeliga, mis teatavasti võimaldab samuti ennustada veel avastamata keemiliste elementide olemasolu ja tunnuseid.)

Vavilovi teooriatesse on teaduse areng korrekture teinud, kuid Leppiku aktiivseimal loomeperioodil olid need valdavalt veel aktuaalsed. Pealegi jälgis Leppik Vavilovi õpetuse edasiarendamist, seda ka nõukogude teadlaste poolt, kellega suhtles, erinevalt enamusest pagulusse sattunud eestlasest. Leppikul olid kontaktid, lisaks juba mainitud Žukovskile³, teistegi Vavilovi õpilastega, aga ka eesti teadlastega kodumaal. Ka avaldas Leppik artikleid nõukogude teadusajakirjades. 1975. aastal valiti ta koguni Leningradis toimunud 12. ülemaailmse botaanikakongressi aukülaliseks (jättis sinna siiski minemata) (Eilart, Kütt 1989: 21).

Läänemaailmas oli Leppik üks Vavilovi teooriate tutvustajaid ning edasiarendajaid. Cohen mainib teda eeskätt seoses päriliku muutlikkuse homolo-

³ Külma sõja „rindejoon“ Žukovskit ei takistanud, ta kohtus isegi eelpool mainimist leidnud Brücheriga, kes pärast sõda Argentiinas oma teadlaskarjääri jätkas (Thornström; Hossfeld 2002: 41).

giliste ridade seaduspärasuse tutvustamisega USAs (Cohen 1980: 68). Sellest teooriast lähtusid ka Leppiku mõttearendused teoreetilise bioloogia vallas, millest edaspidi.

Leppik töötas oma uuel kodumaal veel mitme taimeliigi (nt päevalill ja võiuba) tekkekoha kindlaksmääramise uurimistoimkonnas. Ka Leppik näitas, et liik on haiguste suhtes vastupidavam tekkekoldes. Seda asjaolu püüdis ta kasutada taimekaitstes, eeldades, et kultuurtaimede omadusi saab parandada, ristates olemasolevaid sorte algsortidega (Leppik 1970). Leppik pööras tähelepanu ka parasiitide kujunemisele seoses kultuurtaimede tekkega, näidates muuhulgas ära roosteseente tekkepiirkonna.⁴

Töö taimekaitsevahenditega

Leppik mainib, et jõudis hologneenia-teooriani, katsetades taimekaitsevahenditega. Teatavasti oli ta selles vallas tegev olnud juba kodumaal. Saksamaale sattudes töötas ta keemiakontsernis I. G. Farben loodud insektitsiididega. Leppik kirjutas Pustale, et pärast kontserni töö peatamist (tegemist oli natsirežiimiga tihedat koostööd teinud firma), jäi mingeid aineid ka tema kätte. Need olevat olnud äärmiselt salajased ning välja töötatud suurte kuludega (ERA 1622.2.70: 107, 119). Tegemist oli neurotoksiinidega.

Saksa keemik Gerhard Schrader (1903–1990) sünteesis närviimpulsside ülekandeid takistavad organo-fosfaatühendid 1930. aastatel. Lisaks keemiarelvades kasutatud sariinile ja tabuunile, loodi ka insektitsiide. Kõik need toonasele teadusele uued ühendid püsisid kuni sõja lõpuni vaid sakslastele kättesaadava *know-how*'na.

Pärast sõda palgati Leppik, erinevalt paljudest saksa teadlastest, ameeriklaste teenistusse, spetsialistiks nende maailmale veel tundmatute ühendite alal. Leppik uskus, et ta tegi mõned avastused ka ise närvimürkidega töötades. Ta kirjeldas Pustale neid sõja ajal välja töötatud imerelvi, seda, et isegi 10 000 kordse lahusena või gaasilisel kujul oleks neil fantastiline mõju elusorganismidele. Mis aga eriti oluline, nagu kinnitas Leppik, need ained ei sarnanevat oma toimelt ühelegi seni tuntud mürgile ning asetaksid orgaanilise sünteesi, s.o elu ja surma probleemi, sellisel moel üsna uude valgusse (ERA 1622.2.70: 108).

Millistest mürkidest jutt käis, selgitab samuti paguluses elanud agronoom Kaarel Sõmermaa (1904–1983), kes mainib I. G. Farbeni laborites loodud ühendit E 605 (Parathion).⁵ Lisaks olnud Leppiku „arsenalis“ veelgi surmavam preparaati nimega Aerosolen (Sõmermaa 1953: 42–43). Leppik tegi katseid ka

⁴ Leppik hakkas sel teemal kirjutisi avaldama alates 1953. aastast (Annuk 1998: 21).

⁵ Pärast sõda, kui sakslastelt oli patent ära võetud, äritisid erinevad firmad laialt kõnesoleva preparaadiga (dietüülnitrofenüültiofosfaat), kasutades erinevaid nimetusi.

teiste, toona uute, insektitsiididega (DDT ja heksakloortsükloheksaan) ning julges väita, et saksa keemiatööstus on tugevam kui USA oma, kuid ei suuda sõja järel paraku teadusmahukat tootmist alustada (ega ka tulemusi publitseerida), kuigi teoorias edasi arenetakse (ERA 1622.2.70: 107–108). Piiratud olud teadustöö jaoks oli ka argument, millega Leppik õigustas enda soovi USAsse jõuda.

Leppiku kirjadest jääb mulje, et ta kaalus ühe variandina kõnesolevate kemikaalidega alustada äri USAs. Tegelikuses tundub, et ameeriklased olid juba kõik I. G. Farbeni patendid endale haaranud. Sõja võitjate komme saksa teaduse saavutusi üle võtta, aga ka teadlasi värvata (küüditada), on teada. Ka Leppik muretses, et teda võidakse NSV Liitu viia mitte ainult kui endist nõukogude kodanikku, vaid ka kui spetsialisti, kes valdab salajasi teadmisi. Hirm kirjade sisu avalikuks saamise eest oli ka põhjus, miks Leppik enda tööst mürkainetega vähe posti teel teadust tahtis anda (ERA 1622.2.70: 103, 108).

Mesilaste uurija

Eelpool kirjeldatud teadusele uued keemilised vahendid näisid pakkuvat uusi võimalusi ka eksperimentaalteadusele, sest olevat „tekinud võimalus võtta välja komponente looduslikust tasakaalust ning panna sinna tegureid juurde [...] samuti eraldada üksikuid komponente ning jälgida nende kujunemist ja mõju miljonite aastate taha“ (ERA 1622.2.70: 135).

Siinkohal tuleb mängu veel üks valdkond, millega Leppik tegeles ning mis aitas tal oma teooriaid kujundada – see oli mesilaste käitumise uurimine, millega ta alustas Saksamaal insektitsiididega töötades.

Jälgides närvimürkide mõju tolmeldajatele, tundus Leppikule, et leitud on ühendid, mille ka väga väikeses koguses manustamisel algavad organismides protsessid, mida saanuks iseloomustada mõistega ahelreaktsioon. Veel Saksamaal olles märkas Leppik koos kolleegidega nähtust, mida Leppik nimetas „mesilaste sõjaks“ (the struggle of bees): ka ainult üks mürgiga nakatatud mesilane tekitab tarus konflikti, kus rünnatakse nakatunut, peatselt aga ka üksteist. Nii võib hävida terve taru asurkond (Leppik 1964: 11). Kuivõrd tegemist näis olevat tõsise probleemiga mesinike jaoks (aga ka tolmeldamise vaatevinklist), uuriti küsimust edasi.

Ilmnes, et pestitsiididega mürgitatud põldu ei külastanud mitte kõik ümbruskonna mesilaspered, teisisõnu sai kinnitust oletus, et ühe taru mesilased eelistavad sama põldu. Kuivõrd selleks ajaks olid teada mesilaste omavahelise kommunikatsiooni mehhanismid („tants“), tekkis kiusatus uskuda, et nõ kõrgemad tolmeldajad on võimelised looma kollektiivseid seisukohti. Sellele nähtusele – ning ka teaduse jaoks üha enam selgeks saavatele allelopaatilistele suhetele (eri

Autor sai illustratsiooni Elmar Leppiku pojalt Ilo (Ülo) Leppikult, ilmunisandmed puuduvad.

liikide taimede jm elusorganismide vastastikune keemiline mõju) – näibki Leppik olnud ehitanud oma hologeenia teooria, holistliku õpetuse, mis rääkis vastastikusest valikust ja koordineeritud evolutsioonist (Leppik 1966: 26).

Oma teoreetilistes töodes vaatles Leppik õie arengut. Ta püüdis anda evolutsioonilise kirjelduse õie kujunemisest, eriti huvitasid teda aga seda protsessi suunavad mehhanismid. Ta näis uskuvat ühiskondlikel putukatel olevat kõrgemaid instinkte, mis panevad neid kollektiivselt suunama oma selektiivset valikukäitumist kindlale eesmärgile. Sisuliselt viinuksid putukad läbi taimearetust (Leppik 1968: 99). Teadlastele juba ammu selgele tolmeldajate rollile õie evolutsioonis lisas Leppik niiviisi teleoloogilise seletuse.

Siinkohal tundub, et Leppik võib olla panustanud ka biosemiootikasse (vt Kull 2008). Ta uskus, et putuktolmlejal taimedel on tolmeldajate aktiivsel osalusel tekkinud nõ märgisüsteem, mille alusel tolmeldajad õit hindavad. Leppik võttis kasutusele termini semataksis (*semataxis*),⁶ mis peaks tähendama semafüllide (õie osad, mis on mõeldud tolmeldajate ligimeelitamiseks) paigutust, eesmärgiga anda õiele tolmeldajate jaoks märgiline tähendus (Leppik 1961: 4). Leppik oli veendunud, et arenenumad tolmeldajad suudavad arve lugeda, st, saavad aru, mitmeharuline on õiekroon. Leppik uskus, et putukate lähenemine arvudele on sünteetiline (inimesel analüütiline), st putukas tajub tervikut (lisaks õie kroonlehtede arvule ka nende paigutust).

Siinkohal oleme jõudnud tagasi Vavilovi juurde, küsimuseni analoogiatest ja homoloogiatest looduses. Leppiku tähelepanu all oli tulikaliste (*Ranunculaceae*) sugukond, millesse kuuluvate perekondade õie ehitus erineb suuresti. Wikipedia seletab seda taimeperekondade erineva arengutasemega. Leppik väitis, et tulikaliste õietüüpide süsteem ei ole loogilises seoses nende fülogeneetilise järjestusega (taksonoomiaga). Ebakõla põhjustanuks tema arvates see, et taksonoomiline klassifikatsioon põhineb taimede fülogeneetilisel sugulusel, samal ajal kui õite tüübid lähtuvad „floroökoloogilisest“ süsteemist. Viimasena mainitu põhineks tolmeldajate putukate „tunnetusel“ ja selektiivsel aktiivsusel.

Leppik arvas olevat tähele pannud, et sarnaste instinktidega putukad, otsides toitu erinevatesse perekondadesse kuuluvatel taimedel, viivad ellu „parallelevolutsiooni“ geneetiliselt erinevates taimerühmades, sisuliselt tekitades analoogseid nähtusi (funktsionaalset sarnasust) taksonoomiliselt kaugete taimede õie ehituses (Leppik 1964: 57). Mõnikord kujundavad taimed õielaadseid moodustisi, aga hoopis oma lehtedest. Selliste homoloogiliste ja analoogiliste seeriade üle arutleb Leppik ka nt oma 1969. aastal NSV Liidus ajakirjas Genetika ilmunud artiklis (Леппик 1969: 12-23).

Niisiis tundus Leppikule, et kokkuvõttes mõjutavad evolutsiooni kaks eri

⁶ Vt ka: füllotaksis – lehealgmete asetus varrel, antotaksis – õite asetus õievarrel.

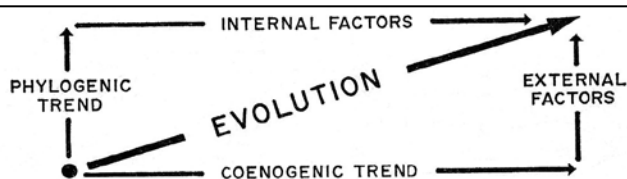

Fig. 1. Presumed interaction of internal and external factors which govern the phylogenetic and coenogenic trends, and compensating the actual course of hologenic evolution in between these trends.

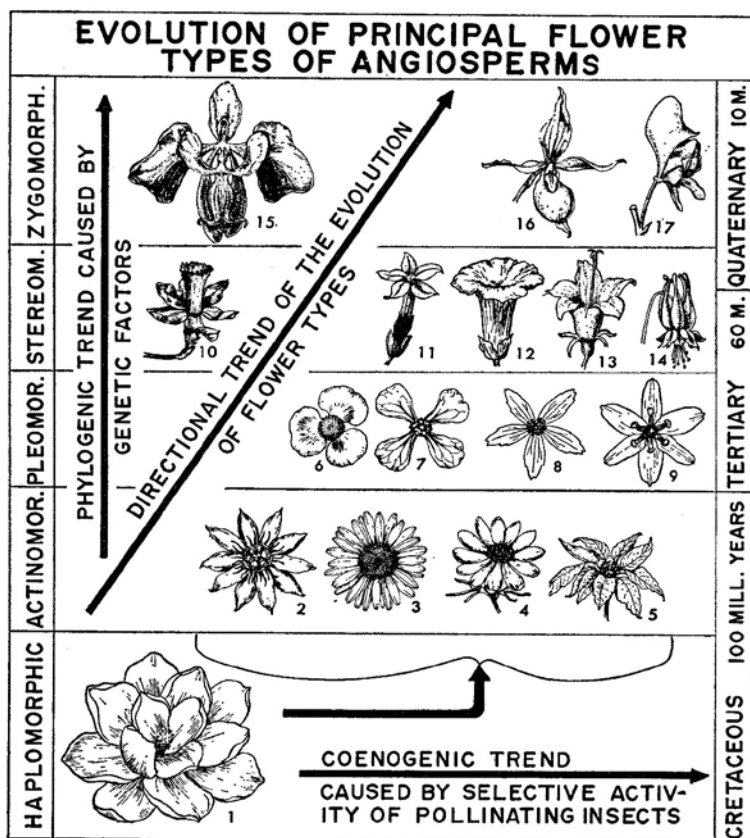

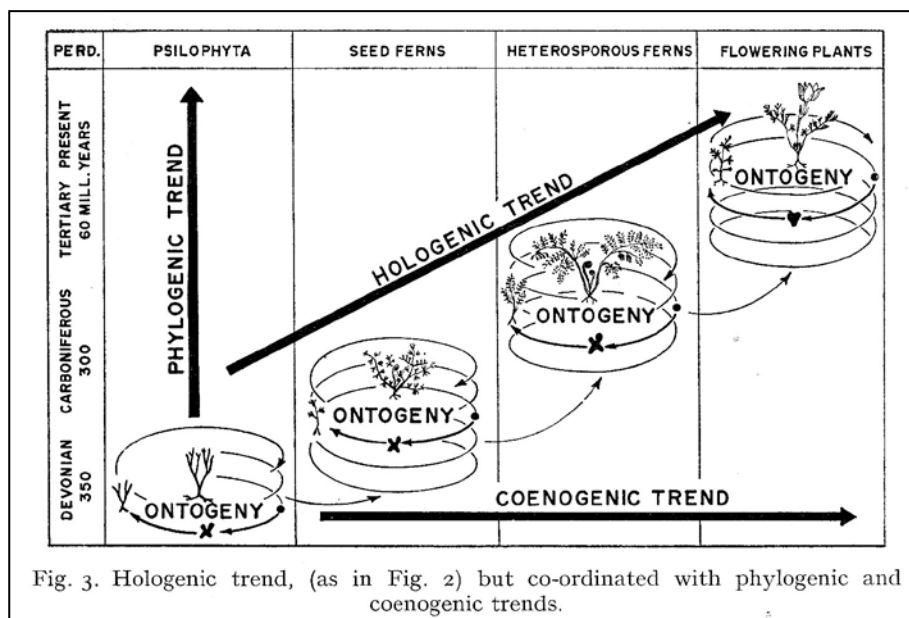
Fig. 4. Successive levels in the evolution of flower types of angiosperms reflecting corresponding stages in the sensory development of pollinating insects. Selected examples: 1. Haplomorphic prototype of Magnolia.—Actinomorphic level: 2. *Passiflora*; 3. *Chrysanthemum*; 4. *Adonis*; 5. *Poinsettia* (pseudoflower).—Pleomorphic level, flowers with different number of petals (iconic numerals): 6. *Sagittaria*; 7. *Eruca*; 8. *Dianthus*; 9. *Ornithogalum*.—Stereomorphic level with three-dimensional flowers; 10. *Narcissus*; 11. *Gentiana*; 12. *Ipomoea*; 13. *Campanula*; 14. *Aquilegia*.—Zygomorphic flower types: 15. *Phalaenopsis*; 16. *Cypripedium*; 17. *Aconitum*.

suundumust – sisemine (fülogeneetiline, mis kujutab endast darvinistlikku valikuprintsiipi) ja väline (hologeneetiline) (vt joonis). Viimase puhul ei oleks tegemist keskkonna passiivse, vaid pigem aktiivse osalusega liigitekkes.

Hologeenia

1948. aastal kirjutas Leppik Pustale, et tema uurimisteenaks on võrdlev fülogeenia ning et ta alustas selle tema arvates „täiesti uue suunaga bioloogias“ juba enne sõda. Saksamaal olles olevat ta teinud vastavas vallas mõned avastused, lahendanud mõned „keerdsõlmed“ ning lootis edaspidi juba „midagi suuremat üles ehitada“. Leppik oli veendunud, et tema töö puhul oli tegemist millegagi, millel „tuleviku teaduse jaoks oma väärtus“ (ERA 1622.2.70: 101). Mujal kirjutab ta, et tema katsed mürkidega on viinud selleni, et on tekkinud täiesti uudne teadusharu, mis tõenäoliselt mõjutab oluliselt kogu bioloogia edaspidist arengut, kusjuures Leppik lisab: „Sellejuures pole mul autoriõigust tarvidust kellegagi jagada“ (ERA 1622.2.70: 108).

Nagu juba korduvalt märgitud, nimetas Leppik oma õpetust hologeeniaks

Skeem: Leppik 1974. Phylogeny, Hologeny and Coeneogeny, Basic Concepts of Environmental Biology. // Acta biotheoretica, vol XXIII, lk 168–91.

(ka: allogeenia, pantogeenia).⁷ Sel, Leppiku arvates bioloogia uuel harul, oluks omakorda rida alluvaid distsipline (sümbiogeenia⁸, parageenia,⁹ holomorfoloogia¹⁰ ja holoökoloogia) (ERA 1622.2.70: 117). Aja edenedes (aastal 1974) näib Leppik eelistavat terminit tsönogeenia (*coenogeny*), jättes tähenduse siiski ka hologeenia mõistele (Leppik 1974: 173).

Leppik ise uskus, et vastupidi neile bioloogiateaduse suundadele, mis põhinevad analüütilistel uurimismeetoditel (fülogeenia, süstemaatika, morfoloogia ja paleontoloogia), on hologeenia puhul tegemist n-õ sünteetilise lähenemisega, mille abil saab lahendada probleeme, mis seni olnud kättesaamatud (ERA 1622.2.70: 108, 117). Leppik rõhutas, et looduses vastastikku mõjuvaid tegureid tuleb vaadelda tervikuna (holistlik meetod) (Leppik 1974: 174). Oma käsitlusse lisas ta taime- ja loomariigi suhestumisele ka mulla tekke (Leppik 1963).

Tagantjärele võib tõdeda, et Leppiku lähenemine loodusteadustes murrangut ei toonud. Teadusloos talle siiski koht leidub. Leppik oli isik, kes vahendas läänemaailma, eeskätt USAsse, Ida-Euroopas levinud teadusteooriaid. Seejuures on kiusatus oletada lisaks Vavilovile ka sõjaeelses Eestis sünuuside uurimise vallas koolkonna rajanud Theodor Lippmaa (1892–1943) mõjusid. Omaette küsimus on, kuipalju võisid Leppikule – kes oli küll Vavilovi järgija, ning kirjutanud ka Trofim Lõssenkole (1898–1976) kriitilise järelehüüde (Leppik 1978) – mõju avaldada lõssenkistliku agrobioloogia samuti sisuliselt holistlikud arutluskäigud. Lisaks tuletab Leppiku huvi mulla tekke vastu meelde vene mullauurija Vassili Viljamsi (1863–1939) mõtteid (mille vulgaarne tõlgendamine toetas stalinliku looduse ümberkujundamise kavasid).

Saksakeelsest kultuuriruumist lähtuvatest, paraku samuti teaduse peavoolust lahkuvatest, mõjudest mainitagu eespool juba kirjeldatud võimalikke seoseid (bio)semiootikaga. Veel ühe baltisaksa loodusteadlasi huvitanud mõttevoolu, biovitalismi, mõjusid võib näha Leppiku teleoloogilises (eesmärgipäras) evolutsioonikäsitluses. Siin, muide, võib peituda ka põhjus, miks Leppik uskus, et hologeenial on just Ameerika jaoks positiivne sõnum. Nimelt lubavat see (vastandina darvinismile) teaduslikult põhjendada kristlikku ilmavaadet (ERA 1622.2.70: 128).

Ning veel üks aspekt seoses toona USAs valitsenud meeleoludega. Leppik kirjutas 1951. aastal Pustale, et bolševike ajal pidid kõik usinasti marksismi ja bolševismi teooriat õppima, kuid temale kui bioloogile oli see kõik varemgi teada. Seda seepärast, et nõukogude süsteem olevat üles ehitatud dialektilisele

⁷ Kõnesoleva termini autorsusele Leppik ei pretendeeri, vt: Leppik 1974: 173.

⁸ Sümbiogenees – tähendab lühidalt kahe organismi liitumist üheks uueks organismiks, kaasajal mõistetakse sümbiogeneesi all eukariootse raku organellide (nt mitokondrid) teket sümbioosi kaudu.

⁹ Paragenees – ühtsete tekketingimustega mineraalide koosinemine maakooses.

¹⁰ Holomorfoloogia – fülogeneesi kompleksne analüüs (kasutades erinevate tasemete näitajaid, nt anatoomia, DNA jne uuringute tulemusi).

materialismile, mille teaduslikud alused põhinevad 19. sajandi bioloogial, „küsimata sellest, kas see vastab praktilisele elule või mitte.“ Leppik ise uskus, et moodne teadus on hoopis teisesuunaline, „mistõttu moodne bioloogia [st – hologeenia õpetus] kõige kindlamad alused annab bolševismi vastu võitlemiseks“ (ERA 1622.2.70: 160).

Kokkuvõte

Ühes järjekordses, seitsme saksa teadlase allkirjaga soovituskirjas USA ametnikele 1949. aastast, märgitakse, et Leppiku uudne teaduslik lähenemine võimaldab lisaks bioloogia teoreetiliste aluste süvendamisele ning meetoodilise külje täiendamisele rikastada märkimisväärselt ka rakendusteadusi: põllumajandust, metsandust, aiandust ja taimekaitset. Uus lähenemine pidanuks eriti sobima USAsse, kus mainitud valdkondades valitsevat eksploateeriv suund. Ameerikas, kus „teoreetilised teadused üldiselt vähe tähelepanu leiavad“, pidanuks hologeenia olema oma rakendusliku väärtuse tõttu sealsele mentaliteedile vastuvõetav (ERA 1622.2.70: 115, 117, 128).

1950. aasta jaanuaris pääseski Leppik koos perega laevale, mis viis ta USAsse. Seal sai temast „vilepuhuja“, ta oli üks neist teadlastest – teised ja kuulsamad nt Albert Einstein (1879–1955)¹¹ või siis Rachel Carson (1907–1964)¹² – kes hoiatasid pestitsiidide kuritarvitamise eest. See ei olnud pelgalt „kaastundereaktsioon väikeste loomakeste vastu“, vaid mure inimese olemasolu ja edaspidise heaolu pärast. Leppik lähtus eeskätt ohust, mida tolmeldajate puudumine võib kaasa tuua looduslikule tasakaalule. Ta rääkis mulla tekkest – putukate roll selles olevat üüratu – ning hoiatas kõrbestumise eest. Leppik leidis, et ainuüksi tuultolmlejad taimed ei suuda USA preeriaid erosioonist päästa (Sõmermaa 1953: 44).

Siinkohal näeme, et eelnevalt toodud kahtlustused, nagu oleks Leppik võinud olla nakatunud stalinistlikest vulgaarteadustest, ei pea paika. On üks erinevus – Leppik ei püüdnud loodust ümber korraldada (nagu kõlas NSV Liidus püstitatud loosung), vaid pigem soovis mõista selle toimimise seaduspärasusi, et looduse enda reegleid järgides tagada kestev elukeskkond ka inimesele.

¹¹ Relatiivsusteooria loojale omistatakse mõttetera, mille kohaselt inimkond kaob neli aastat pärast mesilaste kadumist. (Tõe huvides lisagem, et teadaolevalt ei ole Einstein midagi sellist siiski kunagi öelnud ning alles vaieldakse selle üle, kes seda teinud on, vt nt: <http://quoteinvestigator.com/2013/08/27/einstein-bees/> (tsiteeritud: 10.01.2014).)

¹² Mainitu 1962. aastal ilmunud raamat „Häaletu kevad“ (Silent Spring, eesti keeles 1968) hoiatas sünteetiliste pestitsiidide eest, saades sellisel moel keskkonnateadlikkuse oluliseks äratajaks USAs ning aidates kaasa DDT keelustamisele sealsamas 1972. aastal.

Püüdes anda hinnangut Leppiku teadustööle, tuleb kõigepealt nõustuda arvukate ülivõrdes seisukohavõttudega tema praktiliste saavutuste kohta. Leppiku teoreetilistele arutlustele hinnangu andmisel tuleb aga paraku jätkuvalt tsiteerida oma silmapaistvale kaasmaalasele järelehüüde kirjutanud Elmar Järvesood (1909–1994): „Jäägu tema uurimistööde sisuline vaagimine erialateadlastele“ (Järvesoo 1978: 46). See üleskutse ei ole aegunud!

Allikad

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv (KM EKLA), Erast Parmasto fond: Reg. 2009: 122.
Eesti Rahvusarhiiv (ERA) 1622-2-70.
Tartu Ülikooli muuseum, ÜAM 586: 1Ar.

Kirjandus

Annuk, Karl 1998. Professor dr. sc. nat. Elmar Leppik. TÜ Kirjastus, Tartu.
Baldõš 1987 = Бальдыш, Георгий 1987. Николай Вавилов в Петербурге – Петрограде – Ленинграде. Лениздат, Ленинград.
Cohen, Barry Mendel 1980. Nikolai Ivanovich Vavilov. His Life and Work. University of Texas, Austin.
Eilart, Jaan; Kütt, Jaak 1989. Koju ja teaduse igavikku jääja. // Horisont 8, lk 20–23.
Järvesoo, Elmar 1978. Professor dr Elmar Leppik in memoriam. // Vabade Eestlaste Põllumajandusliit. Aastaraamat XVI, lk 46–48.
Kalling, Ken 1999. Eesti teadus Rockefelleri fondi pilgu läbi. // Ajalooline Ajakiri, 2 (105), lk 103–121.
Kalling, Ken 2007. Stalinistlikud pseudoteadused põllumajanduse taustategureina. // Eesti Põllumajandusmuuseumi aastaraamat I, lk 105–115.
Kalling, Ken 2009. Rektor Hugo Kaho. Aasta Raamat, Tallinn.
Kalling, Ken 2013. Prof. Elmar Leppiku tööst paguluses. // Agraarteadus, XXIV, 2, lk 95–98.
Kull, Kalevi 2008. Biosemiootika. // Keel ja Kirjandus, 8/9, lk 665–674.
Leppik, Elmar 1927. Rahvusvaheline Põllumajanduse Instituut Roomas. // Agronoomia, 7, lk 314–319.

- Leppik, Elmar 1961. Phyllotaxis, Anthotaxis and Semataxis. // *Acta Biotheoretica*, vol. XIV, Fasc. 1/2, lk 1–28.
- Leppik, Elmar 1963. Evolutionary correlation between plants, insects, animals and soils. // *Annales Societ. Litt. Estonicae*, III, lk 28–50.
- Leppik, Elmar 1964. Floral Evolution in the Ranunculaceae. // *Iowa State Journal of Science*, vol 89, no 1, lk 1–101.
- Leppik, Elmar 1966. Kiviaegsete kultuurtaimedega vastu aatomiajastule. *Vabade Eestlaste Põllumajandusliit. Aastaraamat X*, lk 25–29.
- Leppik, Elmar 1968. Directional Trend of Floral Evolution. // *Acta Biotheoretica*, vol. XVIII, lk 87–102.
- Leppik 1969 = Леппик, Элмар. Гомологические и аналогические ряды в эволюций типов цветов. // *Генетика*, 5, lk 12–23.
- Leppik, Elmar 1970. Gene Centres of Plants as Sources of Disease Resistance. // *Annual Review of Phytopathology* 8, lk 323–344.
- Leppik, Elmar 1974. Phylogeny, hologeny and coenogeny, basic concepts of environmental biology. // *Acta Biotheoretica*, vol. XXIII, lk 168–191.
- Leppik, Elmar 1978. Trofim Denisovitš Lössenko (1898–1976) suurim aferist sordiaretuse alal. // *Vabade Eestlaste Põllumajandusliit aastaraamat XVI*, lk 53–55.
- Ložetško 1969 = Ложечко, Александра 1969. Пионер северного земледелия. Изд. Политической Литературы, Москва.
- Parmasto, Erast 1998. Elmar E. Leppik and Estonian mycology. // *Folia Cryptogamica Estonica*, 33, lk 1–4.
- Sõmermaa, Kaarel 1953. Prof. dr. E. Leppik'u tööväljalt. // *Vabade Eestlaste Põllumajandusliit. Aastaraamat III*, lk 42–43.
- Thornström, Carl-Gustaf; Hossfeld, Uwe 2002. Instant appropriation – Heinz Brücher and the SS botanical collection command to Russia in 1943. // *Plant Genetic Resources Newsletter*, 129, lk 39–42.

Summary

Remembering Professor Elmar Leppik

Ken Kalling

Elmar Emil Leppik (1898–1978), professor of applied botany and phytopathology of the University of Tartu (Estonia), left his homeland in 1944 to escape Soviet annexation. His first destination was Germany. In 1950 his exile continued in the USA, where his first academic position was at Augustana College (Sioux Falls, SD). During 1957–64 he was a professor of phytopathology at the University of Iowa. The final years of his academic career professor E. Leppik worked in Beltsville (Maryland) at the Henry A. Wallace Beltsville Agricultural Research Center.

The article discusses the work of professor Leppik during World War II and in exile. In these years some of his involvements can even be seen as mysterious. It means that there is little information on some intriguing cases in science history, i.e. Leppik's involvement in the saving of the seed collection created by an outstanding Soviet plant geneticist Nikolai Vavilov (1887–1943), during the years of Nazi occupation in Eastern Europe. Similarly exciting is Leppik's involvement in the work on neurotoxic insecticides created before and during the war in Nazi Germany. Professor Leppik's treatises in theoretical biology were based on N. Vavilov's theories and were derived from the latter studies. Leppik shared the ideas of Vavilov, whom he already knew before the war. In 1940 Vavilov was arrested by the Stalinist regime in the USSR, and the ideas represented by his approaches in genetics faced ideological oppression. Leppik seems to have been the first person to acquaint the Vavilov's law of homologous series to the USA.

In post-war Germany, Leppik was involved in experiments with neurotoxic insecticides. Working with bees, he and his colleagues were interested to notice some traits in bee behaviour that led his attention to aspects of the evolution of flowering plants and the role of pollinators therein. Leppik devised an evolutionary doctrine that he called 'hologen'. According to him pollinators played an active role in directing the evolution of flowers. The concept attempted to understand the complex processes in the biotic whole (a 'coen') in a holistic way.

Through his theoretical considerations Leppik arrived quite early on – during the 1950s – to conservationist understandings, i.e. the threat of insecticides to soil formation by killing pollinators and relevantly weakening plant growth.

Nikolai Rootsi – 125

KARL ANNUK

Eesti maaülikooli emeriitprofessor

Nikolai Rootsi

Nikolai Rootsi on Eesti taimekasvatuse teaduslikule uurimisele alusepanijaid. Tema viljakas uurimistöö ja saadud tulemuste publitseerimine, pedagoogiline töö ning osavõtt põllumajanduslike organisatsioonide tööst ja nende juhtimisest andis hindamatu panuse Eesti põllumajanduse arendamisse. Prof Rootsi töötulemused on olnud eeskujuks juba mitmele taimekasvatajate põlvkonnale ning neid hinnatakse ja arendatakse edasi.

Nikolai Rootsi (ristitud Friedrich) sündis Tartus 16. aprillil 1888. aastal, kasvas Kärkna vallas esivanematele kuulunud Kolliotsa talus. Kooliteed alustas poiss Tartu linna algkoolis (1897–1899), jätkas Aleksandri gümnaasiumis (1899–1907). Aastal 1907 astus ta Tartu ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonna agronoomia osakonda. Veel üliõpilasena valiti ta Maarjamõisa katsepõldude ja -aedade juhatajaks. Maarjamõisas läbiviidud kaera sordivõrdluskatsete andmete baasil koostatud töö alusel tunnistati ta ülikooli lõpetanuks põllumajanduskandidaadi kraadiga detsembris 1914. Aprillis 1915 valiti ta agronoomia osakonna ökonoomika kabineti vanemasistendiks, jättes alles ka tema endised ülesanded Maarjamõisas.

Nähtavasti riikliku poliitika taustal ning endise õppejõu ja tollase vanema kolleegi Sergei Boguševski soovitusel astus Friedrich Rootsi vene õigeusku.

Hilisemas elus jäi käibele nimi Nikolai ja ainult teatud dokumentides (abielu-tunnistus, põllumajandusdoktori diplom) kasutati nimekuju Friedrich Nikolai Rootsi.

Aastail 1918–1920 oli ta ümberasujana Voronežis, töötades Voroneži ülikooli agronoomilise kabineti vanemassistentina ja Voroneži kubermangu tööosakonna põllu-aiatöö instruktorina. Tulnud tagasi kodumaale (1920. a), asus ta Vahi põllu- ja aiatöökooli õpetajaks. Oma pedagoogilist tööd on ta alustanud siiski juba üliõpilasena (1910–1912), õpetades keemiat H. Laasi põllutöökursustel. Pärast prof K. Teräsvuori lühiajalist töötamist Tartu ülikoolis (1920–1922) ja tagasipöördumist Soome jäi vakantseks põllumajandusteaduskonna taimekasvatuse õppetooli juhataja koht. Rootsi, kui oli kinnitatud pärast valimisi taimekasvatuse õppetooli dotsendi kohusetäitjaks, pidas oma esiloengu „Taimekasvatuse tähtsus ja arenemise sihtjooned Eestis“ 1. märtsil 1923. aastal. Lisaks taimekasvatuse õppetooli ja taimebioloogia katsejaama juhtimisele kinnitati ta ülikooli nõukogu otsusega ka TÜ fütopatoloogia katsejaama abutiseks juhatajaks. Töötanud kaks aastat dotsendi kt-na, valiti ta taimekasvatuse õppetooli dotsendiks. Erakorraliseks professoriks kinnitati 1. augustil 1927. aastal. Pärast doktoriväitekirja „Untersuchung über die Beziehungen einiger Wachstumsbedingungen zu den Gewichtsmengen der Wurzelrückstände und Schwankung derselben in oberer Bodenschicht bei den wichtigsten landwirtschaftlichen Kulturpflanzen in Estland“ kaitsmist 10. detsembril 1927 ja vastavat valimist kinnitas haridusminister ta taimekasvatuse korraliseks professoriks (11. veebruaril 1929). Tema doktoritööga saab tutvuda TÜ raamatukogus. Dekaaniks kinnitati prof Rootsi 1. jaanuaril 1940. aastal. Ta jäi ka viimaseks TÜ põllumajandusteaduskonna dekaaniks.

Prof Rootsi kunagise õpilase agronoom Aksel Marki kirjast (20. juunil 1913) käesoleva töö koostajale on võimalik esitada järgmised mälestused õpetaja kohta:

Prof Rootsi loengud olid asjalikud, ei mäleta, et ta oleks kunagi naernud või naeratanud või ainest kõrvale kaldunud. Luges pääst, monotoonse häälega, tempo võimaldas hästi kirjutamist. Konspektist oluliselt jätkus eksamikis, lisaks tema kõrreviljakasvatuse raamatud ja APSi koguteosed. Vaevalt, et ta ise liikus ettekande ajal, ka tahvli kasutamist ei mäleta. Eksamil olime ees neljakesi. Igaüks sai ühe taime. Umbes alati sellises järjekorras: rukis, oder, nisu, kaer. Vastavalt valisid üliõpilased ka professori suhtes istekohad. Mäletatavasti langes mulle kaer, seega olin viimane vastaja ja nii oli aega professorit jälgida. Pärast vastamist võis muidugi lahkuda, aga kõik olid kohal – tulime sisse koos ja lahkusime ka koos. Ja kõik olime saanud sama numbri – 4. Mulle oli see viimane eksam. Minu vastamise ajal oli professor ilmselt väsinud, soe tuba ja päikesepaiste. Olin märganud, et niipea, kui vastaja jutu kat-

kesta, esitas professor täiendava küsimuse. Valisin siis enam-vähem professori enda stiili: tasase monotoonse häälega ilma vahet pidamata kordasin sama mitmel korral, vaid teiste sõnadega. Pärast umbes 25–30 minutit lasi professor silmad lahti ja palus õpinguraamatut hinde kirjutamiseks. Mulle andis prof Rootsi Raadi praktilal suvetööks valge me-sika bioloogia. Nii kasvasin seda taime. Ei mäleta, et professor oleks palju juhendanud, seda tegid assistendid. Prof Rootsi ei olnud kindlasti „ohvitser“, aga mitte ka „vanem kolleeg“. Oli üsna lugupeetud ja sallitud aineõpetaja.

Prof Rootsi suurt eruditsiooni ja laia profiili iseloomustab tema tegevus TÜs kaitstavate doktoritööde oponendina, olles ise alul veel kandidaat, dotsent. Nii on ta 14. veebruaril 1925. aastal Eestis esimesena kaitstud agronoomia-doktori dissertatsiooni (Jaan Mägi „Angli kari Eestis, eriti tema eksterjöörsed omadused“) oponent koos prof Voldemar Gutmanni ja prof Hans Richteriga. 30. mail 1926 on dots Rootsi oponeerinud koos prof Mihhail Kurtšinskiga doktoritööd (P. Kõpp „Einfluss der Preis-, Intensitäts- und Produktivitätsrelations – verschiebungen auf die Rentabilität der einzelnen landwirtschaftlichen Produkte mit besonder Berücksichtigung der Kriegsverhältnisse“) majandus-teaduste valdkonnast. Ametlikuks oponendiks koos prof Anton Nõmmiku ja dots Edmund Spohriga oli ta 3. märtsil 1927. aastal eeltoodutest vast kõige enam sobinud doktoridissertatsioonile (Leo Rinne „Eesti madalsoode kõlblikkusest põllumajanduslikuks taimekasvatuseks“). Juba korralise professo-rina on ta 2. novembril 1938 koos prof Peeter Kõpiga oponeerinud Elmar Jaska doktoridissertatsiooni „Agraarkriisi mõjutusi Eesti põllumajandusele“. Viimasena Eestis on ta 16. veebruaril 1939. aastal koos professor Elmar Lepikuga oponeerinud puuviljandusalast doktoritööd (Aleksander Siimon „Untersuchungen über die gegenseitige Befruchtung der in Estland verbreiteten Apfelsorten“). Tartu ülikooli seisukohalt näitab eeltoodu suurt hoolt kõrgema teaduskraadiga õppejõudude saamiseks, kuid samas ka sellal veel kindlasti kodumaise vastava kaadri puudumist.

Prof Rootsi ühiskondlik tegevus kasvas välja tema ametialasest tegevusest ja oli alati sellega seotud. Tema nime ei leia me riigikogu, Isamaaliidu ega Kaitseliidu liikmete hulgast, vaid ikka seltsidest, kus tegevusväljas oli põllu-majandus, enamasti taimekasvatus oma erinevate suundade ja ülesannetega. Üksnes tema ühiskondlike ülesannete (üle 20) loetelu nõuaks enam kui ühe-veerulist mahtu.

Põhiline osa prof Rootsi taimekasvatuslikust uurimistööst on läbi viidud Tartu ülikooli taimekasvatuse (taimebioloogia) katsejaamas Raadil ja taimekasvatuse instituudis (kabinetis). Prof Rootsi on avaldanud katseandmete baa-sil kõige rohkem trükiseid kõrreliste teraviljade kohta, neist omakorda on suure

kaaluga talirukis. Laiaulatuslik kultuurtaimede juurte massi ja selle dünaamika uurimine, mis vormistati doktoridissertatsiooniks, oli ajendatud meie põllumuldade madalast huumusesisaldusest ja vajadusest selle suurendamiseks. Mullaviljakuse tõstmise võimaluste uurimine viis teda katseteni liblikõieliste kultuuridega, ja seda ka paralleelkatseteni Reola ja Vapramäe liivmuldadel. Suurt tähelepanu on pälvinud kesakatsed ja külviaja katsed. Ulatuslikku tööd tehti umbrohutõrje valdkonnas. Prof Rootsi üheks tulemuslikumaks uurimissuunaks oli katsetamine tollal meie jaoks veel uute sööda ja haljasväetiseks kasvatatavate kultuuridega (lutsernid, valge mesikas, mais, päevalill, sojauba, lupiinid, maapirn, söödakapsas, suhkrupeet jt). Märkimata ei saa jätta ka prof Rootsi suviseid väliskomandeeringuid ja osavõttu taimekasvatusalastest teaduskonverentsidest (Lahti 1927, Helsingi 1936, Viin 1936, Dresden 1939). Suuremahulisi uurimistöid ei ole võimalik korraldada üksikisikul, pealegi sellel, kes on seotud ka õppetööga. Vahetud katsepõllul töötajad, katsetehnikud, -töölised jäävad meil tulevaste põlvete jaoks harilikult anonüümseteks. Püsivamad juhataja abilised ja juhendatavad olid Raadil taimekasvatuse (taimebioloogia) katsejaama ja linnas samanimelise instituudi (kabineti) assistendid Enn (Nikolai) Terasmäe (Roosa), August Miljan ja Erika Miljan (Topman), Aleksander Ratt, Anton Kaal, Anatoli Ennvere (Entson), Valter Roots, Alfred Georg Truu, Arnold Endel Neumann, Eerik Naarits, Johannes Saaremäe (Inselberg) ja Hugo Sutter. Neile lisandusid igal suvel üliõpilased-praktikandid. Tavaliselt oli üliõpilane katsejaamas praktikal ainult ühe suve.

Kaheksateist viimast tööaastat pidi Rootsi läbima emigratsioonis, tegeldes nii Saksamaal (Weihensteohan 1944–1952, Institut für Gärtnerische Züchtungsforschung) kui Rootsis (Alnarp 1952–1962, Institut för frukt-och bäroddling) aiandusala uurimistööga. Uurimissuundade muutumine ja nähtavasti ka juba küllalt kõrge vanus ei lubanud välismaal saavutada selliseid tulemusi, kui need olid varem Raadil.

Koostatud prof Rootsi tööde bibliograafia (Annuk, 1998) ei pretendeeri täiuslikkusele, sest välja selgitamata on tema kaastööde maht ajalehtedele, näidatud pole lühiartikleid „Eesti entsüklopeediale“, „Väikesele entsüklopeediale“, „Põllumajanduslikule entsüklopeediale“. Kõige sagedasem avaldamiskoht oli ajakiri Agronoomia. Oma viiekümnendaks sünnipäevaks oli prof Rootsi avaldanud selles 50 artiklit, mille maht moodustas nimetatud ajaks sellest ajakirjast rohkem kui ühe aastakäigu.

Kodumaalt lahkus prof Rootsi perekonnaga 1944. aasta varasügisel Saksamaale. Kodumaal leiti prof Rootsi asendajaks tema kunagine õpilane ja katsejaama vanemassistent, tollane Tooma Sookultuuri- ja Maaparanduskooli õpetaja ning ühtlasi Tooma Soouurimise- ja Katseinstituudi direktor agronoomi doktor August Miljan (1889–1973). Viimane lahkus aga omaalgatuslikult kodumaisesse „emigratsiooni“ juba 1945. aasta kevadel, kartes, et teda või-

dakse arreteerida. Dr Sc agr Miljani kohale asus teine prof Rootsi õpilane, endine taimekasvatuse instituudi vanemassistent magister Hugo Sutter (1909–1974), kes alustas kateedri juhtimist vanemõpetajana, alates 1946. aastast dotsendina ja tegi seda kuni pensionile siirdumiseni 1973. aastal.

Kui arvestada prof Rootsi järglaste esimese põlvkonna esindajaiks prof Miljan ja dots Sutter, siis praegu peaks neis ülesannetes olema juba neljas põlvkond. Nüüd, kui prof Rootsi taimekasvatuse õppetooli juhatajaks valimisest on möödunud enam kui 90 aastat, on kahtlemata huvitav teada, kuivõrd on suutnud näidata jätkusuutlikkust tema järglased taimekasvatusalases uurimis- ja pedagoogilises töös.

Pensionärina elas prof Rootsi Lundis, kus ta elu lõpul kaotas nägemise sedavõrd, et ei saanud enam lugeda ega kirjutada. Prof Rootsi suri 4. detsembril 1974. aastal.

Kirjandus

Annuk, Karl 1998. Dr. agr. Professor Nikolai Rootsi. // Akadeemilise Põllumajanduse Seltsi toimetised 8. Tartu.

Summary

Nikolai Rootsi – 125

Karl Annuk

Nikolai Rootsi is a founder of Estonian agricultural research.

He was born (baptised as Friedrich) on 16 April 1888 in Tartu. His formal education started at the Tartu Primary School (1897–1899); thereafter, he studied at the Alexander Gymnasium (1899–1907). Rootsi was accepted as a student of agronomy at the University of Tartu faculty of physics and mathematics in 1907. During his studies, he was elected to manage the experimental fields and gardens of Maarjamõisa (Manor). Given the research compiled on the basis of varietal comparison experiments with oats, Rootsi received a candidate degree (a first post-graduate degree) in agricultural sciences in 1914. He was elected as a senior assistant of the economics laboratory at the agronomy department in April 1915, provided that he would continue his duties at Maarjamõisa.

Rootsi worked as a senior assistant of agronomy laboratory at Voronezh University and as a farming and gardening instructor of Voronezh Province employment department from 1918 to 1920. Back in Estonia (1920), he became a teacher at Vahi farming and gardening school. Once the position of the head of the University of Tartu experimental phytopathology station became vacant, he also filled in as a temporary deputy. After working for two years as an acting assistant professor, he was appointed as an assistant professor of the plant breeding chair. On 10 December 1927, Rootsi defended his doctoral thesis *Untersuchungen über die Beziachungeneoninger Wachstumsbedingungen zu den Gewichtsmengen der Wurzelrückstände und Schwankungen derselben oberer Bodensicht bei den wichtigsten landwirtschaftlichen Kulturpflanzen in Estland*. On 11 February 1929, the minister of education appointed Rootsi as a tenured professor. He was approved as the dean on 1 January 1940. In fact, he was the last dean of the University of Tartu agricultural department.

Rootsi conducted most of his research at the Raadi experimental plant-breeding station and the crop research institute. His experiments served as the basis for his papers on grass crops, especially on winter rye. Low humus content of Estonian soils and the need to increase it led Rootsi to research on the root mass of crops and its dynamics, which he used for his doctoral thesis. This research led him to experiment with legume crops. His fallow tests and sowing time tests as well as his works on weed control were received with great interest. Rootsi also took interest in experimenting with new crops used for feed and green manure (alfalfas, white melilot, corn, sunflower, soy bean,

lupines, Jerusalem artichokes, fodder kale, sugar beet, etc.).

Besides research, he found time to attend international conferences on crop research (Lahti 1927, Helsinki 1936, Vienna 1936, Dresden 1939).

Rootsi and his family emigrated to Germany in 1944. He worked in exile for 18 years – first in Germany (1944–1952 at *Institut für Gärtnerische Züchtungsforschung* in Weihenstephan) and then in Sweden (1952–1962 at *Institut för frukt-och bäroddling* in Alnarp). Probably the new research area as well as his older age were factors for why his results were not as remarkable as in Estonia.

Rootsi spent his retirement years in Lund where, in the final years, his vision declined to a point where he was unable to read or write. He died on 4 December 1974.

Jaan Mets – 125

ANTS BENDER

Põllumajandusdoktor, Eesti Taimekasvatuse Instituut

Jaan Mets. Foto Elmar Järvesoo raamatust „Dotsent Jaan Mets“, Toronto, 1988, lk 5.

2. jaanuaril 1891 sündis Mulgimaal Vana-Karistes Kurmi talus poeglaps, kes vanemate tahtel sai eesnimeks Jaan. Talu ei paiknenud kaugel eeskuju väärivatest talumajapidamistest nagu Sapaste Liplapi ja Meltsaste Tõlla, kus peremeestel ülikooliharidus. Mõlemaid nimetatuid ja teisi naabruses asuvaid suurtalusid võis omal ajal pidada eesrindlikemaiks kogu Eesti- ja Liivimaal. Talude jõukus lubas lastele anda tavalisest paremat kooliharidust. Ka Jaan Metsal oli õnn saada tolle aja kohta korralik haridus, mille omandas esialgu eraõpetajate suunamisel, aastatel 1901–1909 aga jätkus Pärnu mees-kroonugümnaasiumis. Pärnu gümnaasium andis oma selleaegseist õpilasist hiljem kolm silmapaistvat põllumajandusteadlast-rohumaaviljeluse edendajat, kes kõik jätkasid pärast gümnaasiumi lõpetamist õpinguid Riia Polütehnikumis. Need olid Theodor Pool,

Jaan Mets ja Leo Rinne. Theodor Pool oli Jaan Metsa klassivend Pärnus, Leo Rinne aga kursusevend Riias. Riia Polütehnikumi lõpetamisaastad olid sellel sõpruskonnal erinevad: Theodor Pool lõpetas 1914, Leo Rinne 1915 ja Jaan Mets alles 1917. Jaan Mets lõpetas hiljem, kuna ta ei läinud pärast gümnaasiumi otse Riiga, vaid astus esialgu Tartu ülikooli, kuid arvatavasti klassivend Theodor Pooli mõjutusel mõtles aasta pärast ümber ja siirdus õppima Riiga. Jaan Mets jõudis seal õppimisega lõppfaasi Leo Rinnega ühel ajal (1915), kuid tema diplomitöö kaitsmine viibis alanud Esimese maailmasõja ja kooli

evakueerimise tõttu. Neil põhjusil õnnestus Jaan Metsal Moskvasse kolitud kool lõpetada alles 1917. aastal.

Eesti iseseisvumise järel sai Theodor Poolist Eesti Asutava Kogu (1919–1920) ja Riigikogu kolme esimese koosseisu (1920–1929) liige ning põllutööminister nelja valitsuse koosseisus (1919–1921), Leo Rinnest Tooma Sookatsejaama juhataja (töötamise aastad 1921–1944), ühtlasi Tartu ülikooli õppejõud (1924–1944, 1927. aastast professor) ja Jaan Metsast heintaimede osakonna juhataja Jõgeva Sordikasvanduses (töötamise aastad 1920–1944) ning Tartu ülikooli õppejõud (1928–1944, 1930 aastast dotsent). Kõik nad olid Eesti põllumajandust (sh rohumaaviljelust) ja põllumajanduslikku haridust mitmekülgsest edendanud suurkujud Eesti esimese iseseisvuse ajal. Mis noore inimese kujunemist rohkem mõjutas, kas varane kokkupuude hästi korraldatud talutootmisega või hilisem sõprus ja ühised huvid kooli ja kõrgkooli ajal, on raske tagantjärei oletada.

Kindlasti mõjusid positiivselt Jaan Metsa kujunemisele erialakomandee-ringud naabermaade teadusasutustesse: 1922. aastal Saksamaale, Taani ja Rootsi ning pikemaajalisem (1926–1927) enesetäiendamise võimalus Rockefelleri stipendiumi toel Berliini riiklikus bioloogia uurimisasutuses. See komandeeering võimaldas tookordses maailmalinnas osaleda kuulajana Berliini põllumajandusülikoolis taimakasvatuse ja sordiaretuse eriainate loenguil. Hiljem võttis teadlane osa Euroopa Rohumaade Ühingu korraldatud kongressist Taanis (1930) ja sellega ühenduses olnud 10päevasest õppereisist Skandinaavias (koos Th. Pooliga). 1934. aastal osales Jaan Mets Šveitsis peetud

Jalgrattamatkal Ultunas, Rootsi Põllumajandusinstituudi katsepõlde vaatamas. Vasakult: juhuslik uudistaja, Arnold Kivimäe, Jaan Mets ja Hendrik Mets. August 1949. Foto Elmar Järvesoo raamatust „Dotsent Jaan Mets“, Toronto, 1988, lk 40.

rahvusvahelisel rohumaa kongressil, millele järgnes samuti 10päevane erialaekskursioon.

Jaan Mets, kelle juubelisünniaastapäevale on käesolev kirjatöö suunatud, oli laiahaardelise tegevusega karismaatiline isiksus. On keerukas öelda, millist tegevussuunda peaks pidama tema puhul kõige olulisemaks. On see heintaimede sordiaretus, heintaimede bioloogia ja seemnekasvatuse agrotehnika alased uuringud, ajakirja Agronoomia toimetamine (kogu ajakirja ilmumise ajal, aastail 1921–1940), töö dotsendina Tartu ülikoolis (1928–1944), „Põllumajanduse entsüklopeedia“ peatoimetaja amet (1936–1940) või organisatsiooniline töö osalemisega paljude seltside juhatuses (Katseasjanduse nõukogu, Akadeemiline Põllumajanduse Selts, Eesti Agronoomide Selts, Eesti Niidu ja Karjamaa Arendamise Ühing jt)? Kõigil neil tegevustel on järelulatuv mõju.

Jaan Metsa Jõgeval töötamise ajal on aretatud järgmised heintaimesordid: põldtimut 'Jõgeva 54', harilik aruhein 'Jõgeva 47', hiline punane ristik 'Jõgeva 205', roosa ristik 'Jõgeva 2', valge ristik 'Jõgeva 4', punane aruhein 'Jõgeva 70' ja kerahein 'Jõgeva 220', mis tänapäevani seisavad Eesti riiklikus sordinimekirjas ja leiavad tootmises kasutamist. Põhjapanevad olid Jaan Metsa katsetulemustel baseeruvad soovitusel rohumaa seemnesegude osas nii niiteliseks kasutamiseks kui karjamaadele, ja seda erinevate mullaerimite tarbeks. Oma katseandmetele tuginedes tõestas Jaan Mets, et Eesti kliimaolud on soodsad kõrreliste heintaimede seemnekasvatuseks ja siinkasvatatud heinaseemne saak ning saagi kvaliteet võistleb Taani kui Euroopa esiheinaseemnekasvatuse omaga.

Lisaks ajakirja Agronoomia peatoimetaja ametile oli Jaan Mets ise viljakas autor, avaldades selles ajakirjas üle 100 artikli, olles seejuures põllumajanduslike erialade oskuskeele arendaja ja suunaandja. Ajakiri oli sündinud Jaan Metsa algatusel ja organiseerimisel, millele lisandus põllumajandusministeeriumi soovij majanduslik toetus. Agronoomia väljaandjad olid Eesti Agronoomide Selts, Eesti Loomaarstide Selts (aastani 1924) ja Akadeemiline Põllumajanduse Selts (aastast 1926 kuni lõpuni). Ajakirja sisus kajastusid kõik iseseisvusaastate põllumajanduse olulisemad probleemid, sh põllumajanduse ajalugu.

Jaan Mets Uppsalas, u 75 aastat vana.
Foto Elmar Järvesoo raamatust „Dotsent Jaan Mets“, Toronto, 1988, lk 175.

269. Aktuaalset pagulaskeele kujundamise alalt	29 - 1960.08.27
270. Pildiainekstik kodumaa teostes	31 - " 09.10
271. Ühe valikkogu kavatsemine ja rahvuslikud huvid	35 - " 10.08
272. Kujutlust eesti talust	1 - 1961.01.07
273. Omakultuuri aluste kindlustamisest	7 - " 02.18
274. Aastapäeva kogemustel	10 - " 03.11
275. Populaarteaduse tootmisest maapaos	10 - " 03.11
276. Finaal Katangas, enesemääramise õigus ja otstarbekus	33 - " 09.23
277. Põllumajanduslikku kodumaalt. Agronoomide esimene kokkutulek	34 - " 09.30
278. Rünnak teadmatusele	38 - " 10.28
279. Nõukogude maalt saadud reisimuljetest	39 - " 11.04
280. Oma käe pääl Moskvas	42 - " 11.25
281. Üks pühade-eelne ülesanne	45 - " 12.16
282. Ekspansioon vales suunas	46 - " 12.23
283. Väikese rahva enesemääramise õigus	4 - 1962.01.27
284. Hädalisemad ülesanded omakultuuri alal	9 - " 03.03
285. Ergutust võõrastelt	10 - " 03.10
286. Ühistööst omakultuuri põhiteoste valmistamisel	11 - " 03.17
287. Pagulaskonna minoriteetide kaasa-tõmbamisest ühistööks	12 - " 03.24
288. Kultuuriprobleemide arutlemist meil ja mujal	18 - " 05.12
289. Tõhusat kaitset pagulasorganisatsioonidele	33 - " 10.06
290. Amatöörid sheffredaktori vastu	34 - " 10.13
291. Eestipoolset seksuaaldebati	43 - " 12.15
292. Millest see kriis raamatute kirjastamisest?	44 - " 12.22
293. Väikeste õigusest ja saatusest	6 - 1963.02.09
294. Kirjastada vähem, aga loetavam	8 - " 02.23
295. Rahvusvähemuste kaksikkeelsuse küsimus Rootsis	18 - " 05.18
296. Aktuaalset vanast lehenumbrist	20 - " 06.01
297. 60 aastat eesti koolinoorsoo organiseerimise algusest	20 - 1964 10.03
298. Kultuuriloolisi märkmeid poliitilisel taustal. Teadmed ja nende kasutamine	21 - 1965.10.30
299. Üks tähendusrikas raamat	21 - 10.30
300. Kultuuriloolisi märkmeid poliitilisel taustal. Vähemusrühvuste samaõiguse probleeme	5 - 1966.03.12
301. Kultuuriloolisi märkmeid poliitilisel taustal. Kas puudus ülesannetest noortele?	7 - " 04.09

Lehekülj bibliograafiast Elmar Järvesoo raamatus „Dotsent Jaan Mets“ (Toronto, 1988): Jaan Metsa kirjutised Eesti Teatajas (Teatajas) Rootsis, sh ka varjunimede Jaan Kurm, J. Kurm, J.K., J.M., Js, Klassivend, Keelehädaline, Samaaegne jt all avaldatu.

Ka „Põllumajandusliku entsüklopeedia“ koostamine ja väljaandmine oli Jaan Metsa algatus. Moodustatud toimetuse nõukokku kuulusid Tartu ülikooli põllumajandusteaduskonna professorid Peeter Kõpp, Jaan Mägi, Anton Nõmmik, Leo Rinne ja Nikolai Rootsi. Jaan Mets oli entsüklopeedia peatoimetaja, toimetusse kuulusid veel Henn Sarv, Heiti Kotkas, Julie Peets-Klesment ja Leili Sarv. Alanud sõda katkestas selle ettevõtmise. Välja jõuti anda vaid kolm vihku (kavandatud oli 12 vihku ca 20 000 märksõnaga).

Tartu ülikoolis õpetas Jaan Mets *heinakasvatust* (õppeaine tookordne nimetus) nii agronoomia kui loomaarstiteaduse üliõpilastele. Kursus kestis kaks semestrit ja selles käsitleti niitude, karjamaade, põldheina- ning heinaseemne- põldude taimestikku, nende kasvatamist ja kasutamist.

Nagu paljude teiste, nii ka Jaan Metsa elu ja tegemised löid segamini alanud poliitilised muutused ja Teine maailmasõda. 1944. aasta septembris otsustas ta koos perekonnaga lahkuda kodumaalt Rootsi, mis jäigi tema asukohamaaks elu lõpuni. Lahkumise üheks põhjuseks võis olla kodutalu Kurmi, mida ta pidas koos emaga pärast isa surma (1928), võõrast tööjõudu kasutades. Koolivend Theodor Pool oli sellise süüdistusega juba aastal 1941 küüditatud Venemaale. Järgneda võis sama ka Jaan Metsaga. Mees oli kodumaalt lahkudes 54aastane. Varasemate tutvuste toel sai ta küll Rootsiski erialasele tööle, kuid endine entusiasm ja energia olid üleelamiste tõttu kadunud, mistõttu teaduslikus plaanis olulist enam ei lisandunud. Ka sattus tema paguluses viibimine suurte ümberkorralduste ajajärku, kus Rootsi põllumajanduses katseasutusi järjestikku liideti ja toimusid muud organistatsioonilised muutused. Jaan Mets suri Uppsalas 18. septembril 1969 ja on maetud sealsele kalmistule.

Emigreerumise tõttu oli Jaan Mets ajal, mil Eesti kuulus Nõukogude Liidu koosseisu, põlu all ja temast ei räägitud-kirjutatud. Tema elu ja töö on kokku võtnud ja raamatuks vormistanud USAs elanud ja seal ülikooli õppejõuna töötanud professor Elmar Järvesoo. Raamat „Dotsent Jaan Mets: biograafia“ ilmus Torontos 1988. aastal, maht 196 lk, sisaldab ka Jaan Metsa bibliograafiat (kokku 313 allikat).

Jaan Metsa Pärnu gümnaasiumi ja Riia Polütehnikumi kaaslastest-sõpradest hukati Theodor Pool 25. augustil 1942 Sverdlovskis. Professor Leo Rinne lahkus 1944 kodumaalt, elas lõpuks USAs, töötas San Franciskos teede insenerina ja suri Californias 22. jaanuaril 1976.

Summary

Jaan Mets – 125

Ants Bender

Jaan Mets was born on 2 January 1891 at Kurmi Farm in Vana-Kariste village, Viljandi County. Given the times, he received a rather solid education, being first taught by private tutors and then attending the Pärnu Boys' Gymnasium between 1901 and 1909. He attended the University of Tartu for one year. Thereafter, he continued his studies at the Riga Polytechnical Institute. Due to interruptions caused by the First World War, he graduated in 1917.

In the independent Estonia, Mets first headed the department of grasses at the Jõgeva Plant Breeding Station (1920–1944) and then worked as a lecturer at the University of Tartu (1928–1944, an assistant professor since 1930).

His research areas included biology and breeding of grasses as well as the agrotechnology for seed multiplication. He also divided his time between founding and editing *Agronomia* (Agronomy) magazine (throughout its publication 1921–1940), being a chief editor for *Põllumajanduse entsüklopeedia* (Encyclopaedia of Agriculture) and serving as a board member for various professional societies – the Estonian Agronomists' Society, the Academic Agricultural Society, the Committee for Experimental Work, etc.

At Jõgeva Plant Breeding Station he bred cultivars such as Timothy grass 'Jõgeva 54' fescue 'Jõgeva 47', late red clover 'Jõgeva 205', pink clover 'Jõgeva 2', white clover 'Jõgeva 4', red fescue 'Jõgeva 70' and cocksfoot 'Jõgeva 220' which are still included in the Estonian varietal list and used for production. Based on his experiments, Mets made highly regarded recommendations on grass seed mixtures to be used on grasslands for mowing or grazing based on the granulometric composition of the soil. He was also able to prove that the Estonian climate is favourable for growing seeds for grass crops, and that the harvest and the quality of seeds bred in Estonia are comparable to those of Denmark, Europe's leader in grass seed breeding.

Mets published more than 100 articles, and was not only a contributor but also a trendsetter in the development of agricultural terminology.

He taught grass breeding for students of agronomy as well as veterinary sciences at the University of Tartu. His course spanned over two semesters and discussed the vegetation, cultivation and use of meadows, pastures, forage grass fields and grass seed fields.

As with many others, the political changes in Estonia and the Second World War also disrupted the life and pursuits of Mets. In September 1944, he decided to leave with his family to Sweden. He stayed there until his death. Thanks to references, Mets was able to continue his professional career but due to dramatic experiences he did not have much energy and enthusiasm left to make major additions to his research.

Mets died on 18 September 1969 in Uppsala where he is also buried.

Eesti Agronoomide Selts Roots. Materjale Eesti Põllumajandusmuuseumi kogudes

LEMBIT KARU

Eesti Põllumajandusmuuseum, koguhoidja-teadur

Kuigi väliseesti seltside kohta käivaid materjale pole Eesti Põllumajandusmuuseumi kogudes eriti palju, on dokumentide ja käsikirjade kogus ning fotokogus siiski olemas üsna terviklik materjal Eesti Agronoomide Seltsi Roots. kohta. Selle põhjal saame päris hea ülevaate seltsi asutamisest 1945. aastal kuni tegevuse lõpetamiseni 1994. aastal, mistõttu kogu väärib laiemat tutvustamist.

Dokumentide ja käsikirjade kogus on 14 ühikut (EPM TR 1255:1–14 A), millest esimeses neljas on kaustadesse koondatud seltsi igapäevast asjaajamist kajastav dokumentatsioon. Mahuka osa moodustavad koosolekute protokollid ja nende lisad (EPM TR 1255:6–10 A). Väärtuslikku teavet annavad reisi-märkmed agronoomide ekskursioonist Soome 1974. aastal ning kassaraamat aastate 1959–1980 kohta. Peale nende on veel mõned õnnitluskaardid ja isikututvustus. Valdav osa materjalist on eestikeelne, kuid leidub ka rootsikeelseid tekste.

Järgnevalt iseloomustame kogusid lähemalt, püüdes järgida ka ajalist järjepidevust.

Mitmekesist seltsi tegevusega seotud materjali sisaldab kaust fondinumbri-ga EPM TR 1255:1 A (265 lehte), mis puudutab aastaid 1945–1970. Valdav osa dokumentidest on siiski tegevuse algaastatest 1945 ja 1946. Huvipakkuvad on seltsi põhikirja teksti variandid. Teatavasti võeti põhikiri vastu seltsi asutamise koosolekul 29. aprillil 1945. Täiendusi ja parandusi viidi sisse peakoosolekutel, mis toimusid 4. mail 1947, 25. juunil 1949, 1. juulil 1950 ja 9. augustil 1953. Esialgne tekst oli valminud juba 14. aprillil 1945. aastal. Viimane redaktsioon pärineb hilisemast ajast, 1985. aastast (lehed 247–265). Seltsi tegevust tutvustatakse üsna laialdaselt, oluline osa on kirjavahetusel. Tegeldakse ka uute liikmete värbamisega; seda iseloomustab hästi seltsi ju-

hatuse ringkiri Rootsis viibivatele eesti agronoomidele (Uppsala 1.06.1945) (leht 212). Kuna osal agronoomidest olid Eestis õpingud pooleli jäänud, otsiti edasiõppimise võimalusi Rootsis. Ka selles oli võimalik seltsil kaasa aidata. Ühe näitena tooksin Lembit Jänese kirja professor Anton Nõmmikule 5. juulist 1945. aastal ja õpimärkmiku Tartu ülikoolis õppimise kohta (lehed 244–246). Hädasti oli vaja otsida töövõimalusi, mis alati ei kulgenud tõrgeteta. Sellest annab hea ettekujutuse näiteks agronoom Kaarel Sõmermaa kiri professor Anton Nõmmikule 26. juulist 1946. aastal (leht 233). Oluliseks kujunesid sidemed teiste Eesti organisatsioonidega, mis aitasid tugevdada väliseestlaste omavahelist koostööd. Olgu nimetatud siin Eesti Rahvusfondi esimehe ja peasekretäri kirja Eesti Agronoomide Seltsi juhatusele 17. septembril 1946. aastal, kus teatatakse aktsiooni käimapanekust ning tutvustatakse seda lähemalt (lehed 48–56). Samuti leidub materjale Eesti kirjastuse Orto kohta (lehed 73–74). On olemas Eesti Komitee põhikiri, tegevuskava, muud materjalid (lehed 128–144) ja Eesti Organisatsioonide Liidu Rootsis põhikiri (leht 176–180). Materjale on sidemete kohta kohalike silmapaistvate isikutega, näiteks Rootsi põllumajandusülikooli mikrobioloogia professori Ragnar Nilsso-niga (1903–1981), kes toetas igati eesti agronoomide tegevust, aidates kaasa nende käekäigule (lehed 93–95).

Mahukas kaust (245 lehte), sisaldab mitmekesist materjali seltsi tegevusest aastatel 1980–1987 (EPM TR 1255:2 A). Siin on olulisel kohal kirjavahe-tus erinevate isikute ja organisatsioonidega, samuti seltsi rahalist seisu kajas-tavad dokumendid. Huvitavaid materjale on koosolekute ning mitmesuguste ürituste kohta, kus eriline osa on Eesti päevadel.

Väärtuslikku lisa annavad materjalid (kaustas 105 lehte) aastatest 1979–1993 (EPM 1255:3 A). Need sisaldavad andmeid eesti agronoomide kohta. Oma osa on ka poliitiku ja põllumajandusteadlase Elmar Järvesoo (1909–1994) artiklil Eesti agronoomkonna kujunemisest enne iseseisvust (lehed 19–27). Artikkel oli kirjutatud Eesti Agronoomide Seltsi Rootsis 40. aastapäeva puhul. On veel materjale kokkutulekute kohta, aga ka Vabade Eestlaste Põl-lumajandusliidu tegevusest. Lisaks eelnevale on väljavõtteid ajakirjast Sot-sialistlik Põllumajandus (nr 6 1986) ja muudestki väljaannetest tollase Eesti NSV kohta.

Mapp (229 lehte) materjalidega, enamasti aastatest 1979–1993 (EPM TR 1255:4 A), paistab silma mitmekesise temaatikaga. Mapp sisaldab ülevaateid seltsi tegevustest kuni aastani 1989 ning andmeid seltsi liikmete kohta. Lähemalt tutvustatakse neid eesti tegelasi, kes pole küll olnud seltsi liikmed, kuid on paistnud silma oma tegevusega, nagu tööstur ja ettevõtja Annus Estra (1910–1999) ja Arved Ruusa (1900–1992), kes oli aastatel 1971–1990 Eesti Vabariigi riigisekretär eksilis (lehed 45–61). Sisukas on olnud seltsi esimees-te Arnold Kivimäe (1908–1988) ja Kaarel Vahtrase (1912–1990) kirjavahetus

-2-

Eesti Agronoomide Seltsi Koostis
asutamiskoosolekust
kõrvalas 29. aprillil 1945a. osavõtjad:

1. A. Nõmmik
2. A. Kõrremaa
3. R. Tarmet
4. M. Pohl
5. H. Vokk
6. J. Või
7. E. Põks
8. K. Lahtas
9. A. Oms
10. E. Saarmaa
11. M. Linn
12. J. Luts
13. E. Aidas
14. K. Lõnnemaa
15. J. Lõnnemaa
16. J. Lõnnemaa

oma seltsi liikmetega ning teiste eesti tegelastega eksiilis. Kajastatud on mitut väliseestlaste üritust (ESTO 80 jt). Uueks teemaks on sidemete tihenemine põllumajandustegelastega kodumaal, mida tingisid ka 1980. aastate teisel poolel alanud muutused Eesti maaelus. Siin on toodud näitena väljavõte Tartu Talunike Liidu põhikirjast. Eesti poolelt oli üsna kaalukas osa Aimur Joandil (1948–2014), pikaajalises Eesti Põllumajandusmuuseumi teadustöötajal, kes tollal hakkas oma talu pidama. Kirjades 1989. aastast tutvustab Joandi tollasele seltsi esimehele Kaarel Vahtrasele oma tegemisi ja olukorda Eesti NSVs, lisaks teaduslike tööde ja artiklite loetelu (lehed 2–6, 11–19, 27–34). Kõnekas on Kaarel Vahtrase kiri Eesti Põllumajanduse Akadeemia dotsent Helle Loiidile 17. mail 1989. aastal (leht 22), kus kirjutatakse Eesti Agronoomide Seltsi Rootsis kavatselt reisist Eestisse ja selle läbiviimisega seotud raskustest. Reis jäi siiski ära, kuna suurem osa seltsi liikmetest olid juba liiga vanad, et selles ettevõtmises osaleda.

Huvipakkuv on Kaarel Vahtrase kirjutatud asjalik ülevaade agronoomide ekskursioonist Soome 4.–6. juulini 1974. aastal (EPM TR 1255:5 A). Ekskursioonil sooviti tutvuda Soomega, värskendada endisi sõprussidemeid ning luua uusi.

Põhjalikkusega paistavad silma koosolekute protokollid aastatest 1945–1947 (EPM TR 1255:6 A), 1947–1953 (EPM TR 1255:7 A) ja 1961–1994 (EPM TR 1255:8 A). Ajavahemiku 10. augustist 1953 kuni 27. jaanuarini 1961 kohta protokollid puuduvad. Kaust aastate 1945–1947 kohta sisaldab 23 koosoleku protokoll, mis on kirjutatud käsitsi ja peamiselt musta tindiga. Kaust aastate 1947–1953 kohta sisaldab protokolle koosolekute nr 24–73 kohta, lisaks revisjonikomisjoni koosolekute protokolle. Kaustas aastate 1961–1994 kohta on kirjas, et viimane protokollitud koosolek toimus 14. aprillil 1994. aastal. Sellest koosolekust võtsid osa ka Vabade Eestlaste Põllumajandusliidu liikmed.

Märkimisväärsed materjale sisaldavad koosolekute protokollide lisad aastatest 1990–1992 (EPM TR 1255:9 A) ja 1993–1994 (EPM TR 1255:10 A). Need peegeldavad ilmekalt tollal toimunud muutusi. Kaustas aastate 1990–1992 kohta (mõned materjalid on ka varasemast ajast) leidub vägagi mitmekesist materjali, nagu seltsi liikmete nimekirjad 1960.–1980. aastatest, lisaks veel andmed agronoomide kohta USA-s 1959. aastal ja eesti agronoomide Kanada koondise liikmete kohta 1958. aastal jm. Peale selle leidub küsitluslehtede blankette, mis sisaldavad küsimusi Vabade Eestlaste Põllumajandusliidu liikmetele liidu edaspidise saatuse kohta. Sidet Eestiga iseloomustavad Eesti Talunike Liidu kuukirjade Talu nr 1 ja 2 eksemplarid. Mõningaid materjale seltsi tegevuse lõpetamise kohta leidub kaustas aastate 1993–1994 kohta.

Üksikasjalikud kirjapanekud on kassaraamatus, mis puudutab aastaid 1959–1980 (EPM TR 1255:11 A). Paraku on märgumise tõttu tint kohati laiali

valgunud ning väike osa tekstist ei ole loetav.

Kogu ilmestavad Soome Agronoomide Ühingu õnnitluskaardid Eesti Agronoomide Seltsile Rootsis 25. ja 30. aastapäeva puhul (EPM TR 1255: 12–13 A). Samas on väljavõte Arnold Kivimäe artiklist (avaldatud ajalehes Teataja nr 1, 1.01.1980) agronoom Lea Lumme 70. juubeli puhul (EPM TR 1255:14 A). Soomest pärit ja seal tegutsenud Lea (Siviä) Lumme on olnud Eestiga tihedalt seotud, viibis mitmel korral Eestis, valdas täielikult eesti keelt, avaldas töid ka Eesti maanaiste tegevusest, aitas pagulasi pärast sõda. Tal olid tihedad sidemed väliseesti seltsidega, sealhulgas ka Eesti Agronoomide Seltsi Rootsis liikmetega.

Fotokogu sisaldab fotosid, mis on seotud kokkutulekutega, õppereisidega, ekskursioonidega ja konverentsidega, kuid ka muude tegevustega, nagu taimekaitsetööd (EPM FP 451:25–105).

Vaatamata mõningatele lünkadele (osa koosolekute protokolle puudub) saame siiski päris ülevaatliku pildi seltsi igapäevasest tegevusest, eriti selle algusaastatel. Materjalides peegeldab ilmekalt nende põllumajandustegelaste saatust, kes olid sunnitud 1944. aastal Eestist lahkuma ning kehtestama ennast uutes oludes. Paljud neist said edasi tegelda oma erialase tööga, kandmaks järjepidevust eelmise iseseisvusaja ja iseseisvuse taastamise vahel. Sellest lähtuvalt on teretulnud Eesti Põllumajandusmuuseumi kogudesse materjalid ka teiste eesti põllumajanduslike organisatsioonide kohta eksiilis, et aidata paremini mõista selle põlvkonna probleeme.

Agronomid väljasõidul. 1950–1960. aastad. EPM FP 451: 25

EASRi esimene esimees prof Anton Nõmmik vasakul ja tema järglane Artur Reintamm paremal (mõlemad hiljem auliikmed). Keskel on seltsi sekretär Aksel Mark. 1956. EPM FP 451: 32.

EASRi liikmed ekskursioonil Soome. 1950.–1960. aastad. EPM FP 451: 34.

Katseid vaatamas. 1950.–1960. aastad. EPM FP 451: 36.

Tööl riiklikus taimekaitsejaamas ja riiklikus põllumajanduskatsejaamas. 1950.–1960. aastad.
EPM FP 451: 39.

Soome-retkel. 1950.–1960. aastad. EPM FP 451: 37.

Tööl riiklikus taimekaitsejaamas ja riiklikus põllumajanduskatsejaamas. 1950.–1960. aastad. EPM FP 451: 42.

Arnold Kivimäe sünnipäev. 1978. EPM FP 451: 44

Eesti agronoomide III ülemaailmne kokkutulek Uppsalas Ultunas. 7.07.1980. EPM FP 451: 56.

EASRi aastakoosolek Uppsalas Eesti Kodus: Olaf Aule, Kr. Joost ja Ants Aamisepp. 1980. aastad. EPM FP 451: 59.

EASRi ja VEPLi ühine väljasõit Ahvenamaale: K. Vahtras, A. Reintamm, L. Karupää, pr Karupää, A. Tarmet, A. Aamisepp. 1978. EPM FP 451: 62.

EASRi ja VEPLi ühine väljasõit Ahvenamaale. 1978. EPM FP 451: 85.

EASRi ja VEPLi ühine väljasõit Vaxholmi. Aastakoosolek. 1982. EPM FP 451: 101.

Summary

The Estonian Agronomists' Society in Sweden:

Materials in the collections of the Estonian Agricultural Museum

Lembit Karu

While the collections of the Estonian Agricultural Museum do not offer much information about activities of expatriate Estonian societies, the document and manuscript collection as well as the photographic collection of the museum have fairly comprehensive material about the Estonian Agronomists' Society in Sweden. Most written materials are in Estonian, a few of them are in Swedish. The materials provide a good overview of the society's activities, starting from its foundation in 1945 to its termination in 1994. Of these, the earlier events can be traced the best.

The museum's document and manuscript collection includes 14 items (EPM TR 1255:1-14 A) of which the most sizable is comprised of documentation concerning day-to-day operations of the society.

Of interest are the texts related to the society's statute. The first statute was adopted at the society's foundational meeting on 29 April 1945, but it was later amended and supplemented on several occasions.

There are also materials, mostly correspondence, promoting the society. Promotion was especially vital during the first years of the society in order to bring together all the Estonian agronomists who were forced to flee in 1944 to Sweden. In fact, it was one of the society's main goals to help the agronomists to start a new life in Sweden and find suitable employment. Those who had not been able to graduate in Estonia received assistance in finding possibilities to continue their studies.

Another important goal of the society was establishing connections with other expatriate organisations, such as the Estonian National Foundation, the Estonian Committee, the Estonian Organisations' Union in Sweden, and the Free Estonian Farmers Federation. Another equally important goal was to establish relations with local dignitaries; for example, Ragnar Nilsson (1903–1981), the professor of microbiology at the Swedish University of Agricultural Sciences, who was extremely supportive of activities of the expatriate Estonian agronomists.

The materials also include information about other Estonian agronomists, most valuable of them being an overview article written by Elmar Järvesoo (1909–1994) for the Society's 40th anniversary. The materials also include those about Estonian agronomists active as entrepreneurs, such as Annus Estra (1910–1999) and Arved Ruusa (1900–1992).

Also, a meaningful correspondence between the society's presidents Arnold Kivimäe (1908–1988) and Kaarel Vahtras (1912–1990) and the members of the society and other organisations should be noted. The society's papers include thorough records of the agronomists' study trip to Finland in 1974. The materials from late 1980s to promote the activities of the Tartu Farmers' Union indicate the society's stronger ties with agricultural leaders in the home country.

Despite missing minutes of meetings between 10 August 1953 and 27 January 1961, the existing ones stand out for their comprehensiveness. The last recorded meeting, which members of the Free Estonian Farmers Federation also attended, took place on 14 April 1994.

In addition to the aforementioned materials, there are also other interesting items, such as excerpts from publications, greeting cards, and a cashbook.

The photographic collection contains items related to various reunions, conferences, study trips, and other activities (EPM FP 451:25– 05).

As the materials in the museum collections suggest, many Estonian agronomists were able to overcome difficulties and pursue their professional career in Sweden as well.

Noore riigi maareform Vana-Põltsamaa vallas

KADRI TAEI

Tartu ülikooli doktorant

Põltsamaad saab seostada asula, alevi, linna või suurema üksuse, kihelkonnaga, aga ka veelgi suurema piirkonnaga, mille juured ulatuvad muinasaja Kesk-Eesti väikemaakondadeni. Ühelt poolt on teada-tuntud Põltsamaa visuaalne pilt – linnus, millest osa kujundati hiljem ümber renessanss- ja rokokoostiilis lossiks ning selle lisandina Eestis ainulaadse kujunemislooga kirik. Vana-Põltsamaa mõisa (sks Schloß Oberpahlen) kompleksist otse üle jõe asetseb Uue-Põltsamaa mõis (sks Neu-Oberpahlen) oma mõisa-südamega – selline vaatepilt visualiseerib hästi Põltsamaa minevikus nii olulist rolli mänginud omapärast kaheks jagunemist. Põltsamaa jõgi ääristab rohelseppuvaid rohkeid saari ja veel praegugi maastikus loetavaid mõisaparde.

Vaade Põltsamaa asulale enne 1916. aastat. Foto: Kulo, Kuik 2008: 54.

Õitsev 18. sajand ja tollased tegusad inimesed on tänapäeval üks olulisemaid vaimseid kuvandeid, mida seostatakse Põltsamaa minevikuga. Nimetagu näiteks Põltsamaa üht ärksamaid valgustusaja tegelasi August Wilhelm Hupelit, kes elas ja toimetas selles asulas ligi 40 aastat. Piirkonna ajaloos ei jäänud temale oma aktiivsuse ja värvikusega alla ka Vana-Põltsamaa mõisnik Woldemar Johann von Lauw, kes kujundas Põltsamaast 18. sajandi tööstus-, kaubandus- ja kultuurikeskuse. Vähem tuntud on ehk Lauw kaasaegne, jõe vastaskalda Uue-Põltsamaa mõisa omanik, mitmekülgne Jakob Heinrich von Lilienfeld, keda on nimetatud ka ühe Euroopa ühendamise idee autorina. Mainekaid isiksusi võibki jääda nimetama.

Teiselt poolt on Põltsamaa ajaloos veel väga palju valgeid laike. Või ka halle laike oma fragmentaarse ja laialipillutatud materjaliga, näiteks 20. sajand oma murranguliste sündmustega. Üks pöördelisemaid samme, mis peale iseseisvumist astuti, oli maaomanduse ümberkorraldamine. Eesti Vabariigi tekkega tõusis maaküsimus eriliselt päevakorda. Leiti ennast noorest riigist, kus soov saada ammuigatsetud maad muutus korraga reaalseks. Iseseisva riigi ülesehitamise jaoks oli ülioluline korraldada maaomand ümber ning anda maa seal elavatele inimestele.

Maareformi isaks nimetatud Theodor Pool leidis, et maareform ja maajagamine oli kindla kaalumise tagajärg, kui orgaaniline lüli selles heitluses, mida eesti rahvas oli pidanud oma olemasolu ja riikliku iseseisvuse eest ning ka üks olulisemaid eeltingimusi selle võitluse võiduleviimiseks (Pool 1926: 453).

Tulevaselt reformilt oodati lahendusi nii poliitilistele, rahvuslikele kui ka sotsiaalsetele probleemidele. Maa ümberjagamisega loodeti, et tekib arvukas põllupidajate ning ka keskklassi kiht, mis toetaks kindlalt Eesti riigi iseseisvust. Lisaks eeltoodud probleemidele oli ülitähtis lahendada ka majanduslikud sõlmküsimused. Sõdade ajal oli palju majapidamisi jäänud laokile, inventar hävinenud, omanikud lahkunud ja jätnud majapidamised maha. Maa ümberkorraldamises nähti võimalust kõrvaldada selle kasutamata ja söötijäämise oht. Samuti tuli tagada tulevaks maaharimise ja külviperioodiks sellekohased tegevuskavad ja eelkõige leida inimesed.

Eesti Vabariigi perioodi ühest kesksemast ja aktuaalsemast teemast – maa-reformist – on kirjutatud erinevate vaatenurkade alt. Kajastamist on leidnud maadejagamine, asunike küsimus, maareformi tulemuslikkus, tagasilöögid, tagajärjed, aga ka hinnangud erinevatest vaatenurkadest ja osapooltelt (vt Rosenberg 2013: 379–400). Maareformi suurele töömahule ja seda kajastavate allikate tohutule mahule vaatamata on vähe käsitletud väiksemaid haldusüksusi ning reformi läbiviimise algtasandeid – mõisa, mida jagati ümber ning talu, mis pidi end nüüd ise majandama hakkama.

Vähe on käsitletud reformi mõju, käiku ja tagajärgi kihelkonna ja valla

tasandil. Kihelkonnapõhiselt on maareformi käsitletud üliõpilastöodes Rapla (Järvakandi, Keava, Kuusiku mõisa ja Rapla kirikumõisa) ning Tartu-Maarja kihelkonna (Vesneri, Kavastu ja Luunja mõisa) näitel. Vallapõhiselt on maareformi käiku, kulgu ja tulemusi uuritud Sõmeru ja Rae vallas. Mõisapõhiselt on kõige üksikasjalisem Keava mõisa käsitlev töö. Maareformi kulgu Vana-Põltsamaa vallas pole siiani käsitletud, samuti puuduvad sarnased tööd naabervaldade kohta.

Käesolev artikkel annab pildi maareformist, selle läbiviimisest ning maaomandi, hoonete ja inventari ümberkorraldamisest omaaegses Viljandimaa Põltsamaa kihelkonna Vana-Põltsamaa vallas. Vald moodustati Vana-Põltsamaa mõisa maale ning uue Vene vallaseadusega 1866. aastal sai vallast täieõiguslik omavalitsuslik haldusüksus. Uue haldusreformiga 1. aprillil 1939. aastal ühendati Vana- ja Uue-Põltsamaa ning Adavere vald üheks suureks Põltsamaa vallaks. Tänapäeval jääb enamuse endisest Vana-Põltsamaa vallast Põltsamaa valla maa-alale, asudes Jõgeva maakonna lääneosas.

Maareformi algjärk Põltsamaa kihelkonnas

Maareformi õigusliku aluse moodustas maaseadus, mis võeti vastu 10. oktoobril 1919. Seadusel oli kaks osa: suurmajapidamistest riikliku maatagapara loomine ja maatagapara tarvitamise kord. Riikliku maatagapara loomiseks võõrandati riigi omanduseks kõik Eesti Vabariigi piires olevad mõisad ja maad, mis olid märgitud Balti Eraseaduse § 597 ühes kõikide päraldiste ja kõlbliku põllumajandusinventariga. Maareformi üks eesmärgi oli rajada seniste suurmajapidamiste asemele väikemajapidamised.

1919. aasta seisuga oli kihelkonna seitsmest vallast kõige suurem Vana-Põltsamaa vald, laiudes 24 500 ha suurusel alal. Ka rahvaarvult (2 466 inimest) oli vald kihelkonnas kõige suurem. Vana-Põltsamaa valla elanike arvule ligilähedane oli kiiresti kasvav 2 188 inimesega Põltsamaa alev, mille suurus oli vaid 39 ha. Ülejäänud valdades jäi elanike arv vahemikku 1000–2000. Kihelkonnas elas ligikaudu 13 000 elanikku, iseseisvaid talusid oli 742 (ERA.3142.1.371: 41–21).

Talude arvu ja rahvaarvu võrreldes oli siiski väikesel osal elanikkonnast oma päriseks ostetud majapidamine. Maareformi tagajärjel suurenes tunduvalt uute kohtade arv asundustalude loomisega.

Maaseaduse järgi läksid võõrandatud maad ja inventar Eesti Vabariigi omandusse, nende valitsemise võttis üle põllutöoministeerium. Sealt määrati omakorda maareformi teostamiseks maakondadesse riigimaade ülemad. Maakonnad jagati ringkondadeks, mille etteotsa määras maakonna riigimaade ülem ringkonnavalitseja, kes juhendas talle alluvaid mõisavalitsejaid ja teostas järelvalvet.

Põltsamaa kihelkonna mõisad kuulusid Viljandi maakonna riigimaade IV ja V ringkonda. Rutikvere, Adavere, Uue-Põltsamaa, Tapiku, Lustivere, Kaavere ja Pajusi mõis koos karjamõisatega ning osa Põltsamaa alevi maast kuulusid IV ringkonda, mille valitseja Ivan Liiva palgamaaks määrati krunt Uue-Põltsamaa vallas. Võisiku, Vana-Põltsamaa, Paenaste, Soosaare mõis ja nende karjamõisad, Kolga-Jaani kirikumõis ning osa Põltsamaa alevi maast kuulus V ringkonda. Valitseja Andres Allastile määrati krunt Võisiku vallas (ERA.62.1.111).

Põltsamaa kihelkonnas võttis riik võõrandamise käigus suurmaavaldusena üle seitse rüütlimõisa: 1920. aastal Vana-Põltsamaa, Pajusi, Uue-Põltsamaa ning järgmisel aastal Rutikvere, Tapiku, Lustivere ja Adavere (ERA.62.1.111: 83–125). Mõisate metsad ja kõlbmatu maa (sood, rabad) arvati riigi maatagavarasse, põllumajandusmaa läks väikemajapidamistena asunikele väljajagamiseks, endistele mõisaomanikele pidamiseks või jäeti esialgu riigi hoolekande alla.

Ainsana kihelkonnas nimetati Vana-Põltsamaa peamõis ja üks viiest karjamõisast – Kuningamäe – hoolekande mõisaks, kus majapidamise üle valitses põllutöoministeeriumi poolt määratud mõisavalitseja. Mõisa hoolekande all olemine parandas laostunud põllu- ja majapidamist. Pidevalt käidi kontrollimas tehtud töid ning valitseja pidi koostama ülevaateid ja lähtuma ülevalt-poolt tulevatest juhtnööridest.

Mitu kihelkonna suurmajapidamist anti ka aastaste rendilepingute alusel endistele mõisaomanikele rendile, kuna kevadel 1920 jäi mõisate ülevõtmine hiljaks ning põlluharimise hooaeg oli alanud.

Maaseaduse järgi oli õigus normaaltalu suuruses maad saada ka endistel mõisaomanikel. Põltsamaa kihelkonnas anti maad nii Adavere, Pajusi, Uue-Põltsamaa, Rutikvere kui ka Tapiku mõisast. Adaverest sai maad põliseks tarvitamiseks Eduard Nikolai von Wahl, Pajusist Eduard ja Elmar von Wahl, Uue-Põltsamaal Friedrich Edward von Lilienfeld ning Tapikust Axel von Wahl. Rutikverest said maad Richard von Pistohlkors endise omanikuna ja tema poeg Adolf von Pistohlkors sõdurina (ERA.58.3.53: 8). Kas enamus võttis selle krundi vastu, pole praegu üheselt teada. Kindlalt on teada vaid, et Rutikvere viimane mõisnik ja tema poeg liitsid krundid (~43 ha ehk 1,5 % endisest suurmaavaldusest) ning isa pidas edasipidi majapidamist saksa sulaste abiga (Rosenberg 2007: 37).

Maaseaduse teostamise määrusega sätestati, et kirikumõisad jäävad koguduste tarvitada kuni uute erimäärusteni. Kuna nende maa paiknes enamjaolt alevites ja linnades, oli maa jagamine raskendatud ja aeganõudev. Seetõttu jäeti maakorraldus esialgu tagaplaanile ning tegeldi esmajärjekorras siiski kroonu- ja rüütlimõisate maa korraldamise ja planeerimisega.

Kihelkonna kirikumaast võeti Põltsamaa apostliku õigeusu kiriku maa ja

Põltsamaa õigeusu kirik 1900. aastatel. Foto: Kulo, Kuik 2008: 54.

seitse hoonet (kirik, preestrimaja, koolimaja, koolimaja juures olev puukuur, surnuaiavahi elamu, saun ja laut) üle 9. märtsil 1923 (ERA.63.22.846). Kirikut, „leerimaja“ ja kirikuteenijate elumaja ei võõrandatud ning jäid koguduse kasutusse. Kirikutelt ja kogudustelt võõrandatud maa eest tasu maksmise seadus anti välja 1934. aastal ning elluviimise määrus ilmus järgmisel aastal. Kogudusele anti uue seaduse ja määruse järgi Põltsamaa linnas tagasi 3 ha maad. Koguduselt võõrandati riigile 1921. aastal Kõo vallas asunud Käosaa-re vesiveski koht, mille kogudus oli omandanud 1886. aastal Kõo kroonumõisa maast ja kasutas veskit kirikuteenrite ülalpidamiseks. (Maad ei antud kogudusele tagasi, kuna see asus liiga kaugel teenijate alalisest asukohast.) (ERA.63.23.3389: 16). Viljandimaa komisjoni avalikul istungil 20. oktoobril 1935 määrati Eesti apostlikule õigeusu kirikule tasusummaks 1 835 krooni (ERA.63.22.846: pagineerimata).

Maaseadusega võõrandati ka 9. märtsil 1923. aastal Põltsamaa luteriusu kirikumõisa maa ja hooned (ERA.1650.1.530: 17). Endise kirikumõisa maa (627 ha) läks 1921. aastal osaliselt Põltsamaa alevile. Maaseaduse § 1 alusel jäi võõrandamata 2,5 ha suurune krunt ning Maaseaduse muutmise ja täiendamise seaduse § 3 alusel anti tagasi 29 ha suurune krunt. 13. septembril 1935 otsustati Eesti evangeeliumi luteriusu kiriku võõrandatud maa eest maksta 14 207 krooni.

Maareform ei jätnud puutumata ka kihelkonna keskust ehk alevit ennast. Nimelt oli Vana-Põltsamaa valla suurim tõmbekeskus Põltsamaa alev, kus paiknes ka vallavalitsus. Vana-Põltsamaa mõisa võõrandades läksid riigi kätte

Vana-Põltsamaa vallavalitsuse hoone 1920. aastatel. Foto: Kulo, Kuik 2008: 154.

kõik alevis olevad krundid, mida hakati hiljem uutele omanikele välja rentima. Põltsamaa alev hõlmas 517 ha, millest Vana-Põltsamaa mõisa maad oli 228 ha. Seega ligi pool alevi maast pärines endisest Vana-Põltsamaa mõisast. Lisaks laienes alev Uue-Põltsamaa mõisa (113 ha) ja Põltsamaa kirikumõisa (35 ha) maade arvelt (ERA.63.9.4461: pagineerimata). Alevi kasvades anti sellele 1926. aastal linna staatus.

Maareformi korraldamine Vana-Põltsamaa vallas

Ettevalmistused võõrandatud maa ümberkorraldamiseks algasid juba enne maareformi seaduse vastuvõtmist. Tõhus eeltöö ja võõrandatud mõisate maa tükeldamine pidi tagama inimestele uued kohad, mis sobiks maaharimiseks ja kus ei peaks kohe ette võtma suuri maaparandustöid. Oluline oli koondada maa võimalikult üheks tervikuks, seada üles otstarbekohased maakasutamise piirid ning võimalusel suurendada väikemajapidamisi, muutes nii neid elujõulisemaks.

Loodud normaaltalu keskmine suurus oli 15–25 ha, kujult võimalust mööda neljakandiline ning igal loodud kohal pidi olema ka põllu-, karja- ja heinamaa. Samuti pidi iga talu piirides olema joogivee saamise võimalus ja juurdepääs avalikult teelt. Maasaajana eelistati eelkõige põllumeest, kellel olid kalduvus ja kogemused talupidamiseks (Pool 1920: 18–20).

Vastupidiselt levinud arusaamale ei jagatud maad välja kohe pärisoman-

dina, vaid see riigistati ning anti siis kasutamiseks põlisrendi alusel. Kardeti, et kohene maa müük oleks langetanud maa hinda ning loonud hangeldajatele soodsad tegutsemistingimused. Maa kaubastus hiljem, kui 1925. aastal võeti vastu vastav seadus ning asundus- ja riigirendikohti hakati müüma päriks. Selle aja jooksul olid põllumajandussfääris jätkajad juba kindlamalt välja kujunenud. Saadu tuli osade kaupa välja osta kuni 60 aasta jooksul.

Vana-Põltsamaa vallas oli 1920. aastate alguseks päriks ostetud ligikaudu 150 talu, kus omakorda paiknes 67 rendikrunti. Kõige enam oligi väikekohti (ka popsikohti) ostutalumaaadel, nende suurus jäi vahemikku 0,2–4 ha. Võrdluseks võib välja tuua, et ostutalude keskmine suurus oli ligikaudu 56 ha. Mitu taluomanikku olid oma talu rentinud välja mitmele rentnikule. Kõige suurem ostutalu oli 300 ha suurune Nõmme (endine karjamõis). See oli jagatud üheksa rentniku vahel, kus väikseim krunt oli 13 ha ja suurim oli 24 ha (ERA.3142.1.2689–2690).

Üks jõukamaid külasid vallas oli Vitsjärve küla, kus kõik talud olid päriks ostetud. Küla suurus oli 6 km² ning seal paiknes ligi 40 majapidamist. Talude põllumaa suurus jäi 12–26 ha vahele ning „talud olid juba ammu päriks ostetud, mistõttu olid ka väliselt jõukuselt silmapaistvad“. Nii mitmeski talus oli juba sisse seatud telefon. Hästikorraldatud piimandus oli jõukuse allikas, piima töödeldi Pilistvere ühispiimatolitus (Põltsamaa Teataja 16.10.1926: 2).

Vana-Põltsamaa mõisal oli koos karjamõisatega enne tükeldamist mõisa- ja kvoodimaad¹ üle 15 000 ha, (sh viie karjamõisa kogupindala 1 552 ha) (ERA.62.5.65a). Maareformi tagajärjel likvideeriti kogu suurmaaomandus ja see läks järk-järgult väljajagamisele, välja arvatud metsad ja sood.

Peamõis ja viie karjamõisa maad planeeriti ning tükeldati kahes osas. Esimalt, 1920. aastal korraldati Kamari, Alevisaare, Mõhküla ja Paduvere karjamõis ning aasta hiljem Vana-Põltsamaa mõis ja Kuningamäe karjamõis. Viimased võeti riigi hoolekande alla aastaks ajaks, alates 1. maist 1920. Seega määrati kahel järjestikusel kevadel mõisamaale uued asunikutalupidajad ja krundiomanikud.

Endised renditalud mõisa- ja kvoodimaal nimetati ümber riigi rendikruntideks. Nende hulka kuulusid ka kandi- ja popsikohad. Vana-Põltsamaa vallas paiknes enamus endiseid renditalusid Kamari ja Paduvere karjamõisa maadel, mis hiljem nimetati asundusteks.

Segadust ja pahameelt tekitas mitmes külas vanade rendikruntide piiride planeerimine, uuendamine ja muutmine. Inimesed olid mures oma vanade ja lagunenenud hoonete pärast. Kuna krundipiiride ümberkorraldamine võis senist olukorda kardinaalselt muuta, puudus inimestel kindlus uute hoonete püstitamiseks (ERA.62.2.5209: 20). Riigi renditalude ja popsikotade maa korraldamine, mis oli soikunud maamõõtjate puudusel, võeti 1927. aastal taas

¹ Kvoodimaa – maksukohustuslik mõisamaa. 1849. aasta Liivimaa talurahvaseadusega eraldati talumaast mõisate otsesesse kasutusse üks osa kvoodi nime all.

käsile. Kevadel 1928 seati üles kandidaate Vana-Põltsamaa valla nelja küla renditalude ja väikekohtade peale (ERA.3142.1.2382: 269). Peaaegu kõikide kandidaatide soov kinnitati volikogus, kuna enamik soovijaid oli juba pikalt elanud nende kohtade peal (ERA.3070.1.144: 87–91).

Riigimaade planeerimise juhtnööridest lähtuvalt asuti ka Vana-Põltsamaa vallas väikemajapidamisi ja renditalusid koondama, seadma otstarbekohaseid maakasutuspiire, suurendama väikekohti ning võtma kasutusele vaba maata-gavara, kus saaks luua uusi elujõulisi maaüksusi. Riigi renditaludel asuvad väikemajapidamised eraldati taludest iseseisvate ja võimalikult elujõuliste kohtadena.

Maasoovijad ja -saajad

Maaseaduse järgi lasus suur vastutus ja maa väljajagamisega seotud otsuste langetamise kohustus kohalikul vallavolikogul. 1919. aasta sügisel valitud Vana-Põltsamaa vallavalitsus tuli 14. veebruaril 1920 taas kokku, et valida uus vallavanem, tema neli abilist, vallasekretär ja kolm revisjonikomisjoni liiget. Salajase hääletamise teel sai vallavanemaks Hans Paju, abilisteks Tõnis Valtin, Jaak Kelder, Mihkel Tamm ja Mihkel Kill ning vallasekretäriks August Soots (ERA.3142.1.428: 2). Vallavolikogu koosnes 19 liikmest ja vallavanemast. Nemad pidid suutma kohalikke olusid ja inimesi paremini tundes valida kõige sobivamad maasaajad ehk iseseisvad põllumehed uutele värskest loodud kruntidele.

Maareformi käigus loodi vallas 1920. ja 1921. aasta kevadel 126 uut asundustalu ja -krunti. Neist esialgu 54 talu sai Vabadussõjast osavõtnu või langesu perekond. Kõige enam määrati sõjast osavõtnutele normaaltalusid endise Kamari karjamõisa maadest, kokku 20 asundustalu (ERA.58.3.840).

Ülejäänud asunikukohad renditi endistele kohapidajatele, käsi- ja mõisatöölisele, põllumeestele ja muudele isikutele. Esialgu määrati krundid Kuningamäe karjamõisast jaoskonnaarstidele, peamõisast Eesti tori-roadsteri hobusekasvatajate seltsile, Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisuse (ETK) Põltsamaa tehasele ning Viljandi maakonnavalitsusele hobupostijaama jaoks.

Viljandi maakonnavalitsus nõudis postiliikluse tagamiseks maakonnas viielt mõisalt (Viljandi, Navesti, Vana-Põltsamaa, Kärstna ja Patküla) maa ning hoonete eraldamist hobupostijaamade tarvis. Kahe normaaltalu suuruses maa tuli eraldada Viljandi (20 hobusele), Vana-Põltsamaa ja Patküla mõisal (mõlemad 16 hobusele) (ERA.3142.1.2268: 15). Põltsamaa alevis asuva hobupostijaama pidamise kohta sõlmiti 31. märtsil 1921. aastal Erich Leihbergi ja Viljandi maakonnavalitsuse vahel leping. Jaamapidaja kohustus andma sõitudeks 16 tööjõulist, tervet ja tugevat hobust, kaheksa ühehobuse sõiduvankrit, neli kahehobuse sõiduvankrit, kaheksa ühehobuse-sõidusaani, neli kahehobuse-sõidusaani ja kolm postipoissi. Leping tehti 12 aasta peale. Li-

Põltsamaa Tarvitajate Ühisuse kauplus *ca* 1928. Foto: Kulo, Kuik 2008: 105.

saks krundile alevis määrati Leihbergile ka maatükk, mille suurus oli 19 ha (sh põldu 13 ha) (ERA.3142.1.521: 106).

Kamari karjamõisast planeeriti 1. mai 1920. aasta seisuga 63 iseseisvat maatükki. Maasoovijaid oli esialgu 57, veel kuus kandidaati võeti juurde. Jagamisel anti sõduritele eesõigus valida endale sobiv maatükk. Vallanõukogu protokoll järgi ei olnud eesõigust maa saamiseks 17 inimesel, neile pandi ette saada krunt loosi teel.

Paduvere karjamõisa planeeritud tükkidest läks vallanõukogu otsusel väljaandmisele 11 kohta. Kahele krundile jäid endised kohapidajad. Neli maasaajat kui sõdurite perekonnad olid eesõigusega. Ülejäänud krundid said endised mõisatöölised.

Mõhküla karjamõisa maa planeeriti 17 krundiks. Kaheksa krunti jagati sõduritele, üks krunt läks sõduri vanematele, kaheksa krunti loositi rentnike vahel, kellel polnud eesõigust maad saada (ERA.3142.1.428: 66–68a).

Riigimaade V ringkonna Võisiku ja Vana-Põltsamaa mõisa kontrolliti 1923. aasta alguses. Tõdeti, et rendilepingud olid sõlmitud, asunikud tasusid enam-vähem korralikult renti ning hooned olid kindlustatud. Paduveres oli Kristjan Laissaar (asunik 1920. aastast) ehitanud eeskujulikud taluhooned, mida eriti esile tõsteti. Osa asunikke olid võtnud ka ehituslaenu (ERA.62.1.1552: 2). Samuti leiti, et asjaajamine oli korras ning üle 130 asuniku olid asunud oma kruntidele, tõdeti ka, et asunikud olid põllud jaotanud külvikorra järgi, ehitanud hästivalitud kohtadesse uued korralikud hooned ning rajanud aiad.

Siiski ei läinud maadejagamine kõigile meelepäraselt ning kriitikat jagus nii maad mittesaanutelt kui ka ringkonna valitsejatelt. Oma meelepaha väljendas asunikutalude väljaandmisel riigimaade V ringkonna valitseja Andres Allast, kes oli teada saanud, et Hans Valdmann² oli jäänud maasaajate kandidaatide nimekirjast välja. Nimelt soovis Valdmann krunti Kamari karjamõisa maast. Vallamaa jagamise protokollis nenditi, et kuna ta oli 1920. aasta kevadel Kamari karjamõisa planeerimise aegu veel sõjaväeteenistuses ning 27. aprillil, kui maad välja jagati, ei ilmunud kohale ja polnud ka selleks ajaks avaldanud soovi ega saatnud mingeid dokumente, siis talle maad ei eraldata. Valdmanni soovitud krunt määrati Mihkel Võsale ja tema poegadele (Aleksander, Jaan, Mihkel). Kõik olid Vabadussõjast osa võtnud. Valdmann pretendeeris sellele kohale alles suvel (kruntidele määrati inimesed kevadel), mistõttu vallavolikogu otsustas Võsade kasuks ning Valdmanni soovi arvestati Vana-Põltsamaa mõisamaade jagamisel ja talle määrati Kuningamäe karjamõisa süda aasta hiljem (ERA.3142.1.428: 100a, 104).

Maapuuduse tõttu jäi palju soovijaid maast siiski ilma. 145 maasoo- viavaldust, mis olid esitatud veebruariks 1921, lükati tagasi mitmesugustel põhjustel: maapuudus, eesõiguse põhjendamatus, avalduse esitamise tähtaja möödalasumine, aga ka juba teises vallas olemasolev või vanematele kuuluv maakrunt. Mõne puhul leiti, et neil polnud piisavat põllumajanduslikku inventari, majanduslikku kindlustatust või peeti takistuseks kõrget vanust (ERA.3142.1.2273: 258–259).

Samas laekus vallavalitsusele, Viljandi Maavalitsusele ja ministeeriumile protestikirju maajagajate ehk otsustajate kohta. Näiteks süüdistati otsustajad erapooletuse puudumises: maad eelistatavat anda sõjas mitteosalenutele, väljastpoolt valda tulijatele, juba kohti omavatele inimestele ning majanduslikult heal järjel olijatele. Proteste enamasti ei rahuldatud (ERA.3142.1.2273: 230, 245).

Viimasele Vana-Põltsamaa mõisnikule ei antud maad, tuues põhjuseks Ees- ti kodakondsuse puudumist (ERA.3142.1.2273: 258). Vana-Põltsamaa mõisa viimane ja staažikas valitseja Karl Wilde soovis pärast 1921. aasta veebruarikuu maajagamist saada normaaltalu jagu maad endale ja oma pojale Konstantin Wildele, kuna ta oli pikka aega (ligi 20 aastast) töötanud mõisavalitsejana ning poeg osales Vabadussõjas vabatahtlikuna. Wilde soov jäeti rahuldamata (ERA.50.12.2678: 30).

Vabadussõjas osalemine ei taganud alati eelisjärjekorras maa saamist. Näi- teks, valla nõukogu ei pidanud August Michelsoni teeneid maasaamise vääri- liseks, kuigi ta oli võtnud osa sõjast ning tema isa oli pikalt töötanud mõisas.

² Hans Hansu poeg Valdmann (ka Valdman, Waldmann, snd 1888 Põltsamaa kihel- konnas Rutikvere vallas, srn 1942 Irkutski vangilaagris). VR II/2, III/3. Oma teenete eest Vabadussõjas sai Kuningamäe karjamõisa südame ja maad üle 25 ha (vt Pihlak 2006: 209–211).

Michelson tunnistas protestikirjas, et alevis üürikorteris pole tal midagi ette võtta ning soovitas maapuuduse leevendamiseks suuremate kohtade poolitamist (ERA.3142.1.2273: 268). Tema palvet võeti kuulda ning aasta pärast oli ka tema maad saanute nimekirjas.

Teisiti olid lood Ants Vasaraga. Nimelt oli ta sõjast osa võtnud 14aastase õppursõdurina ja saanud raskelt haavata. Kohalikud otsustajad teadsid põhjalikult maasoovijate majanduslikku tausta ja oskasid olukorda enam-vähem adekvaatselt hinnata. Nii arvanud vallategelased, „et kui isal hää kaupluseruum tulevases riigimajas [endine Vana-Põltsamaa mõisa hoone, tuntud ka kui kaubamaja], polevat pojal maa järele nii suurt tarvidust kui teistel“ (ERA.63.9.4461).

Maareformi tagajärjed Vana-Põltsamaa mõisale

Vana-Põltsamaa mõisa viimane omanik oli vürst Nikolai Gagarin II, kes päris mõisa 1905. aastal pärandiakti alusel (ERA.63.22.870: 2). Ta jõudis olla mõisaomanik üle kümne aasta, kuigi tegelikult valitses kogu mõisamajandust Karl Wilde, kes oli ametis juba aastast 1900 (ERA.3142.1.2273: 239). Maareformi käigus võõrandati Gagarinitelt peamõis koos kõikide karjamõisatega.

Ajutise Valitsuse määrus korratute mõisamajapidamiste ja nende kontrolli alla võtmiste kohta laienes ka Vana-Põltsamaa mõisale. Juba enne maareformi, 15. jaanuaril 1919 saatis Ajutise Valitsuse peavolinik J. Lehmann vallavalitsusele korralduse määrata mõisamajapidamise põhjaliku ülevaatuse ja inventuuri kolmeliikmeline komisjon (ERA.63.9.4468: 3). Kontrollimisel leiti Vana-Põltsamaa mõis *korratu olewat* ning Vana-Põltsamaa vallavalitsusele soovitati mõis ajutiselt kontrolli alla võtta kuni uute korraldusteni. Juhiti ka tähelepanu, et hooned olid viimaste aastate jooksul palju lagunened. Mõisat inventeeriti 1919. aasta kevadel. Aasta hiljem, juunis 1920 toimunud revideerimisel selgus, et loomakari oli jäetud hooletusse nii peamõisas kui ka Kuningamäe karjamõisas. Hoonetest oli kõige halvemas seisus viina- ja õllevabrik. Majapidamisraamatuid polnud veel sisse seatud, tegemata olid ka uute rentnike rendilepingud Vana-Põltsamaa ja Kamari vesiveski peale (ERA.1500.1.5519: 32). Korratule majapidamisele tehti lõpp ning Vana-Põltsamaa mõis koos Kuningamäe karjamõisaga läks 1. maist 1920 riigi hoolekande alla. Mõisavalitsejaks määrati Ernst Grünberg, kelle kuupalk oli 800 marka, lisaks sai ta tasuta korteri, kütte, valgustuse, ametisõitudeks hobuse, tasuta raudteesõidu ja päevaraha 45 marka. Valitseja pidi oma tegevusest koostama ülevaateid, võtma antud juhtnööre arvesse ning rakendama neid oma töös. Sisse viidi korrektne raamatupidamine. Põllutöömisteeriumi esindajad käisid sagedasti kontrollimas maja- ja loomapidamisi, sealhulgas külastas mõisat 1920. aastal suvel põllutöömisteeriumi Theodor Pool isiklikult (ERA.1500.1.5519: 2, 45).

Vana-Põltsamaa hoolekandemõisale oli 6. augusti 1920. aasta seisuga jäänud alles 240 ha põllumaad ja ligikaudu 70 ha heinamaad. Kuningamäe karjamõisal oli vastavalt 228 ha põllumaad ja 36 ha heinamaad. Mõlemal mõisal puudus karjamaa. Hoolekande all oleval Vana-Põltsamaa mõisal oli 33 töölist (sh 18 sulast) ning Kuningamäel 23 töölist (sh 13 sulast) (ERA.1500.1.5519: 48).

Hoolekande alla võtmine oli ette nähtud siiski ajutise abinõuna, mis hoidis ära olukorra halvenemise ja valmistas ette maareformi elluviimist. Mõisate järgijäänud hoonete ja inventari müümine ning maa tükeldatuna väljajagamine lõpetas mõisate edasise hoolekande all olemise vajaduse.

Mõisa hoonete ja inventari ümberjaotamine

Võõrandatud vara puhul pidi ringkonnavalitseja võõrandatud varanduse omaniku või tema voliniku ja kohaliku valla mõisamaade kontrollkomisjoni esindaja juuresolekul koostama nimekirja liikumatust ja liikuvast varast. Oluline oli inventar võimalikult ruttu uuele kohapidajale üle anda, et riik ei peaks seda vahepeal enda käes hoidma. Nii toimiti ka Vana-Põltsamaa mõisa ja tema karjamõisatega.

1920. aasta maikuu jooksul hinnati Vana-Põltsamaa mõisa Kamari, Alevisaare, Paduvere ja Mõhküla karjamõisa inventar. Vana-Põltsamaa mõisa ja Kuningamäe karjamõisa inventari hinnati sama aasta juunikuu keskpaigas (ERA.1500.1.5519: 43–44). Viimastes inventari rentnikele esialgu välja ei jagatud, kuna seda kasutati veel riigimajapidamisena funktsioneerivas mõisas. Teiste karjamõisate inventar ja loomad müüdi asunikkudele ja allesjäänud vara ning üksikud loomad viidi Vana-Põltsamaa mõisa.

Vana-Põltsamaa mõisa inventari väärtus hinnati 737 437 margale. Sel ajal oli mõisal 36 hobust ja 44 veist, eluta inventari (aidas, puusepa töötoas, sepi-kojas ja kontoris) oli üle 280 erineva ühiku. Arvele võeti ka kõik mõisa ja karjamõisate plaanid. Samuti registreeriti ja hinnati kogu Vana-Põltsamaa mõisa ettevõtete inventar. Nii kuulus viinavabrikule 43, õllevabrikule 33, Põltsamaa alevi Naela vesiveskile 33 ja Vihusauna äripidamisele 16 nimetust inventari (ERA.58.4.2077: 12–24). Vana-Põltsamaa mõisal oli 42 hoonet, lisaks 26 hoonet alevis (ERA.62.1.1111: 125–125a, 136).

Kuningamäe karjamõisa (mõisa poolt ehitatud 13 hoonet) hooneid tarvitas neli talu. Kuningamäe A-32 asundustalul (asunik Hans Valdmann) oli kaks karjalauta, hobusetall, kuur ja elumaja.

Kamari karjamõisas oli juba 1920. aastal müüdud hooneid kümnele talule. Kõige enam sai neid Präga talu: elumaja, rehe, kaks aita, keldri, hobusetalli, kaks lauta ja küüni. Paduvere karjamõisa kaheksa hoonet müüdi 1920. aastal viiele talule. Mõhküla karjamõisas oli 12 hoonet, mis müüdi kuuele talule (ERA.62.1.1111: 125a–127).

Värskel asunikutalu saajal tuli kohe välja osta ka krundil olevad hooned, enim lunastati hooned *võlauskujate* käest laenu võttes. Näiteks Mõhküla asunik Albert Jaanus pidi 16 000 marga suuruse võla tasuma 15. septembriks 1921. Temale andsid laenu Annikvere majaomanik Karl Joosepi poeg Jaanus (võimalik, et sugulane) ja Tõnise talupidaja Anna Kristjani tütar Meesak Viruverest (ERA.3142.1.493: 2).

Vana-Põltsamaa mõisa karjamõisate inventari hinnati 13. mail Alevisaarel ja Kamaris, päev hiljem Paduveres, 19. mail Mõhkülas ning 7. juunil Kuningamäel. Karjamõisate inventar hinnati 374 462 margale (ERA.58.4.2077: 34–48, 52–56, 61–65a, 71–75).

Mõhküla karjamõisa loomade ja inventari enampakkumine vastavalt hinnakirjale toimus mais. Ostjaid oli 27, kõik nad olid ka mõisast maad saanud. Ostjad maksid 96 555,75 marka. Müüdi 14 hobust 33 400 marga eest, 36 veist 54 972 ning inventari 8 183,75 marga eest (ERA.58.4.2078: 1–4).

Paduvere karjamõisa inventar müüdi samuti maikuus. Ostjaid oli 13 ning raha laekus 67 671 marka (11 hobuse eest 21 290 marka, 23 veise eest 37 240 marka ning inventari eest 8 571 marka). Alevisaare ja Kamari karjamõisa inventari omandas 44 ostjat ning raha laekus 172 062,5 marka (ERA.58.4.2078: 10–12; 17–22a).

Inventari ülevõtmist ja järelvalvet selle üle teostas J. Koppel. Viljandi Riigimaade ülemale saadetud kirjas (18.08.1920) märkis ta, et seda on „toimetatud sellekohase komisjoni poolt asunikkude huvide ja tarbe kohaselt ning väärnähtusi ega mitteõiglast talitamist selles asjas märgata ei ole.“ Järelejäädud inventar oli saadetud korralikult riigi arvel peetavasse mõisasse ja antud mõisavalitseja hoole alla (ERA.62.1.42: 81).

Vana-Põltsamaa mõisa kõrvalhooned (viina- ja õllevabrik, puukuur, saun, kaks küüni ja härjatall) müüdi 14. veebruaril 1921 ETK-le. Vabrikute sisseade läks ühisusele üle rendilepinguga. Vabrikualune maa anti ETK-le 99 aastaks rendile (ERA.58.4.2078: 64–65a).

Mõisa suursugusele peahoonele pretendeerisid ETK ja sõjaministeerium. Kõik edasised kirjad, mis laekusid sõjaministeeriumilt põllutöministeeriumile, olid varustatud sõnaga *rutuline*. Kirjas Sõjavägede Staabile 19. oktoobril 1921 mainiti ühe takistusena peahoone keldrites olevaid piiritusetsisternid, mida polevat võimalik välja viia ning seega seati kahtluse alla „kas sarnase seisukorra juures hoone ülevõtmine sõjaväele küllalt otstarbekohane on“ (ERA.62.4.1920). Õige pea tehti 3. diviisile siiski ettepanek koostada üürileping Vana-Põltsamaa mõisa peahoone vabadele ruumidele, kuna noorte sõdurite koolitamist ja väljaõpetamist plaaniti alustada juba 29. jaanuarist 1922. Sõjaministrile laekuski 5. novembril kinnitav kiri mõisa peahoone vabastamise kohta. „Loss“ ja 20 ha maad sõjaväe laskeplatssi jaoks kuulusid sõjaministeeriumile, täpsemalt Sakala partisanide rügemendile kuni 4. augustini 1926, mil see läks üle põllutöministeeriumile (ERA.63.9.4461).

ETK tehased 1930. aastatel. Foto: Kulo, Kuik 2008: 135.

Juulis 1928 andis riik linnale üle seal asuvad Vana- ja Uue-Põltsamaa mõisa majad ja maa, kaasa arvatud „lossi“. Linnavalitsusel puudus selge seisukoht, mis funktsioonid hoonetele leitakse, kuid tõdes siiski, et paljud hooned on väga halvas seisus ning kuuluvad seega lammutamisele (Põltsamaa Teataja 21.07.28: 2).

Võõrandamise edasine käik ja hüvitised

Kuna Nikolai Gagarin oli surnud 1918. aastal, sai Vana-Põltsamaa edasiseks esindajaks Karl Wilde. Õige pea pärast maaseaduse vastuvõtmist esitas ta protestikirju erinevatele instantsidele. Oma rahulolematust väljendas ta võõrandamise toimingute kohta, viidates seadustest kõrvalekaldumistele ja muudele vajakajäämistele.

Esmalt nõudis Wilde 13. märtsil 1920. aastal Eesti Vabariigi Valitsusele kirjutatud kirjas hüvitist „mõisa eest, ilma elawa ja eluta inventarita, 9 694 000 rubla ennesõjaaegses, s.o enne 1914. a lõõtut, wene kuldrahas.“ (ERA.63.9.4461: 26). Etteruttavalt, sellel määral riik seda ei rahuldanud.

Wilde ei olnud rahul mõisa vesiveski, viina- ja õllevabriku ülevõtmise ja inventari hindamisega. Ta leidis, et maaseaduse järgi võivat võõrandada vaid põllumajandusega seotud ettevõtteid ning ülalloetutel polevat põllumajandusega suurt pistmist. Vesiveski kohta kirjutas ta: „Põltsamaa alevis oleval vesiveskil on riigi oma vaid veejõud, kuna alevis olev hoone ja sisseseaded omaniku päralt on.“ (ERA.63.9.4461: 90a)

Sakala partisanide rügement Põltsamaa lossi ees. A. Mik, 1922. Foto: Kulo, Kuik 2008: 172.

Wilde arvates käituti mõisa kui ühe osapoolega üleolevalt:

Et mõisa maad kiires korras ära said jaotatud ja välja jagatud ja mõisa omanikule õigel ajal ülevõtmisest ei ole teatatud, ei saanud viimane mitte seaduses temale määratud maa-osa, inventarist anti temale ainult seeme, hobused ja veised, aga viimaste jaoks ei ole temal ei karjamaad ega heinamaad. ERA.58.4.2077: 91.

Wilde väitis oma protestikirjas, et hindamiskomisjon püüdis kõike kiiruga ja pealiskaudselt teha ning hindas inventari väga odavaks, seetõttu ei olnud määratud hinnad kooskõlas asjade tegeliku väärtusega. Riigi vastuargument oli, et inventari polnud enam võimalik ümber hinnata, sest asjad olid juba laiali jagatud ja Wilde kaebust seega ei rahuldatud (ERA.58.4.2077: 90).

Võõrandatava vara nimekirjaga samal ajal koostati ka omanikule tagasi antava inventari nimekiri. Maaseaduse teostamise määruses oli lubatud jätta üle võtmata omaniku isiklikus kasutuses olnud inventar. Vana-Põltsamaa mõisa inventarist määrati endisele omanikule 73 nimetust, mille hulgas oli näiteks kolm hobust, neli lehma, kaks vasikat, mõisa ja karjamõisate plaanid, karistuse määruse raamat, kolm suurt õllevaati, 3 650 õllepudelit ja kaks jää vedamise saani (ERA.58.4.2077: 26–27).

1926. aastal vastuvõetud riikliku maatagavara loomiseks võõrandatud maa eest tasumaksmise seaduse ja selle elluviimise määruse alusel määrati ka Vana-Põltsamaa mõisa pärijatele väljamaksmiseks tasusumma. See seadus oli paljudele vastumeelt, kas siis väikese summa pärast (murdosa mõisa tegeli-

kust väärtusest) või, teise äärmusena, kaheldi vajaduses üldse hüvitist maksta. Samas selgus ka, et hüvitiste (2–3% tegelikust väärtusest) väljamaksmine käis riigile üle jõu (Rosenberg 2013: 391).

Vana-Põltsamaa mõisale koostatud hinnangu järgi tuli mõisa eest välja maksta 62 830 krooni; tasusumma määrati 27. augustil 1931 (ERA.63.22.870). Kahjuks ei olnud ka aasta hiljem võimalik seda pärijatele välja maksta, sest riigil puudus raha. Vana-Põltsamaa rüütlimõisa tasusumma kinnitati Nikolai Gagarini lesele ja pojale 25. märtsil 1933. Võrdluseks, Uue-Põltsamaa mõisa võõrandatud maade eest määrati hüvitiseks 45 894 krooni endisele omanikule Friedrich von Lilienfeldile (ERA.58.4.3398: 21). Tasumaksmise seaduse alusel kujunes Uue-Põltsamaa mõisa tasusumma mõisamaade (8 141 ha) ja Umbusi telliskivitehase maa eest, kvoodimaa (783 ha) ei kuulunud tasumaksmise alla (ERA.63.9.4461: pagineerimata).

Kokkuvõtvalt

Maareform kulges Vana-Põltsamaa vallas üldjoontes latusalt ja seadustega kooskõlas. Enne maareformi võttis kohalik võim suurmaaomandi oma kontrolli alla, et hoida ära laastamist ning kavandada maa edasist tükeldamist ja väljajagamist. Maaseaduse põhjal võõrandati kogu suurmaaomand ja muu vara riigile ning see läks põllutöoministeeriumi haldusesse. Kohalikke olusid tundev vallavalitsus koos 19liikmelise vallavolikoguga korraldas maa ümber, valides (hääletamise teel) loodud asundustaludele omanikke. Valides seaduse järgi eelisjärjekorras olevaid isikuid, tehti otsused kohapeal; Viljandi maavalitsus ning ministeerium kinnitasid need.

Vana-Põltsamaa vallas planeeriti maad kevadel 1920 ja 1921 ning välja anti 126 asundustalu ja -krunti. Vabadussõjast osavõtnuna või langenud sõduri perekonnana sai maad 54 majapidamist. Enim määrati neile asundustalusid Kamari karjamõisast.

Põltsamaa kihelkonna mõisad jagati välja järk-järgult, välja arvatud mets ja soo. Maa renditi maaharijatele planeeritud või planeerimata kruntidena või jäeti riigile pidamiseks. Vana-Põltsamaa mõis planeeriti ja tükeldati kahes osas, sest teine osa võeti ajutiselt riigi hoolekande all. Põllutöoministeerium määras valitseja ning ka ministeeriumist käidi tihti maja- ja loomapidamisi kontrollimas. Sellega hoiti ära olukorra halvenemine ja valmistati ette reformi lõpetamist. Nelja karjamõisa müümata jäänud vara paigutati hoolekande alla jäetud Vana-Põltsamaa mõisa. Järgijäänud inventari müümise ja maa tükeldatuna väljajagamisega lõppes vajadus mõisate edasiseks hoolekande all olemiseks.

Üldiselt müüdi inventar uutele kohaomanikkudele odavalt. Tavaliselt tasuti ostu eest kohe, raha selleks saadi suuresti isiklikkude laenudega. Vana-

Põltsamaa viimase mõisniku Nikolai Gagarini lesele ja pojale maad ei antud, kuid neile jäeti osake inventarist ning ülejäänu võõrandamise eest maksti lõpuks hüvitist.

Peale maareformi toimus vallas veel mitu maajagamist. 1928. aastal kinnitati riigi rendikruntidele nii pikaajaseid elanikke kui ka uusi kohapidajaid. Maa planeerimisel koondati väikekohti ja renditalusid võimalikult tervikuna, et luua uusi elujõulisi majapidamisi.

Lisaks Vabadussõjast osavõtnutele said maad endised mõisatöölised, äriettevõtted, ühisused ja omavalitsusasutused. Valla maasaajate sotsiaalne ja poliitiline taust, teadmised põllumajandusest, toimetulekuvõime ning ka uus- ja vanatalunike suhted pakuvad hulgaliselt ainet edasiseks uurimiseks.

Maaseadusel oli põhjapanev tähendus eelkõige maarahvale, kuid sellel oli kaalukas osa ka linnade ja alevite arengus. Uue- ja Vana-Põltsamaa valla tõmbekeskus oli Põltsamaa alevik, mille arengut takistas peamiselt Uue- ja Vana-Põltsamaa mõisa soovimatus müüa suurenevale alevikule maad. 1920. aastal alevikust moodustatud Põltsamaa alev sai umbes poole oma maast riigistatud Vana-Põltsamaa mõisast.

Noores riigis realiseerunud maareform oli uudne ja erakordne, saadud kogemuste toel oli võimalik liikuda edasi hästiplaneeritud ja tõhusama maakorralduse poole. Inimeste eneseteadvuse kasv ja suurenenud peremehetunne kiirendasid kindlasti maareformi rakendamist. Kohaliku eripära ja maareformi edasine süvendatud uurimine avab üha uusi tahke piirkonna minevikust ning avardab uute käsitluste ja vaatenurkade võimalusi.

Kasutatud käsikirjad ja kirjandus

Eesti Riigiarhiivi (ERA) allikad

F(ond) 50: Sotsiaalministeerium.

F 58: Põllutööministeeriumi Statistika, üld-, varade ja arveosakond.

F 62: Põllutööministeeriumi Katastri ja Maakorralduse osakond.

F 63: Põllutööministeeriumi Riigimaade ja Metsade Valitsus.

F 1500: Riigi- ja hoolekandemõisad.

F 1650: Põllumajanduse Keskvalitsuse Asundusamet.

F 3070: Vana-Põltsamaa Vallavalitsus.

F 3142: Viljandi Maavalitsus.

Kirjandus

Pihlak, Jaak 2006. Põltsamaa kihelkond ja Vabaduse Risti vennad. // Viljandi Muuseumi aastaraamat. Viljandi: Viljandi Muuseum, lk 130–216.

Pool, Theodor 1926. Maareform. // Eesti: maa, rahvas, kultuur. Tartu.

Pool, Theodor 1936. Maauuendus Eestis ja selle tulemusi. Tallinn.

Põltsamaa linn hulga rikkamaks. // Põltsamaa Teataja 21.07.1928, lk 2.

Põltsamaa Teataja 16.10.1926.

Kulo, Ants; Viktor Kuik 2008. Põltsamaa vanadel fotodel: Ants Kulo ja Viktor Kuiki kollektsioonist. Paide: Kuma.

Rosenberg, Tiit 2007. Baltisaksa põllumehed Eesti Vabariigis ja Läänemaal 1919–1939. // Läänemaa Muuseumi toimetised VII.

Rosenberg, Tiit 2013. Eesti 1919. aasta maareformi historiograafia. // Künni-vaod. Uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agraarajaloost. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Seadused

RT 1918, 10. Määrus mõisate korratu majapidamise ja laastamise asjus; Mõismaade kontrolli alla võtmise määruse lähemad juhtnöörid.

RT 1919, 79/80. Maaseadus.

RT 1920, 16/17. Määrused reformi teostamiseks.

RT 1925, 109/110. Riigimaade põliseks tarvitamiseks ja omaduseks andmise seadus.

RT 1926, 26. Riikliku maatagavara loomiseks võõrandatud maade eest tasumaksmise seadus.

RT 1928, 56. Riikliku maatagavara loomiseks võõrandatud maade eest tasumaksmise seaduse (RT 1926, 26) elluviimise määrus.

Summary

Land reform of the young nation in Old-Põltsamaa rural municipality

Kadri Tael

In the Old Põltsamaa rural municipality, the land reform was carried out rather smoothly and in accordance with the law. Before the land reform the local authorities took control over the Old Põltsamaa manor to keep it from deteriorating and to start planning how the land should be divided and distributed. Pursuant to the Land Act all large estates and related properties were expropriated and governed by the Ministry of Agriculture. Overall management of the land reform was carried out by the General Administration of Land Readjustment. In Old Põltsamaa rural municipality, the land readjustment was led by a municipal government and a 19-member municipal council who elected owners for the newly created farmsteads. Viljandi County government and the Ministry either confirmed the new owners or made their own decisions based on the priority list.

In Old Põltsamaa rural municipality the land planning was carried out during Spring 1920 and in 1921, resulting in the grant of 126 farmsteads and plots. 54 farmsteads were granted to households with a family member having fought or fallen in the War of Independence. Most of these were the parcels of the former Kamari auxiliary manor.

Gradually all the land under the manors in Põltsamaa parish was distributed, except for the forest and the bogs. Land was leased to farmers as planned or unplanned plots, or managed by the state. Old Põltsamaa manor was planned and parcelled in two stages, as at first some of the land was run by the state. Though it had a governor assigned by the Ministry of Agriculture, the latter's representatives also carried out frequent checks of households and the herd. This allowed them to maintain their current condition and make necessary preparations for completing the reform. The property of four unsold auxiliary manors were relocated to the Old Põltsamaa manor which was governed by the state. Once the remaining inventory was sold and the parcels of land distributed, the need for governance was eliminated.

In general, the inventory was sold at a favourable price to new land owners. They usually paid at once after having taken out a loan. The widow and son of Nikolai Gagarin, the former owner of Old Põltsamaa, were not granted any land but they were able to keep some of

the inventory, and eventually they received a small compensation for expropriation of the rest.

Following the land reform, more lands were distributed. In 1928, plots leased by the state were assigned to existing long-time or new tenants. The land was planned with the aim to place small landholdings and tenant farms so as to create new and viable households.

In addition to the veterans of the War of Independence, former manor workers, businesses, cooperatives and local government agencies were also granted land. For further study, the social and political background of new land owners and tenants, their farming and survival skills as well as the relationships between new and old farmers should provide abundant material.

The Land Act had a fundamental significance, not only for the rural population but also for the development of towns and settlements. The centre of New Põltsamaa and Old Põltsamaa rural municipalities was Põltsamaa settlement, whose growth had been hampered mainly because the landlords did not want to sell any of their land. In 1920, Põltsamaa settlement got half of its land from the nationalised Vana-Põltsamaa manor.

The land reform carried out by a young nation was innovative and exceptional, and its lessons laid the foundation for a well-planned and more efficient land management. The execution of the land reform was certainly accelerated by the increased self-awareness and a sense of entitlement that the new independence had given to Estonians.

Veterinaararstid Eesti Vabariigi sõjaväes aastail 1918–1940

KAAREL VISSSEL

Eesti Põllumajandusmuuseum

Sissejuhatus

Käesoleva kirjutise siht on eeskätt näidata, millised valikud lõi ühe eluala – veterinaarimeditšiini – olukord aastail 1918–1940 Eestis riigikaitse jaoks ja kuidas mõjutas riigikaitse omakorda veterinaarimeditšiini.

Teemale kõige lähedasem uurimus on Rudolf Mägi Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste lõputöö „Sanitaar- ja veterinaarevakuatsiooni korraldus väekoondises ja väeosas sõjaajal meie oludes“ aastast 1937. Osa olulist statistikat on selles esitatud pikema perioodi kohta, kui praegu arhiivis olemas, samas jääb veidi ebaselgeks, kust see on saadud. Sisulisi artikleid antud teema kohta leidub ajakirjades Eesti Loomaarstlik Ringvaade (1925–1940) ja Sõdur (1920–1940). Veterinaarohvitseride eluloolisi andmeid on ilmunud ka ajakirja Eesti Loomaarstlik Ringvaade uuemates aastakäikudes. Veterinaarohvitser Jaak Kukk on kirjutanud mälestusi oma teenistusest 22. territoriaallaskurkorpuses, tagasivaadetega Eesti Vabariigi ajale.

Uuritu võrdlemiseks teiste riikidega on materjali vähe, siiski leiduvad ülevaated Saksamaa sõjaväe veterinaarteenistusest maailmasõdade vahel ja Ameerika Ühendriikide omast Teises maailmasõjas koos eellooga.

Peamised arhiiviallikad antud teema kohta on Sõjaministeeriumi Varustusvalitsuse ja Sõjavägede Staabi arhiivid. Mõlemad arhiivid on säilinud osaliselt, Varustusvalitsuse oma on korraldatud väga kaootiliselt ja eriti Vabadussõja-aegsete dokumentide koostamise põhimõtted ei olnud veel välja kujunenud (näiteks tagantjärele koostatud teenistuslehtedes esineb ajamääratlusi *a'la* „astus teenistusse 1918. aasta lõpus“).

Veidi terminitest: asutuste, üksuste ja ametite puhul on võimalusel kasutatud just siis kehtinud ametlikke nimetusi, kuid Sõjaväe Varustusvalitsuse veterinaarosakonna puhul pole kasutatud lühiajalisemaid, kuna neid on palju.

Üksustes ja asutustes olid aastani 1927/28 kirjas loomaarstid ja loomalaatsaretid, seejärel veterinaararstid ja hobuste laatsaretid. 1940. aastal vastu võetud veterinaareeskirjas ja 1930. aastate lõpu kirjavahetuses räägitakse veterinaar-ravilatest, kuid koosseisude nimetusi muuta ei jõutud. Kaitseministeerium tegutses selle nimetuse all aastail 1929–1937, enne ja pärast oli tegemist Sõjamineisteeriumiga.¹

Eellugu

Sõjaväe veterinaarteenistusest Tsaari-Venemaal

Enne Esimest maailmasõda juhtis Vene keisririigis kirjeldatavat valdkonda Sõjaväe Veterinaarvalitsus eesotsas sõjaväe veterinaarinspektoriga (sõja ajal feldveterinaarinspektor). Aastast 1910 allusid sõjaväe veterinaarinspektorile sõjaväeringkondade veterinaarvalitsused, kasakaväepiirkondade veterinaarkomiteed ja sõja ajal korpuseveterinaarid. Viimased vastutasid väeosades hobustele sanitaarsete tingimuste tagamise eest, juhtisid väeosade veterinaararstide tööd, rivi-hobuste ravimist ja nakkushaiguste korral hukkamist. Sõja ajal moodustati korpuseveterinaari juurde korpuse veterinaarvalitsus. Korpuseveterinaar allus distsiplinaarselt oma väekoondise ülemale, rahuajal sõjaväeapiirkonna veterinaarinspektorile, sõja ajal otse sõjaväe feldveterinaarinspektorile.

Sõjaväes oli üle kuuesaja loomaarsti. Ratsaväe ohvitseride koolide ja rea ratsa- ning kasakapolkude juures oli rahu ajal ette nähtud kaks veterinaararsti, enamikus ratsa- ja kasakapolkudes ning suurtükiväeosades üks. Väeosades, mille koosseisus olid veterinaarid, olid ette nähtud ka veterinaarlaatsaretid. Korpustes ja hobuste tagavarade juures asusid hobulaatsaretid. Sõjavägi teenindas veterinaarselt ka põllumajandust kasakaväeapiirkondades (neis oli 35 000 000 põllumajanduslooma) (Военная Энциклопедия 1910: 498–501).

1911. aasta seisuga vajas sõjavägi aastas 50 uut veterinaararsti. Enamik neist astus sõjaväkke vabatahtlikult, mõned saadi stipendiumitega, mida Sõjamineisteeriumil oli aastas välja anda kaksteist – igast neljast veterinaarinstituudist (Harkov, Tartu, Kaasan, Varssavi) kolm. Teadaolevalt oli Eesti sõjaväes teeninud veterinaarohvitseridest neid stipendiume kasutanud ainult Peeter Ruus (Военная Энциклопедия 1910: 500).

Juulis 1917 oli sõjaväes 2809 veterinaararsti ja 11 350 veterinaarvelskrit. Võitlus nakkushaiguste vastu väljaspool sõjaväge peaaegu lakkas (Коропов 1954: 212).

¹ Aastani 1923 kehtisid mobilisatsiooni puhuks Vabadussõja-aegsed koosseisud (ERA.496.4.367; ERA.495.12.332; Veterinaareeskiri 1940: 6–10, 23–34).

Loomaarstid Eesti alal enne Esimest maailmasõda

Paljud Eesti päritolu veterinaarid töötasid tsaaririigi teistes piirkondades. See asjaolu mõjutas sõjaväe komplekteerimist loomaarstidega Vabadussõja ajal. Tartus asus üks Vene keisririigi neljast veterinaarinstituudist, mille tegevusajal 1848–1918 lõpetas 1742 inimest (Nõmm 1961: 26). Baltimaadesse jäi neist vähe. Instituudi õpilaste, nn kasvandike rahvust toimikutes ei fikseeritud, kuid mälestustes öeldakse, et 20. sajandi algul oli paarisaja üliõpilase seas kord 25–30 eestlast, enamasti aga palju vähem (Laja 1932: 49, Saral 1932: 49–53). Ajakirjas Eesti Loomaarstlik Ringvaade (1925–1940) öeldakse korduvalt, et Eestis oli veterinaaridel vähe töökohti, palgad halvemad kui Venemaal ja sageli tekkisid konfliktid sakslastest ülemustega. Instituudi lõpetajate Venemaale siirdumist tingis ka see, et riigi ülalpidamisel õppinutele määrati lõpetamise järel teatud ajaks teenistuskoht (Извлечение... 1906: 175; Nõmm 1961: 27; A. O. 1928b: 1–9).

Balti kubermangud olid veterinaarteeninduse alal Vene keisririigis areenumate seas. Loomaarstid ise hindasid olukorda siiski üsna negatiivselt. 1897. aasta üleriigilise veterinaarala korralduse järgi tuli määrata veterinaararstid kõigile maakondadele, kuid Eestimaa kubermangus sai see tingimus täidetud alles pärast aastat 1902. Üks valdkonna aeglase arengu põhjuseid oli seadusandluses. Kuna puudusid semstvodi, mis mujal Venemaal võtsid tööle suure osa spetsialistidest (1911. a seisuga töötas semstvodes umbes kolmandik loomaarstidest), oli töökohti keerukas luua ja rahastada. Balti kubermangu maakonnaveterinaare pidas ülal rüütelkond. Maakonnalinnades olid linna loomaarstid (Valga linna- ja maakonnaveterinaari kohad olid ühendatud). Tapamaja loomaarstiks oli kõigis linnades, peale Tallinna, linnaloomaarst. Riik pidas ülal ainult kubermanguveterinaare ja mõnes tähtsamas raudteejaamas nn punktiveterinaare, kes seaduse järgi pidid kontrollima loomade ja loomsete toiduainete vedu, tegelikkuses aga oli nende tähtsaim ülesanne koguda loomade veo eest võetavat maksu. Rüütelkond ja kohalikud mõisnikud toetasid jaoskonnaveterinaare (asusid alevites); nende arv viimasel tosinal aastal enne Esimest maailmasõda isegi vähenes. Esimese maailmasõja eel oli neid Eestimaa kubermangus vaid kaks, Raplas ja Lihulas. Liivimaa Eesti-osas oli 1903. aastal vähemalt kuus jaoskonnaveterinaari: Laiusel, Jõgeval, Põltsamaal, Hallistes, Tõrvas ja Vändras. Aastaks 1912 oli ära jäänud Jõgeva jaoskond ja järgmisel aastal ka Halliste oma. (Nõmm 1961: 33, 35; Коропов 1957: 171; A. O. 1928b: 1–9). Lisaks leidis linnades mõni eraloomaarst või õigemini neid, kes ei saanud üheltki eelnimetatud institutsioonilt toetust (Eestimaa kubermangus 1913. a ilmselt kaheksa). Kokku võis Eesti alal Esimese maailmasõja alguseks tegutseda umbes 50 loomaarsti, kellest 18 olid seotud Tartu Veterinaarinstituudiga (Кальнингъ 1912: 9–10, Кальнингъ 1914: 8–10; Коропов 1954: 171, Jürgenson 1925: 56–57; A. O. 1928a: 1–9; Извлечение... 1907: 175; Looma-tervishoiu valitsuses... 1925: 27–29; Richter 1913: 12–87).

Loomaarstide ülesannetest Vabadussõjas

Sõjaväe varustamine hobustega

1919. aasta algul oli Eestis 163 000 hobust. Eesti Vabariigi Ajutise Valitsuse määrus 19. novembrist 1918 (Riigi Teataja nr 4, 4.12.1918) tegi vallavalitsustele ülesandeks moodustada moonavankrite ja hobuste rekvireerimise komisjonid. Iga vald pidi andma 10 hobust ühes hobuseriistadega ja seitse vankrit. Esialgu tegeles hobuste rekvireerimisega Intendantuuri Valitsus, mille alluvuses hakkas tööle hobuste reserv. 17. jaanuaril kuulutati välja uus hobuste mobilisatsioon. Tallinnas ja kaheksas maakonnas moodustati hobuste sõjaväkke võtmise komisjonid, kuid saadud hobused olid sageli kõlbmatud ja tuli maha müüa. Nii saadi kokku umbes 10 000 hobust vajaliku 15 000 asemel. Puuduse leevendamiseks lubati sõduritel kaasa võtta isiklikke hobuseid, kes pääsesid seeläbi rekvireerimisest. Sõja algul varustas mõni väeosa (4. ja 5. jalaväepolk, soomusrongid) end hobustega ise. Tallinnast toimus 1919. aasta algul ka erakorraline rekvisitsioon. Mittetäielikel andmetel võeti üle 70% hobustest Tartu-, Viljandi- ja Pärnumaalt (ERA.498.11.4: 2–2p, 6).

Hobuste tervishoid

Kuna rahvaväele õnnestus võtta vaid kaks kolmandikku vajalikest hobustest, sai olemasolevate, tööga ülekoormatud, hobuste rivispüsimine eriti tähtsaks. 1919. aasta algul arvati ümmarguselt 60 000 hobust olevat kärntõves. Loomataudid olid levinud Vene keisririigis kogu maailmasõja ajal. Eestisse toodi sõjaväehobuste ja tapakarjadega ka kärntõvest ohtlikumaid nakkushaigusi – hobuste tatitõbe, veiste kopsutaudi jt. Põllutöoministeeriumi loomatervishoiu peavalitsus suutis nakkushaigused peamiselt likvideerida 1920. aasta jooksul (Коропов 1954: 212; Laja 1940: 82–83).²

Rekvisitsioonikohuslased tõid sõjaväe kogumispunktidesse ennekoike nõrgemaid ja haigeid loomi. Kuna esialgu puudusid sõjaväes võimalused haigete hobuste eraldamiseks, ulatus kärntõves hobuste osakaal üksikutes väeosades 1919. aasta maiks 80%ni. Juuliks suudeti seda vähendada üksikute juhtumiteni. Ravimeetod – hobuste gaasitamine vääveldioksiidiga – õpiti Soo-

² Allikates, kus esineb arv 10 000 – Varustusvalitsuse veterinaarosakonna 1918–1919. a aruanne ja Mägi lõputöö –, ei öelda, kas see oli koos sõdurite isiklike hobustega (ca 1100). Tõenäoliselt oli, sest 1920. a algul olnud sõjaväes 7683 hobust, Vabadussõja jooksul lõppes 962. Soome vabatahtlikele anti 400, Loodearmeele 370 hobust, tagasi saadi vastavalt 75% ja 80–90% kurnatult ja kärntõbiselt – pole selge, kas 1920. a alguseks oli Loodearmee enda omad juba tagastanud. Osa rekvireeritud hobuseid tulnud juba sõja ajal kõlbmatutena ära müüa, kuid nende arvu ei nimetata. Mägi lõputöös nimetatud haigusjuhtumite arv 24 405 annab haigusjuhtumite ja sõjaväest läbi käinud hobuste arvu suhtega 2,28 läbijagatuna sõjaväest läbi käinud hobuste arvuks 10 075 hobust (ERA.496.12–.735 l. 8, 9; ERA.498.11.4: 8–12).

Hobuste gaasitamine vääveldioksiidiga 1. diviisi loomalaatsaretis Kreenholmis. EFA 3-773.

me Sõjaministeeriumi veterinaardepartemangult, mis võitles Soomes samal ajal levinud loomataudidega. Seljataguse loomalaatsareti ülem Morits Sieger komandeeriti 1919. aasta veebruaris Soome tutvuma hobuste vääveldioksiidi abil ravimisega ja sellekohaseid arstimisvahendeid tooma (ERA.498.3.25: 352).

Vabadussõja jooksul lõppes rahvaväes 962 hobust; lahingukaotused moodustasid sellest 30%. 1920. aastal esitab Varustusvalitsuse veterinaarosakonna ülem Ruus statistika loomalaatsarettides ravitud hobuste kohta (16 565 juhtumit, neist kolmandik nahahaigusi, laatsarettides 4519), kuid paljusid haigusjuhtusid polevat jõutud registreerida. 1933. aasta tagasivaates Varustusvalitsuse tegevusele nimetatakse kaotuste arvuks aga 24 407. Neist andmetest on lähtunud ka leitnant Mägi. Viimane nimetab haigusjuhtude ja sõjaväest läbikäinud hobuste arvu suhtena 2,28. Kuke järgi oli Esimeses maailmasõjas see suhtarv Prantsusmaal 4, Saksamaal 3,8. Seega tuli Eestil Vabadussõja ajal ühe hobuse kohta aastas peaaegu kaks korda rohkem haigusjuhtumeid kui Saksamaal Esimese maailmasõja ajal. Ilmselt näitab see olukorra raskust, milles Varustusvalitsuse veterinaarosakond pidi oma ülesannetega toime tulema (15. aastapäev.... 1933: 1339; Kukk 1938: 131–132, ERA.496.12.735).

Sõja lõpul oli kõige halvem 1. diviisi hobuste tervis, kuna nemad asusid peamise sõjategevuse ja nakkuskollete lähedal. Oma osa mängis Loodearmee taganemine. Veterinaarosakonna 1920. aasta aruandes kirjutati: „Põhjalääne

armee, mis 1919. aasta lõpus tegelikult enam igasugusi taudisi ja külgehakka-
vaid haigusi laiali laotas, kui tõsiselt võitlustest osa võttis, sai hädaohtlikuks
vaenlasteks ka hobuste seas. Levis pügaja (herpes) peamiselt enamlastelt võe-
tud hobustelt“ (ERA.498.11.4: 18–22).

Organisatsioon ja asutused

Vabadussõja algul kuulus järelvalve sõjaväe loomade tervishoiu üle Sõ-
javäe Tervishoiuvalitsuse kohustuste hulka, kuid ühegi veterinaarasutuse
loomiseni ei jõutud. 5. detsembril andis sõjaminister Esimeses maailmasõ-
jas korpuseveterinaarina teeninud Ruusile käsu formeerida Sõjaväe Loo-
matervishoiu Valitsus. 30. detsembril 1918 muudeti valitsus loomatervis-
hoiu ja hobustega varustuse osakonnaks Varustusvalitsuse juures. Sellest
ajast peale jäid osakonna alluvus ja ülesanded põhimõtteliselt samaks,
kuigi nimetus muutus korduvalt. Kõige kauem, 1. oktoobrist 1927 kuni
tegutsemise lõpuni 1940. aasta juunis, oli selleks Varustusvalitsuse veteri-
naarosakond (ERA.498.11.1: 2; ERA.495.7.4977).

Nakkushaigused sundisid kiirustama väeosadest eraldi paiknevate ho-
bulaatsarettide asutamisega. Hobuste Tagavara ja Laatsaret asutati 1918. a.
viimastel päevadel Tallinnas. See pidi tegelema peamiselt väeosadele väl-
jaantavate loomade ravimisega. 3. veebruaril 1919 asutati Tondi kasarmute
juures, kus varem oli asunud Saksa sõjaväe hobulaatsaret (hiljem viidi üle
Rannamõisasse), seljatagune loomalaatsaret ülesandega ravida kärntõbiseid ja
sügelishaigeid hobuseid. Hiljem, sama aasta augustis, nimetati seljataguseks
loomalaatsaretiks Tartu Loomaarstiülikooli hoonetes asunud senine 2. diviisi
laatsaret, mida juhtis prof Karl Happich. Seljatagune loomalaatsaret likvidee-
riti jaanuari algul 1920.

Teised tähtsad veterinaarasutused olid Vabadussõja ajal Loomaarstimise
Abinõude Ladu ja diviiside hobulaatsaretid. 1. diviisil asus see Vaivara mõi-
sas, asutatud 19. märtsil 1919, likvideeritud juunis 1921, 2. diviisil Tartus, for-
meeritud 1. veebruaril 1919 (pärast vahetamist seljataguse loomalaatsaretiga
4. augustil viidi üle Vana-Antsla mõisasse), 3. diviisil Karula asunduses (for-
meerimist alustati 12. aprillil 1919, 10. septembril viidi üle Sangaste mõisa,
likvideeriti juunis 1921) ning loomalaatsarettideks nimetati ka veterinaarasu-
tusi ratsa- ja suurtükipolkude juures. Teiste väeosade juures asus ravitsemise
ja gaasitamise punkte (ERA.498.11.4: 4; ERA.498.10.70).

Loomalaatsarettidele oli ette nähtud kaks loomaarsti ja mõnikord käsutäitja-
na ka kolmas. Ülejäänud personali (loomavelskrid ja -sanitarid, rahvaväelased
jne) arv varieerus. Loomalaatsarettide loomakohtade arvu kohta on väga vähe
andmeid; neid pole isegi 1919. aasta teisel poolel koostatud sõjaväeasutuste te-
gevuste kokkuvõtetes. Näib, et loomalaatsarette Vabadussõja ajal niimoodi ei

iseloomustatudki, kuna kõik organiseeriti vajadust mööda ja muutus pidevalt. Nimetatud on, et 22. veebruaril 1919. aastal oli 2. diviisi loomalaatsaretis kohati 27 hobusele. Need asusid hajali endise Tartu Loomaarstiülikooli kliinikutes. Hiljem loomakohtade arv tõenäoliselt suurenes (ERA.498.3.25: 430–431).

Leitnant Mägi lõputöös öeldakse (ilmselt Adam Morelilt saadud andmetele tuginedes), et diviiside veterinaarlaatsarettidest kujunesid eelkõige tagalaasutuste teenindajad. Hobuseid oli vähe ja üldiselt ei tahtnud väeosad neid kergelt ära anda, lisaks asusid diviiside loomalaatsaretid rindest kaugel. Nii ravisid peamiselt väeosade loomaarstid. Igas ratsa- ja suurtükiväepolgus oli kaks loomaarsti, inseneripataljonis üks. Jalaväepolkudes loomaarste polnud, kuid igas jalaväeroodus oli ette nähtud üks loomavelsker. Hobused said esmaabi allüksuste loomavelskreilt ja toimetati tagasi rivvi, väeosa veterinaarpunkti või laatsaretti, kust evakueeriti väeosa ülemate või loomaarstide korraldusel (ERA.498.11.4: 4–5p; ERA.496.12.735: 13–49; Nõmm 1961: 40).

Isikkoosseis

Lühikese aja vältel, mil loomatervishoiuga tegeles Sõjaväe Tervishoiuvalitsus, ühtegi loomaarsti tööle ei võetud. Ajutise Valitsuse poolt kuulutas välja 18–35aastaste meeste üldmobilisatsiooni, mis tõi sõjaväkke loomaarstidest nähtavasti ainult Aleksander Rängeli (ERA.495.7.4957 lehed numbriteta; Eesti Vabadussõda 1918–1920, 1997: 55). Ruus asus ise Eestis viibivate loomaarstide ja -velskrite kohta andmeid koguma. Veterinaarpersonali mobilisatsioon kuulutati välja Riigi Teatajas 18. jaanuaril 1920. Määruse eeskujuks oli 7. jaanuaril välja kuulutatud arstide mobilisatsioon, mida juhtis Sõjaväe Arstivalitsuse ülem. Eesti ja Vene riigi kuni 45aastased loomaarstid, -velskrid ja -sanitarid kohustusid registreeruma sõjaväe ülemloomaarsti kantseleis. Ülemloomaarstil oli õigus arvelevõetuid teenistusse kutsuda. (ERA.498.1.4: 2–2p; Riigi Teataja 1919 nr 3: 20, Riigi Teataja 1919 nr 1, nr 12). Veterinaarpersonali mobilisatsiooni kaudu jõudis

Ernst Allik, 1. ratsapolgu vanemloomaarst. Suri tegevteenistuses. EPM.

sõjaväkke ainult kaks loomaarsti, loomavelskritest ning -sanitaridest üldpildi saamiseks pole säilinud piisavalt andmeid. Siiski näib, et kaadriprobleem moodustas suure osa Loomatervishoiu Valitsuse tööst.

Teade arvelevõtmisest ei jõudnud kõigini ja sõja jooksul saabus üle rinde uusi loomaarste. Nende sõjaväkke saamine nõudis Ruusilt palju aega. Tartu Loomaarstiülikooli õppejõudude meelitamise kõrval leidis ta aega pidada pikka kirjavahetust, et uurida, kas teatud loomavelsker Saaremaal on tõepoolest haige või ainult simuleerib, otsis sõjaväehaiglatest pidevalt taga oma alluvaid, keda kahtlustas samuti teesklemises. Tõsi, ühel sellisel juhul selgus, et 1. ratsapolgu nooremloomaarst Ernst Allik oli haiglas surnud. (ERA.498.8.26: 724, EAA.299.1.33: 3).

Veterinaarpersonali mobiliseeris Loomatervishoiu Valitsus ühegi teise sõjaväeasutuse osavõtuta. Näib, et midagi negatiivset see kaasa ei toonud. Tsiviilvõimu vastuseisu tõttu jäi mobiliseerimata vaid Tallinna linnaloomaarst Aleksander Krivošeine, kuigi sama taotleti veel mitmel puhul. Juba väike võetud loomaarstidest andis Ruus sõja esimese poole jooksul vabaks Viru maakonnaveterinaari Harald Heinrichseni (19. veebruaril, maakonnas polnud sel ajal ühtegi loomaarsti). Ruus ei tulnud vastu Viljandimaa maavalitsuse palvele 25. veebruarist 1919, vabastada teenistusest või vähemalt komandeerida maakonda nakkushaigustega võitlema kaks loomaarsti ja kaks loomavelskrit. Paaril korral, kui Ruus soovis mõnd riviohvitseri loomavelskriks, ta seda ka sai, kuigi ka ohvitseridest oli puudus. Juuliks oli olukord personaliga paranenud. Karl Saral lubati augusti algusest puhkusele, Põllutööministeeriumi kulul välismaale end täiendama. Ruus polnud vastu ka Richard Lattiku plaanitud (kuid siiski ära jäänud) lahkumisele Petserimaa maakonnaveterinaariks. Sõjaväest lahkus rida veterinaarvelskreid ja Sinise Tähe õdesid (Soome eeskujul väljaõpetatud naissoost loomaarstiabilisi) (ERA.498.3.25: 208, 350, 374, 459, 496, 1130, 1163; ERA.498.3.24: 2; ERA.498.3.26: 170).

Suurem osa loomaarste astus sõjaväkke vabatahtlikult, mõned neist (peamiselt Loomaarstiülikooli õppejõud) Ruusi ettepanekul. Enamasti suunati nad kohe loomaarstide kohtadele. Peeter Teemusk, Vladimir Vestmann ja Richard Lattik said esialgu ohvitseriks ja nimetati hiljem ümber loomaarstiks või abiloomaarstiks. Karl Saral, hilisem Tartu ülikooli professor, astus 20. detsembril 1918. aastal Kalevlaste malevasse koguni reamehena ja määrati 1. diviisi veterinaariks 15. jaanuaril 1919 (ERA.495.7.2558; ERA.495.7.6931; ERA.495.7.5158 lehed nummerdamata; ERA.498.3.25: 285, 286, 495; Eesti ohvitseride andmebaas).

Nagu öeldud, oli sõjaväele Vabadussõja ajal üsna oluline Soome abi, kuigi seda aruannetes ega tagasivaadetes ei mainita. 1919. aasta veebruaris saatis Soome Punane Täht³ sõtta ühe veterinaarambulantsi, mida Eesti ülem-

³ Soome Loomakaitseühingu tegelase kolonel Forsteni asutatud organisatsioon sõjas haigestunud hobuste ravimiseks (Kurvits 1936: 83).

juhatus oli palunud. Ambulantsi personal – loomaarst ja kaksteist Punase Tähe õde – jaotati väeosade ja asutuste vahel. Loomaarst Uno Remahl jäi Vabadussõtta umbes kaheks kuuks (teenis Hobuste Tagavaras ja Laatsaretis), Punase Tähe õed lahkusid ükshaaval, üks vabastati teenistusest alles 26. septembril (ERA.498.3.25: 291, 376, 720, 1163; ERA.498.8.26: 700; Kurvits 1936: 82–83).

Soome loomaarstidest osalesid Vabadussõjas veel Juho Sauramo (Põhja Poegade rügemendis) ja dr Minn (Põhja Poegade rügemendi nooremloomaarst, hiljem major Ekströmi rügemendi loomaarst) (ERA.498.3.25: 391, ERA.498.8.34: 102; ERA.498.3.25: 17, Helanen 1921: 418).

Teadaolevalt võeti Vabadussõjas Eestist sõjaväkke 33 loomaarsti või aseloomaarsti. Vähemalt 17 loomaarsti olid teeninud Esimeses maailmasõjas, neist omakorda viis olnud sõjaväes enne aastat 1914. Üheksa olid Vabadussõtta astunud tsiviilteenistusest (viis Tartu Veterinaarinsituudi õppejõudu, kaks kreisi-, üks jaoskonna- ja üks tapamajaveterinaar), kolm olid omandanud diplomi Esimese maailmasõja ajal ja neli veel diplomita. Enne Esimest maailmasõda pikemat aega Venemaal tsiviilloomaarstina teeninuid on teada neli. Rahvustelt oli koosseis kirev nagu Tartu Veterinaarinsituudi õpilaskondki: eestlasi oli 18, sakslasi kuus, venelasi ja lätlasi kumbagi neli, rootslasi üks.

Veterinaarala juhid polnud Vabadussõjas nii kõrgelt kvalifitseeritud kui meditsiinala omad, kuid palju kõrgemalt sõjaväelistest juhtidest. Ühelgi Vabadussõjas rahvaväe diviisiülemana teeninud ohvitseril polnud märkimisväärselt pikka kogemust pataljonist suurema üksuse juhtimisel, ülemjuhataja Johann Laidoner oli 1917. aastal mõne kuu juhtinud diviisi (Kröönström 2010.63–65).

Loomatervishoiu Valitsuse ülem Ruus oli üle kahe aasta teeninud korpuseveterinaarina (algul selle kohusetäitjana), seega juhtinud oma valdkonda rahvaväega sisuliselt samaväärses väekoondises. Kui arvestada Vene armee nn Hiina-sõjaret-

Peeter Ruus, ülemloomaarst, Sõjaväe Varustusvalitsuse veterinaarosakonna ülem aastail 1918–1934. Eesti Kirjandusmuuseumi fotokogu D-1-2607.

Diviisi loomaarst Erich Erler töötajatega (fotololevad naised on Sinise Tähe õed). EFA 3-764.

ke⁴, oli Vabadussõda Ruusile neljas sõda. Ruus oli töötanud Tšita katkujaamas selle asutamise ajal 1900. aastal (üks Venemaa kolmest suuremast katkujaamast, allus esialgu Sõjaministeeriumile ja tootis vaktsiine veiste nakkushaiguste vastu). Rahvaväes oli Ruus Loomatervishoiu Valitsuse ja hilisema Varustusvalitsuse veterinaarosakonna ülem selle asutamisest 19. detsembril 1918 erruminekuni 16. mail 1934.⁵ Korpuseveterinaari õigused olid ka 1. diviisi veterinaaril Erich Erleril 1916. aastast vangilangemiseni 1917. aasta oktoobris ja Axel Schmidtil 11. Turkestani jalaväekorpuses 1917. aastal. (ERA.495.7.638 lehed numbriteta; ERA.495.7.5496. lehed numbriteta).

Julius Taeker, Loomatervishoiuvalitsuse ülema abi ja hiljem, rahuajal, üks kolmest veterinaarkolonelist, oli töötanud mitme Venemaa veterinaarõppeasutuse juhina (kõige kauem, aastail 1906–1915, oli ta Omski loomavelskrikooli direktor) (E. L. 1925: 4–10). Esimeses maailmasõjas oli polgu loomaarstist kõrgemale jõudnud sakslane Hugo Redlin (hiljem samuti veterinaarkolonel). Aastail 1911–1914 oli ta 2. mägisuurtükibrigaadi vanemloomaarst, Vabadus-

⁴ Operatsioonid ülestõusnud bokserite vastu 1900. a; Ruus oli sõjakäigu algusajal komandeeritud Taga-Baikali kasakaväepiirkonda hobuseid vaktsineerima, võttis osa hobuste väkkevõtmisest ja sai hiljem retkest osavõtja aumärgi. Eesti Vabariigi ohvitseritoimikus seda episoodi tema sõjasoldud aja hulka ei arvestatud. (P. Ruusi teenistusleht. ERA.495.7.4977 lehed numbriteta).

⁵ Anonüümses nekroloogis on teenistuskäigu kirjelduses olulisi erinevusi (Eesti Loomaarstlik Ringvaade 1934 lk 180–182).

Ludvig Teder, Sõjaväe Varustusvalitsuse veterinaarosakonna ülem aastail 1934–1940.
EAA .2100.1.16139

sõjas teenis 1. ja 3. diviisi loomaars-tina. (ERA.495.7.4656 numbriteta). Tuleb arvestada, et Vabadussõjas ja maailmasõjas oli teenistus mitmeti erinev. Vabadussõjas lisandus kohustusi, mida Vene sõjaväe korpuseveterinaaril ei olnud, nagu hobuste rekvireerimine. Aruannetest ja kirjavahetusest selgub, et esialgu ei jõutud rekvireeritavaid hobuseid liigitada, tsaariajast pärineval sõjaväehobuste liigitusel aga põhines moonanormide arvestamine, hobuste väärtuse määramine jne. Varem vaid apteekrina tegutsenud loomaarstiabinõude lao valitseja Jaan Rosenberg pidi nüüd juhtima ravimite ja loomaarstiriistade rekvireerimist. Esialgu saadi suurem osa veterinaarvarustusest sel teel. (ERA.498.8.43: 1–3)

Pärast Tartu tagasivallutamist nõustus Tartu Loomaarstiülikooli rektor Karl Happich 16. jaanuaril 1919 ravima ülikooli kliinikus 30–40 sõja-

väe hobust. Ruus kandis Laidonerile 19. jaanuaril ette, et professorid ravivad sõjaväe hobuseid tasuta, kuid et nad elatuvad praegu ainult *erateenistusest*, tuleks neile siiski tasu maksta või teha ettepanek sõjaväkke astumiseks (ERA.498.3.25 l. 291). Kui Eesti Vabariik 27. jaanuaril 1919 võttis Loomaarstiülikooli ametlikult üle, otsustati see liita Tartu ülikooli koosseisu. Kolm päeva hiljem astusid Loomaarstiülikooli rektor Happich ning professorid Gutmann ja Schroeder vabatahtlikult rahvaväkke ja asusid formeerima 2. diviisi loomalaatsaretti, seega moodustati teaduskonda tegelikult sõjaväeteenistuse kõrvalt. Alles novembris 1920 vabastati Happich, Gutmann ja Schroeder teenistusest. 16. veebruaril astus vabatahtlikult sõjaväkke professor Ludvig Kundžins, 8. märtsil Ruusi palvel ka professor Ernst Paukul (ERA.498.3.41: 21; ERA.498.3.25 l. 508; Ernits 1998: 42).

Algul veterinaarvetskritena rakendatud neli Tartu Veterinaarinstituudi ja Loomaarstiülikooli õpilast pandi hiljem täitma loomaarstide kohti ja nende puhul hakati kasutama loomaarsti nimetust. Alles aastail 1920–1923 omandas enamik neist Tartu ülikooli diplomi. Neist Ludvig Teder (Tedder), hilisem Varustusvalitsuse Veterinaarosakonna ülem, tegi eksamid sõja ajal 1919. aasta

mais Haridusministeeriumi komisjonile ja 5. juunil 1919 anti talle Tartu Veterinaarülikooli tunnistus, et „härja Teddrel ulatuvad teadused on loomaarsti praktikale ja temale selle üle tunnistus välja anda on.“ Loomaarsti diplomi saamiseks pidanuks Teder sooritama veel kolm eksamit ainetes, mis olid õppejõudude puudumisel lugemata. Teder omandas hiljem kõrghariduse ka õigusteaduse alal, kuid loomaarsti diplomit ei saanudki (ERA.495.1.264 lehed numbriteta). Sarnane tunnistus, kuid ilma puuduvate õppeainete loeteluta, anti välja ka Richard Lattikule (ERA.498.3.26: 106). Rudolf Kuivas ja Peeter Teemusk nimetati loomaarstiks Kaukaasia rindel ülevenemaalise linnade liidu hobulaatsaretis teenimise tunnistuse alusel. Kuivas jõudis Vabadussõja jooksul täita isegi diviisiveterinaari kohuseid (ERA.495.7.2265 lehed numbriteta; ERA.495.7.6931 lehed numbriteta)⁶.

1920. aasta algul oli sõjaväes 26 loomaarsti, aasta lõpuks jäi neid teenistusse 13. Kogenumad loomaarstid lahkunud, kuna tsiviilteenistuses olnud palgad kõrgemad (ERA.498.11.4 l. 22).

Vabadusristi kavaleriks said loomaarstidest Ruus (I liigi II järk), I liigi III järgu said Taeker, Saral, sakslane Erich Erler ja Adam Morel, viimasel oli teeneid ka Kaitseliidu ratsasalkade organiseerimisel (Kaitseliidu... 1938: 11).

Kokkuvõttes võib öelda, et Vabadussõjas juhtisid Eesti sõjaväe veterinaarala kogenud spetsialistid ja ehkki ülejäänute kvalifikatsioon erines, saadi raskes olukorras hakkama.

Veterinaaride ülesanded Kaitseväes rahuajal

Sõjaväe varustamine hobustega

1920. aasta jooksul oli loomatervishoiu ja hobustega varustamise osakonna üks peamisi ülesandeid hobuste demobiliseerimine. 1. jaanuaril 1920 oli sõjaväes 7683 riigi ja ca 1100 sõduritega kaasa toodud isiklikku hobust. Paremad ja tervemad koondati väeosade likvideerimisel hobuste tagavaradesse ja laatsaretitesse, kust neid vastavalt vajadusele väeosadesse anti. (ERA.498.11.4: 19p–20).

Hobuste tagasipöördumine tsiviilellu algas sugutäkkudest. Maakondade riigimaade ülematele anti üle 348 sugutäkk, seda peamiselt aprilli ja mai jooksul. Suurtükiväest võis takke hiljem ainult samajõuliste hobuste vastu vahetada (ERA.498.11.4: 3–3p; ERA.1468.4.529: 8–263; ERA.1648.4.528: 9; ERA.1648.4.528: 13; ERA.1648.4.528: 16).

Demobiliseerimine pandi paika Vabariigi Valitsuse määrusega 23. märtsist 1920. aastal. Selle alusel anti sõjaväest 1920. aasta jooksul välja 2706 hobust (1921. a veel 312), keda maavalitsused müüsid põllupidajatele mõisate likvi-

⁶ 1914. a augustis asutatud Ülevenemaalise Linnade Liidu ülesanne oli abistada sõjas haavatuid.

deerimise alusel määratud (turuhinnast madalama) hinnaga. (ERA.1648.4.528: 40–45, 84–87, Riigi Teataja 1920 nr 65/66; ERA.498.8.278: 124). 343 hobust anti üle riigiasutustele, 865 kõlbmatut ja üleliigset hobust müüdi 1920. aasta jooksul oksjonil (ERA.498.11.4: 19p–20p).

1921. aasta alguseks jäi sõjaväkke 3059 hobust (ERA.498.11.4: 19p–20), 1925. aastal veidi üle 2000, 1928. aastal 1600 hobust; 1930. aastate lõpul hakkas nende arv tõusma.

Sõjavägi hankis uusi hobuseid nn remondi korras, mille all mõisteti hobuste koosseisu uuendamist kindlaks määratud protsendi võrra. Kaitseväge hobustega varustamise seaduse vastuvõtmiseni aastal 1929, mis suuri sisulisi muudatusi kaasa ei toonud, kehtisid üldjoontes tsaariaegsed õigusaktid (Kaitseväge hobustega varustamise seadus. – RT 1929, 68, 476, par 3–73). Veterinaarosakonna ülem oli ühtlasi remondikomisjoni esimees. Tema koostas vastavaks eelarveaastaks ostukava, mille kinnitas Sõjaministeeriumi nõukogu.

Aastas soovitati välja vahetada 10% hobustest, kuid nii suurt ostukava kinnitati harva, ratsahobuste osas mitte kordagi. Siiski on kõigil teadaolevatel juhtudel ostetud hobuseid vähemalt 90% osas Sõjaministeeriumi nõukogu kinnitatud arvust, mõnikord kokkuhoiu arvel isegi rohkem kui ettenähtud. Ratsahobusekasvatus nõudis palju kapitali ja kogemusi ning 1930. aastail väideti, et kuigi remontratsahobuste eest makstakse üle turuhinna, katab see peamiselt vaid söödakulud. Tööga üle koormatud veterinaarosakond ei võinud loota nii tihedale kontaktile hobusekasvatajatega nagu oli maades, kus remondiga tegeles omaette sõjaväeametkond (Saksamaa, Poola jt) või Põllutöoministeerium või sellele vastav organ (Prantsusmaa, NSVL). Osakond tegi siiski pingutusi hobusekasvatuse ergutamiseks – püüdis osta igal aastal otse ja samadelt kasvatajatelt, maksta turuhinnast rohkem, 1934–1938 püüti vahetada ja müüa ratsahobuseid nõudluse suurendamiseks Soome. See aga ebaõnnestus, kuna siseturuhind tõusis liiga kõrgeks ja aastast 1938 ostsid soomlased ratsahobuseid Leedust. Kuna ratsahobuste saamine muutus üha raskemaks, asutati 1936. aastal Vorbuse mõisas (rohkem küll ratsaväge inspektuuri jõududega) Kaitseministeeriumi hobusekasvandus. See pidanuks andma remontostudeks vajalikud I järgu ratsahobused ja 1939. aastal tegigi seda, kuigi kavatsust palju kallimalt (Vissel 2012: 33–45, 66–85).

Aeg-ajalt taotles ratsaväge inspektor õigust remontostudeks (Till 1933: 138–140, 182–184; A.O. 1928a: 1–9). Territoriaalaratsaala korraldajad hakkasid 1930. aastate lõpul vahetevahel täitma mõnd veterinaarosakonna hobusekasvatusega seotud ülesannet ja võibolla oleksid nad aja jooksul remontostude korraldajaks paremini sobinudki, kuna neil oli tihedam kontakt hobusekasvatajatega (Vissel 2012: 96).

Hobuste tervishoid ja veterinaarasutused

Vabadussõja järel levisid hobuste seas sügelised, kuid pärast aastat 1922 juhtus seda paarkümmend korda aastas. Hiljem esinesid mõned nõle, nakkava bronhiidi, harvem muude haiguste puhangud. Nõlg jõudis sõjaväkke mitmel korral remonthobustega, nakkav bronhiit olevat 1928. aastal levinud Venemaalt imporditud heintega. Haigusjuhtude ja hobuste arvu suhe kõikus aastas 1,2–1,5 vahel, kuid ei langenud. Veterinaarosakonna aruannete järgi hooldati ja rakedati hobuseid küll paremini ja paranesid tallitingimused (1920. aastate algul oli mitme suurema hobukoosseisuga väeosa tallides talvel kuni kümme kraadi külma ja kõvad põrandad, 1930. aastate lõpuks vastasid tingimused peamiselt nõuetele), kuid haiguste tüübid, mida nii võinuks ära hoida (hingamisteede haigused, pigistused, jalgade haigused jne) ei harvenenud. Veterinaarosakonna aruannete järgi põhjustas seda väliõppuste kasv 1930. aastatel: raskem oli tagada järelvalvet, tuli ette vigastusi, ratsahobuseid võidi esmakordselt raske koorma ette rakendada, mis tingis hõõrdumisi jne. Haiguste liikide osakaal muutus vähe, kui mitte arvestada kabjahaiguste tõusu. 1933. aasta, mil kaotati Tallinna Hobuste Tagavara ja Laatsaret selle juures asunud rautamistöökodaga, ei paista seda kiirendanud olevat (teine sõjaväe rautamistöökoda asus Tartus ratsarügemendi veterinaarambulantsi juures ja oli 1930. aastail ülekoormatud; sõjavägi hakkas sõltuma eraseppadest). Võibolla ei olnud sõjaväe hobuserautuse tase piisavalt hea (ERA.498.11.4: 18–23; ERA.498.11.4: 185; ERA.498.11.4: 204; ERA.498.1.90: 109–120; ERA.498.1.91: 154–165; ERA.498.8.278: 53–60; ERA.498.11.82: 9; ERA.498.8.386: 33, 35; ERA.498.11.126: 3). Ühe loomaarsti kohta jäi ligikaudu 300 hobust, nagu oli olnud ka Vabadussõja ajal, kuid tunda andma hakkasid suured vahemaad. 1930. aastate algul ilmusid Veterinaarosakonna eelarvesse summad avalikele ja eraloomaartistidele Rakveres, Pärnus, Viljandis, Võrus ja Petseris asuvate hobuste ravimise eest tasumiseks. (ERA.498.11.63: 5).

Enamik sõjaväe suuremaid veterinaarasutusi likvideeriti demobiliseerimise käigus. 1921. aasta jaanuarist jäi tegutsema hobuste tagavara ja laatsaret Tallinnas, mis likvideeriti 1. oktoobril 1933. Seejärel jäid Tallinna garnisoni teenindama veterinaarambulants Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste juures ja Harju loomaravila (ERA.498.11.4: 18–19; ERA.498.11.240: 66; ERA.498.11.72: 233). Veterinaarambulants oli ka ratsarügemendil ja aegajalt 3. suurtükiväegrupil (asutati 1925 ja 1929, likvideeriti mõlemal korral paari aasta pärast). Ülejäänud väeosade hobuseid raviti tallides (ERA.498.8.386: 214).

Isikkoosseis

Rääkides loomaarstidest Eesti sõjaväes rahuajal ja kavades sõja puhuks, on oluline teada, et tsiviilloomaarstide arv suurenes riigis kiiresti. Tartu ülikooli loomaarstiteaduskond alustas väga raskest seisust ja 1920. aastal kaaluti isegi tema sulgemist, kuna mõne arvestuse järgi oluaks odavam ja kindlam koolitada veterinaare välismaal. Loomulikult mõjutanuks see muuhulgas ka sõjaväe võimalusi. Siiski peeti loomaarstiteaduskonda isegi algaastail ülikoolis üheks tugevamaks ning varsti hakkas tema lõpetajatest peale kasvama uusi õppejõude ja teadlasi. Ka tsiviilloomaarstide finantseerimise alal toimis süsteem hästi. Kehtima hakkas kord, mille puhul veterinaarpolitsei ülesannete täitmise eest tuli tasu riigilt, loomade ravimise eest erapraksisest. Maa- või jaoskonnaloomaarstikoha juurde kuulus enamasti tasuta korter ja maal asuvate jaoskondade puhul sageli poole normaaltalu ulatuses maad. 1920. aastal oli väljaspool sõjaväe riigiteenistuses umbes 20 loomaarsti, 1928. aastaks 62, neist 41 jaoskonnaloomaarsti. 1934. aastal oli tagavaraväelasena arvel 112 loomaarsti, 1939. aastal 165. Kaitseväge seisukohalt kujunes nii välja suur mobilisatsioonireserv, mis võimaldas teha muudatusi võrreldes tsaariajaga. (A. O. 1928a: 2–7; Ojajärg 1929: 161–174; ERA.498.11.132: 58).

Vabadussõja ajal nimetati sõjaväe veterinaararsti lihtsalt loomaarstiks. 1920. aasta 12. aprillil võeti vastu sõjaväe meditsiini- ja veterinaararstidele ohvitseri aukraadi andmise seadus. Kõik sõjaväe veterinaararstid said ohvitserideks, harilikule riviohvitseri aukraadile lisati ette sõna „veterinaar“. Veterinaarohvitseri kõige kõrgemaks auastmeks sai veterinaarpolkovnik (aastast 1922 veterinaarkolonel) (RT 1920 nr 59/60: 467–468 par 1, 2, 5).

1920. aasta alguseks oli Kaitseväge koosseisus 26 veterinaari, edasi arv vähehaaval kahanes, kuni 1935/36. aasta alguseks jäi neid neli: 2. diviisis kaks, üks ratsarügemendi, teine 4. suurtükiväegrupi juures, üks nii 1. kui 3. diviisis. Veterinaarosakonna ülem oli ühtlasi 3. diviisi ja Tallinna garnisoni veterinaar ning Kaitseväge Ühendatud Õppeasutuste lektor. Hiljem palgati KVÜÖA juurde üks loomaarst lisaks (ERA.498.11.4: 18–23; ERA.498.11.82: 9).

Ükski loomaarst ei teeninud Eesti sõjaväes kogu rahuaaja jooksul. Ivan Jegorov (Jõeste) asus teenistusse küll vähem kui kuu pärast Vabadussõja lõppu ja vallandati juba 22. territoriaallaskurkorpusest. Kauem tegevteenistuses olnud vabadussõjaagsetest loomaarstid läks Aleksandr Žaletajev 1939. aastal erru, Sergei Punin vallandati 1936. aastal ning teenis seejärel Varustusvalitsuse üldosakonna varaohvitserina. Ruusist oli juttu eespool, teised vabadussõjaagsges loomaarstid lahkusid teenistusest 1920. aastate jooksul (ERA.495.7.5718 lehed numbriteta; ERA.495.7.1334 lehed numbriteta; ERA.495.7.4325 lehed numbriteta). Üldse käis rahu ajal sõjaväest läbi 12 loomaarsti, kes polnud teeninud Vabadussõjas. Enamikul neist oli kogemus sõjaväe loomaarstina ja/või ohvitserina siiski olemas. Harilikult tähendas see teenistust Esimeses maailmasõjas. Konrad

Evald Nõmm. EAA.2100.1.10329 i. 1.

Homann võis olla teeninud mööndus-
tega isegi kõrgemal kohal kui Ruus.⁷

1923. aastal naasis sõjaväkke
tulevane Varustusvalitsuse veteri-
naarosakonna ülem Teder (Tedder),
kellest sai ainus kahe kõrgharidusega
loomaarst sõjaväes (ERA.495.1.264
lehed numbriteta). 1921. aastal asus
Kõrgema Sõjakooli hippoloogialek-
tori kohale Artur-Arnold Grünvald,
kes oli 1919. aasta sügisel teenistu-
sest vabastatud kui Asutava Kogu
liige. Kui Grünvald 1926. aastal
vallandati kokaiini ebaseadusliku
edasimüümise eest (ERA.495.7.850
lehed numbriteta), tuli aastani 1930
tema asemele Vabadussõjas reamehe
ja ametniku kohusetäitjana teeninud
Artur Herodes. Viimane oli ühtlasi
ainus loomaarst, kes Kaitseminis-
teeriumi toetusel välismaal haridust
täiendas: 1928.–1929. aastal Altfor-
ti instituudis Prantsusmaal ja Berni
Ülikoolis, kust sai veterinaarmedit-

siini doktori kraadi (ERA.495.7.1018 lehed numbriteta).

Hiljem said sõjaväe loomaarstideks mitu parema palga lootuses ümber-
õppinud ohvitseri. Neist Arthur-Robert Langer (Langeste) siirdus tööle tsi-
viilalal, kuna seal olid teenimisvõimalused paremad. Tuntuim ohvitserist
ümberõppinud veterinaaride seas on aga kahtlemata hilisem Tartu ülikooli ja
Eesti Põllumajanduse Akadeemia (EPA) õppejõud Evald Nõmm. 1926. aas-
tal lõpetas ta sõjakooli rahuaegse suurtükiväe kursuse ja teenis kaks aastat
suurtükiväes, viidi üle lennuväerügementi ja õppis aastail 1928–1930 len-
nukoolis, kuid selle lõpetamise järel omandatud alal peaaegu ei tegutsenud.
1932. aastal lõpetas Nõmm suurtükiväe mõõtespetsialisti kursused ja 1934.
aastal sai veterinaararsti diplomi. 1940. aastal lõpetas ta Kõrgema Sõjakooli

⁷ Tsaaririigis allusid korpuseveterinaarid (kellena oli teeninud Ruus) rahuajal
sõjaväeringkondade veterinaarvalitsustele (sõja ajal aga otse feldveterinaarile) (Военная
Энциклопедия 1910: 499–500). Homanni teenistuslehel pole märget määramise kohta
Dünaburgi sõjaväeringkonna veterinaarvalitsuse ülemaks 1915. a, nagu väidetakse
ajakirjas Eesti Loomaarstlik Ringvaade (A. O. 1928b: 130–131; Konrad Homanni
teenistusleht – ERA.495.7.1083 lehed numbriteta).

sõjamajanduse erialal. Hiljem, 1940–1948 teenis Nõmm Nõukogude Armees, astus 1946. aastal Eestimaa Kommunistlikusse Parteisse, 1948–1980 oli Tartu ülikooli ja EPA õppejõud (ERA.495.1.165, Tamberg 2008: 331; ERA.495.7.2532).⁸

Varasema ohvitserikogemusest loomaarstidest ei jäänud ükski sõjaväkke kauaks ega jõudnud veterinaarnooremleitnanti auastmest kõrgemale.⁹

Veterinaararstid ja sõjaaegne kaitsevägi

Tööd hobuste mobilisatsioonivaru tagamiseks

Arvepidamist sõjaväele kõlbulike hobuste üle vaatleme siinkohal ainult niipalju, kui see puutus sõjaväe veterinaaralasse. Tsaariajal loendasid kohtadel sõjaväeks kõlbulikke hobusid kohalik sõjahobuste jaoskonna ülem ja kohalesaadetud ohvitser ilma loomaarsti osavõtuta, kord kuue aasta jooksul. Ülelugemise tulemusena saadi hobuste arv, mida jaoskond oli võimeline sõja korral välja panema. Kord kõlbmatuks tunnistatud hobust polnud vaja enam välja tuua.

1920. ja 1922. aastal paika pandud põhimõtete järgi pidi sõjaväele kõlbulikke hobuseid registreeritama iga aasta oktoobris või novembris. Läbi viijateks kohtadel olid komisjonid (esimees oli Sõjaministeeriumi esindaja, liikmeteks loomaarst ja vallatalitaja). Oma- ja maakonna valitsustes ning rahvaväe ja Kaitseliidu ülemate kantseleides peeti nende hobuste nimekirju, kes tuli rekvisitsiooni korral vastuvõtupunktidest tuua (sõjaväele vajalikust arvust pidi toodama 30% rohkem) (Määrus üleriigilise sõjaväele kõlbulikkude hobuste registreerimise määruste muutmise kohta. – Riigi Teataja 1920 nr 185/186:1475; Vabariigi Valitsuse poolt 13. okt. 1922. vastu võetud määrus üleriigilise sõjaväele kõlbulikkude hobuste registreerimise määruste muutmise kohta. Riigi Teataja 1922 nr 127).

Selline kord pidi mobilisatsiooni kiirendama ja tõhustama, kuid osutus liiga

⁸ Sõjaväe loomaarstina jõudis teenida ka endine ratsarügemendi ohvitser Jaak Kukk (ERA.619.4.51: 105). Veel kolm ohvitseri jäid pärast loomaarstiteaduskonna lõpetamist tööle tsiviilelus (lähemalt reservveterinaarohvitseride peatükis).

⁹ Johannes Karlson (Kaarde), hilisem TÜ ja EPA professor, ratsarügemendi nooremloomaarst aprillist oktoobrini 1923 (Eesti Sõjamuuseumi ohvitseride andmebaas. – <http://prosopos.esm.ee/>); Hans Zimmer, ratsarügemendi nooremloomaarst, 1. oktoober 1928 – 14. juuli 1930 (ERA.495.7.5726 lehed numbriteta); Hillar Tammemägi, Tallinna garnisoni ja ümbruskonna veterinaarambulantsi loomaarst 1938. a lõpust, teenis ka 22. Eesti territoriaalkorpuses, (ERA.495.1.254 lehed numbriteta) ja August Saar (1938–1939) (ERA.498.11.103a: 126). Veterinaarnooremleitnandi auaste anti ka Albert Simmile, kes oli 1924. a auastme omandamise ajal tegelikult loomavelsker (lõpetas 1933. a loomaarstiteaduskonna, kuid oli selleks ajaks teenistusest lahkunud) (ERA.554.1.258 lehed numbriteta).

kalliks. Hilissügisene põllutöödest vaba aeg tähendas, et komisjoni tööpäevad jäid lühikesteks ja külmast häirituiks. Viimane, 1920. aasta seaduse järgi üldlugemine toimus aastal 1925. Uue, 1927. aasta veo- ja liikumisvahendite üldlugemise, registreerimise ja kaitsevägele võtmise seaduse järgi pidi veo- ja liikumisvahendeid üle loetama Sõjaministeeriumi korraldusel mitte sagedamini kui kord kolme aasta jooksul. Selle seaduse järgi registreeriti hobuseid ainult aastail 1929 ja 1936.

1929. aasta sõjaväele kõlbulike hobuste üldlugemise andmete järgi oli olemasolevast 200 000 hobusest 4–12aastaseid 80 000, neist kõigile nõutavatele tingimustele vastavaid arvas veterinaarosakond olevat vaid 6000 (ERA.49.11.14: 66–67).

Kõigi üldlugemiste järgi, välja arvatud 1936. aasta oma (säilinud tulemustes pole ratsahobuste järke eristatud), jäi puudu esimese järgu ratsahobuseid (seadus nägi ette, et sõja korral tulnuks nendega varustada kõik ratsaväeosad, kuid selleks oleks neid jätkunud väga vähe; nii rahu kui sõja puhul olnuks neid vaja ka suguloomade ja sporthobustena, et ratsasõidu õpetajatel oleks arendavat konkurentsi). 1936. aasta üldlugemise järgi jäi puudu raskevoorihobuseid (väliköökide, padrunikastide, haige- ja veterinaarkaarikute, helgiheitjate, pontoonvankrite ja raadiokaarikute vedamiseks, kõrgus 154–170 cm, veojõud 500–1000 kg; raskesuurtükihobuseid oli piisavalt). Üldlugemistel osalenud sõjaväelased nimetasid raskemate hobuste mobilisatsiooni juures probleemina ardenni tõu levikut (peeti lahinguvoori jaoks liiga aeglasteks, ardenni täkkude järglasi kohalike soojavereliste märadega ebaõnnestunuiks, ardenni verega hobused märgiti üldlugemistel sageli kõlbmatuiks. Samas kuulus Kaitseministeeriumile ka ardenni tõugu sugutäkke (ERA.495.12.323: 141–147; ERA.498.11.128: 1; ERA.515.1.979: 104; ERA.513.1.23: 64).

Hobuste mobilisatsioonivaru suurendamiseks osales veterinaarosakond suguhobuste märkimisel, suguhobuste importimisel, paigutas paarituspunktidesse Kaitseministeeriumi tori ja ardenni tõugu ning ratsatüüpi sugutäkke jne. Ratsahobuste kasvatamise üle (mis põllumajanduse huvidega kokku ei läinud) tekkis palju konflikte tsiviilametkondadega (Vissel 2012: 52–65).

Hobuste mobilisatsioon

Mobilisatsiooniplaani nr 2 (1934) lisade järgi vajati väeosade sõjaaegse koosseisuni viimiseks 20 868 hobust, neist 4861 ratsa-, 3025 suurtüki-, 4400 raskevoori- ja 8582 kergevoorihobust (ERA.495.12.479: 6).

Vene keisririigist pärit kogukonna koormatuste seadus nägi mobilisatsiooni korral ette hobuste väkkevõtmist kahes järgus, millest sisult olulisem toimus maakondade sõjaväehobuste jaoskondades, nagu üldlugemisedki. Jaoskondade juhtis kogukonna liige, juures viibis ohvitser. Vastuvõtukomisjon (sõjaväe, kuberneriga ja omavalitsuse esindajad, kelle seas ei pruukinud loomaarsti olla)

võis otsust muuta, kuid nägi ainult jaoskonnas eelnevalt välja valitud hobuseid. Selline asjaajamine jäi väikeriigi jaoks liiga aeglaseks (Устав о воинской повинности – Сводъ Законов Российской Имперіи. Томъ IV Книга I, издания С-Петербурга 1892: 744–833).

1927. aasta veo- ja liikumisvahendite üldlugemise, reguleerimise ja kaitseväge võtmise seaduse järgi pidi veo- ja liikumisvahendite ülelugemist ja kaitseväge võtmist juhtima Sõjaministeerium ja teostama kaitseväteeenistuse peakomisjon, kuhu kuulus ka veterinaarosakonna ülem. Võrreldes tsariaegse seadusega oli suurim muutus, et kõik väljatoodavad hobused pidid jõudma komisjoni ette. 1927. aasta seaduse alusel pidid kohalikud komisjonid koosnema omavalitsuse esindajast ja maa-, linna-, jaoskonna- või kaitseväge loomaarstist Sõjaministeeriumi esindaja juhtimisel. Omanikud pidid mobiliseeritavad vahendid ise ilma korralduseta vastuvõtupunktidesse tooma. Selline süsteem oli võimalik ühelt poolt väiksema hobuste arvu tõttu, teiselt poolt pidas Eesti Vabariik oma vallavalitsusi ehk pädevamateks ja kirjaoskajamateks. Tsaariajal poleks jätkunud ka loomaarste.

Mobilisatsiooni üldplaani nr 2 järgi pidi liiklusvahendite vastuvõtt algama 7–11 tundi pärast mobilisatsiooni alguse kellaaega K, lõppemise ajaks märgiti K+15 tundi kuni K+37 tundi. Üle riigi oli ette nähtud 44 hobuste vastuvõtupunkti. Enamik vastuvõtupunktidest määratud loomaarstidest (1934. a kõik peale 8) pidid hiljem teenima ka väeosades või hobulaatsarettides (ERA.498.11.132: 73p–74; ERA.498.11.132: 106–110).

Ratsaväeosad, peale ratsaväge tagavaradivisjoni, pidi komplekteeritama 24–36 tunniga, ülejäänud väeosad – rohkem hobuseid nõudnuist suurtükivägi ja diviiside voorikompaniid – vastavalt nende jaoks kehtinud arvestusele 48–72 tundi pärast mobilisatsioonikäsku või kolmanda mobilisatsioonipäeva lõpuks (ERA.495.12.479: 1–8).

Veterinaarasutuste ja väeosade veterinaararstid mobilisatsiooni korral

Ehkki veterinaareeskirja väljatöötamiseni jõuti alles aastal 1940, ei muutunud sõjaaegse veterinaarala organisatsioon oluliselt pärast aastat 1923 (seni olid kehtinud sõjaaegsed koosseisud). Peamisteks muudatusteks võrreldes Vabadussõjaga olid loomaarstid jalaväerügementides ning kaks kesket hobuste tagavara ja laatsaretti, nagu oli olnud hobuste demobiliseerimise alal. Nähtavasti peeti seda logistiliselt soodsamaks. Mäletatavasti oli Vabadussõjas kummagi otstarbe jaoks üks asutus.

1923–1927. aastani kehtinud koosseisudes olid staapide juures diviisi veterinaararstid. Kõigis kolmes välisuurtükiväerügemendis oli kolm veterinaararsti, kummaski ratsarügemendis kaks. Loomaarstid olid ka veterinaarriistade lao juhataja (Vabadussõjas proviisor ja rohuteadlane) ja kolme diviisi

tapakarja juhatajad (viimased olid Eesti sõjaväes peaaegu uued asutused)¹⁰. Ette oli nähtud kaks eesrinna hobulaatsaretti *ca* 150 hobusele, kaks hobuste tagavara ja laatsaretti (tagavara 150-le, laatsaret 100 hobusele) ning üks väiksem, vastavalt 80 ja 20 hobusele mõeldud tagavara ja laatsaret Tallinnas. Kõigis neis oli kaks loomaarsti. Seega oli loomalaatsarettides ette nähtud ravivõimalusi 520 hobusele. Väeosade loomaambulantside kohtade arvu pole teada. Kohtade arv loomalaatsarettides jäigi samaks, kuigi 1930. aastail oli korduvalt juttu selle suurendamisest. Sõltuvalt varasemate sõdade ja teiste riikide kogemuste tõlgendamisest, peeti vajalikuks kohti kuni 10%-le hobustest. Veterinaararste läks vaja vähemalt 43, koos suurtüki- ja ratsaväe tagavaradivisjonidega (mille koosseise pole kasutada) ilmselt kuni 45 (ERA.496.4.367: 1–79; ERA.496.4.365: 46; ERA.498.11.71: 369).

1928. aasta sõjaväereformiga muutus vähe, kuid sellele järgnenud aja kohta on rohkem andmeid. Mobilisatsiooni üldplaani nr 2 järgi oli Sõjaväe Varustusvalitsuse veterinaarosakonna sõjaaegses koosseisus aastail 1928–1940 ravi- ja diagnostikajaoskond, varustamisjaoskond ja bakterioloogialaboratoorium (viimase juhi koht on enamikus säilinud plaanides täitmata), mida kõiki juhtisid loomaarstid. 1935. aastal kirjutas vet.kol.ltn Teder, et sõjaaegses koosseisus läheks laboratoorium liiga kalliks, äärmisel juhul võiks komandeerida Riikliku Seerumiinstituudi juurest ühe töötaja osakonda analüüse teostama. Üldiselt pidi sõjaväele analüüse teostama ja preparaate valmistama Riiklik Seerumiinstituut. Suurim muutus, et suurtükivägi vajab nüüd 19 loomaarsti (igas suurtükiväegrupis ja tagavaradivisjonis üks). Ratsarügemendis oli ette nähtud kaks veterinaararsti, üksikeskadronides (neid oli kuus) igas üks, samuti jalaväepolkudes, mida oli 13, jalaväe tagavararügementides (hiljem -pataljonides), kõigi kolme diviisi tapakarjades ning üksustes, mida nimetati 1. ja 2. diviisi transportideks (aastast 1939 vooripataljonid). Otse veterinaarosakonna juhatajale pidid alluma kaks hobuste tagavara ja laatsaretti. Ühtekokku vajati 1935. aastal koos Varustusvalitsuse veterinaarosakonna enda koosseisuga 64 loomaarsti. Edaspidi tõusis see arv uute formeeritavate üksuste arvel veelgi (ERA.498.11.132: 125–126; ERA.498.11.132: 249).

Kuigi sõjavägi vajab mobilisatsiooni puhuks üha rohkem veterinaare, võimaldas loomaarstide arvu kasv neid senisest rohkem oma rahuaegsete ülesannete juurde jätta. Vabadussõja ajal ei jäänud mõnesse maakonda ühtegi loomaarsti. Kaitseväeteenistuse seaduse alusel võeti osa loomaarste oma ametiala

¹⁰ Vabadussõjas allus Intendandivalitsusele Loomakari-tapamaja (asutuse valitseja käskkirjades läbivalt Gurdi-Tapamaja), mis tegeles peamiselt tuhatkonna Saaremaalt rekvireeritud veise pidamisega Vääna ja Humala mõisas enne nende saatmist Tallinna tapamajja. Samale asutusele allusid külmhooned Tallinnas. Loomakari-tapamaja koosseisu kuulus veterinaarpersonalist ainult üks loomavelsker (ERA.498.8.52: 1–3; ERA.498.10.939 lehed numbriteta).

iseloому tõttu eriarvele, s.o nad said mobilisatsiooni puhul edasiste korraldus-
teni ajapikendust. 1932. aasta 7. novembrist olid eriarvel ainult maakondade
ja linnade veterinaarid, Tallinna linna tapamaja direktor-veterinaararst, tema
abi ja Tartu linna tapamaja direktor-veterinaararst. 1939. aasta jooksul toimu-
nud veterinaarosakonna ja Põllutööministeeriumi veterinaartalituse arutluste
tulemusena võeti eriarvele veel 44 loomaarsti (1940. aasta 5. juuniks oli see
toimunud). Nende seas olid Riikliku Seerumiinstituudi eriteadlased, senisest
rohkem tapamajade loomaarste, Tartu ülikooli õppejõud ja mõned Põllutöö-
ministeeriumi veterinaartalituse ametnikud. Veterinaartalituse väljapakutud
nimekirjast ei tulnud vastu piiriloomaarstide, eksporttapamajade juhatajate,
mõne linnatapamaja töötajate ja 3–4 jaoskonnaloomaarsti suhtes maakonna
kohta.

1939. aastal esitatud kavas pidas Teder vajalikuks hoida veterinaaravilade
ja hobuste tagavarade ning diviisiveterinaaride juures 28 koosseisuvälist loo-
maarsti, kuna ainult kahe loomaarstiga ei suuda veterinaaravilad oma üles-
andeid täita. Samuti oli diviisiveterinaaridele vaja abilisi ja reservi juhuks,
kui väeosade loomaarste peaks mingil põhjusel välja langema. Ettepanekut
nähtavasti ei täidetud (ERA.498.11.47: 213–218; ERA.498.11.47: 1–7p).

Aeg-ajalt oli juttu mobiliseeritavate loomaarstide ringi piiramisest rahvu-
se järgi. Rahvusküsimus tekitas mõningaid pingeid isegi sõjaväe rahuaegses
koosseisus (kuna venelastel olnud Ruusi arvates tsiviilelus raskem tööd leida,
olid nad sõjaväe loomaarstide seas mõnda aega isegi enamuses). 1932. aastal
tegi Ruus ettepaneku:

Meie veterinaarstide koosseis on väga mitmekesine. Seal on häid Eesti arste, kes head
eriteadlased ja sõjaväe teenistuse tundjad, kuid on ka rohkesti muulasi – venelasi, sakslasi,
juute jne. Muulaste ilmavaade on samuti eriline. Üldiselt puudub neil aga armastus Eesti
riigi ja rahva vastu, üksikud nendest on koguni vaenulised ja sõja puhul võivad olla sees-
misteks vaenlasteks. [...] Kaitseväe veterinaarstide kohtadele määramise mobilisatsioo-
nikavas tuleks mõned muudatused teha ja kohtadele määramise juures arvestada arstide
rahvusega, isiklikkude omaduste ja kogemustega sõjaväe teenistuseks.

ERA.498.11.72: 18.

Seda mõtet ei järgitud – ka edaspidi määrati sõjaväe veterinaarstide koh-
tadele muulasi. Ent ka 1934. aastal kasutas Veterinaarosakonna ülem sama ar-
gumenti veterinaarleitnantide Evald Peebseni ja Alfred Lepa kutseliigi muut-
mist taotledes – häid eriarvel mitteolevaid eestlastest loomaarste on vähe ja nii
tuleb hobuste tagavarade ja laatsarettide ülemateks ning diviisiveterinaarideks
tahes-tahtmata määrata muulasi, mida ei saa pidada loomulikuks ega isamaa-
lisuse seisukohast lubatavaks (ERA.495.7.4014 lehed numbriteta). Näib, et
spetsialistide taust tähendas midagi ka Nõukogude Liidus: 1941. aasta märtsis
22. territoriaallaskurkorpusesse teenistusse kutsutud neli loomaarsti olid Vla-
dimir Savaljov, Leonid Kalvik, Vladimir Kütt (Kuke järgi Venemaa eestlane)

ja Vassili Savamägi (Petserimaalt). Ilmselt tegi vene päritolu või õigeusu kultuuritaust nad usaldusväärsemaks (ERA.R-329.1.158: 79).

Kokkuvõttes oleks mobilisatsioon 1930. aastail nõudnud umbes poolt loomaarstidest. Kaugelt vähem kui Vabadussõjas, kuid siiski suhteliselt palju – Ameerika Ühendriikides võeti Teise maailmasõtta astumisel sõjaväkke üle 1500 veterinaari, kogu sõja jooksul kuni 2 00 ehk 15% riigis leiduvaist loomaarstidest (Coates 1951: 33). Saksamaa esialgne vajadus mobilisatsiooni puhuks oli 2000 veterinaari. Teise maailmasõja alguseks oli Suur-Saksamaal ühes Danzigi, Austria ja Sudeetidega umbes 10 000 veterinaari, kellest 2000 vanuse või kutsevõõra tegevuse tõttu sõjaväkke ei sobinud. Ülejäänud 8000st võeti sõja jooksul väkke mitte vähem kui 6000. Koos sõja ajal hariduse omandanutega käis Teise maailmasõja jooksul sõjaväest läbi 8150 veterinaari, kellest langes 16%. Loomaarstide kaotused olid vaid veidi madalamad arstide omadest ja ligikaudu võrdsed jala- ning soomusväeosade kaotustega (vt Zieger 1973: 4, 5, 29, 248).

Reservveterinaarohvitserid

Kahe maailmasõja vahel püüdsid riigid tagada, et mobilisatsiooni korral sõjaväkke võetavatel spetsialistidel oleks ettevalmistus tööks ohvitserile vastaval teenistuskohal ja teadmised oma eriala nõudmistest sõjaolukorras.

Ameerika Ühendriikides oli Teise maailmasõja alguseks olemas esialgseks vajaduseks piisavalt veterinaarreservohvitseri (üle 1500). Neist umbes 270 olid saanud üheksakuulise väljaõppe (neli kuud erialal, viis kuud välimeditsiini alal ühiselt arstidega) (Coates 1951: 13). Saksamaal oli raskem, kuna Versailles' rahu keelas neil mobilisatsiooniks valmistuda. 1935. aastal taasavati Hannoveris siiski Sõjaväe Veterinaarakadeemia, mis oli veidi aega jõudnud tegutseda Esimese maailmasõja ajal, järgnevalt teisi uurimis- ja õppeasutusi. Veterinaarohvitser pidi olema pädev väeosa juhtimise alal, oskama kasutada distsiplinaarvõimu, viia läbi meeskonna väljaõpet, korraldada sõiduvahendite, relvade ja varustuse hooldust. 1938. aasta 1. detsembriks oli veterinaarohvitseri 580, sõja alguseks 800. Hakati looma reservveterinaarohvitseride korpust, kuid see andis mobilisatsiooni ajal vaid tuhat meest. Nii suudeti sõja alguseks katta vaid pool vajadusest. Ülejäänud kaeti sõjalise kogemusega veterinaararstidega, kellest said nn *Sonderführerid* – ohvitserikraadiga spetsialistid – ainult teenistusajaks, kes evisid distsiplinaarvõimu vaid oma teenistuskoha raames ega saanud seda rakendada endale alluvate pärisohvitseride suhtes (vt Zieger 1973: 7, 14–15).

Eesti Vabariigis ei pööratud reservveterinaarohvitseridele eriti tähelepanu, tõenäoliselt oli Varustusvalitsuse veterinaarosakonnal lahendada pakilisemaid küsimusi. Nagu järgnevas näha, ei haakunud sõjaline erialaõpe ülikoolis ja loomaarstiüliõpilaste sõjaväeteenistus kuigi hästi.

1923. aastal vastu võetud tagavaraohvitseride ettevalmistamise seadus kohustas kõiki keskkooli- ja kõrgharidusega ajateenijaid läbima sõjakooli aspirantide kursusi. Tegelikult kujunes see erandiks – 1923–1925 valmistati ette vaid 57 sõjaaegset reservohvitseri. 1928. aasta sõjaväereformi järel hakati reservohvitseri koolitama koos kaadriohvitseridega. Kursus kestis kuus kuud, järgnes 1–1,5 kuu pikkune juhtimispraktika väeosades ja reservi arvamine ühes lipniku auastme andmisega. Kursuse lõpetanuile võidi teha ettepanek jätkata tegevvaes (Jürjo 2007: 39–40).

Esimese variandina võiski reservveterinaarohvitser olla lipniku auastmes ajateenistusest reservi lastud aspirandikursuste lõpetaja, kes õppis loomaarstiks ja viidi üle veterinaarohvitseri kutseliiki. Esialgne kutseliik ei pruukinud hilisema teenistuse vajadustega kuigi palju sobida. Ratsaväeohvitseri Eestis 1923–1935 eraldi ette ei valmistatud, teiste väeliikide ohvitseridele olid ratsaväes ette nähtud erikursused. 1932. aastal esitas Ruus küll Kaitseväge Staa-bi ülemale palve, et Tartu ülikooli loomaarstiteaduskonna üliõpilasi määrataks edaspidi ajateenistusse ratsarügementi ja suurtükigruppidesse, kus nad rohkem hobustega kokku puutuksid ja ratsutama õpiksid, ning et neid saadetak-
spirandikursustele. Tegelikult polnud sellel mõju. Kõik loomaarstidest reservlipnikud, kelle puhul õnnestus seda kindlaks teha, on läbinud ajatee-
nistuse enne ülikooli astumist. Leidub andmeid, et kursuste vahel sõjaväkke
võetud loomaarstiüliõpilasi määrati hoopis loomavelskriteks. Ilmselt läks neid
nii rohkem vaja (ERA.498.11.72: 18).¹¹

Peale selle leidis riviohvitseri, kes olid veterinaararsti elukutse omandanud pärast tegevteenistusest lahkumist ja kutseliigis üle viidud. Need olid neli endist suurtükiohvitseri – vet-kapten Hassan Hannov, vet-leitnandid Arthur Langer (Lange-
geste, 1938. a oli lühikest aega tegevteenistuses ka loomaarstina), Evald Peebsen
ja Alfred Lepp, Jalaväest viidi üle nooremleitnant Arnold Neumann (Uemaa).

Kogemus nii ohvitserina kui sõjaväe loomaarstina oli olemas vaid tegev-
teenistusest lahkunud veterinaaridel (Grünwald, Viktor Vesselov jt).

Nagu Ruus 1931. aastal selgitab, oli reservlipnike seas ka Tartu Veterinaar-
instituudi velskrikooli lõpetajaid (nn koolivelskreid), kes olid teeninud sõjaväes.
Neid oli vähemalt 12, neist kaks omandasid hiljem veterinaararsti kutse. Ilmselt
said nad auastmed seetõttu, et vahetult pärast Vabadussõda poleks mobilisat-

¹¹ Paloveer 2004: 47–48; Reserv-veterinaarohvitseride esialgsed erialad olid: **jalavägi**: Harry Lind ERA.495.7.986; Karl-Leopold Mägi EAA.2100.1.9620; Hans Peips ERA.495.7.4029; Eduard Rimmel ERA.495.7.4753; Valdar Parve (Vjatšeslav Padalka) EAA.2100.1.1134; **suurtükivägi**: Leonid Kalvik (Krebs) EAA.2100.1.4289; August Mõttus ERA.495.7.3420; Heino Simre (Heinrich Simtmann) EAA.2100.1.14721; Hans Zimmer ERA.495.7.5726; Leino Tammemägi ERA.495.7.5848; **gaasikaitse**: Aadu Toomes ERA.495.7.6127; **suusk-jalgratturrühmad**: Hillar Tammemägi. ERA.495.1.254. **teadmata**: Georg Koort, Mihkel Kuura ja Filipp Selli (teenisid jalaväes), lisaks Voldemar Kapp, Valter Kraner, Aksel Norrmann ja Helmut Riispere.

siooni jaoks loomaarste jätkunud. 1931. aastaks oli sõja puhuks loomaarstile vastavale ametikohale määratud neist veel vaid üks (ERA.498.3.1: 7–9).¹²

1934. aastal oli reservväkke ja maakaitseväkke kuuluva 122 (neist kaks elased välismaal) loomaarsti seas vaid 17 reservveterinaarohvitseri, kolm reservveterinaarallohvitseri ja üks aastameta kooliveterinaarvelsker. Neist pole sõja puhuks teenistuskohale määratud kahte vanemat, enne aastat 1890 sündinud meest, Uus-Meremaal elavat, KVÜÕA juurest vallandatud Artur Grünwaldi, ja teadmata põhjusel ühte, sündinud 1895. aastal. 1940. aasta juuniks oli esmajärjekorras sõjaväkke kutsutavate veterinaararstide seas viis reservveterinaarleitnanti, üks reservveterinaarnooremleitnant ja 19 reservveterinaarlipnikku. Kohtadele määramata oli kuus reservveterinaarohvitseri ja seitse reservveterinaarallohvitseri (seekord kõik sündinud 20. sajandil), eriarvel vastavalt neli ja kaks (ERA.498.11.132: 328–329p; ERA.498.11.132: 268–280, ERA.498.11.72: 18; ERA.498.11.47: 106–110).

Veterinaararstidest reservväelastele korraldati 1930. aastatel kahe- kuni kolmepäevaseid kordusõppusi. 1932. aastal pidas Ruus vajalikuks 10–30päevaseid õppusi (kv. staabiülem on kirja servale märkinud: „Kes neid 30 päeva õpetama hakkab?“). 1937. aastal toimus esmakordselt kahenädalane õppus ratsarügemendi juures, osa võttis 20 veterinaararsti (ERA.498.11.72: 18).

Tartu ülikooli loomaarstiteaduskonnas õpetati aastast 1935 Kaitseministeeriumi tellimusel koduloomade gaasikaitset (ERA.498.11.69: 44, 45; EAA.2100.2.485:140, 141, 149, 152, 155, 159, 171, 188, 198, 202, 207). Pärast ülikoolides riigikaitselise õpetuse korraldamise määruse vastuvõtmist koostas Teder loomaarstiteaduskonna jaoks riigikaitseõppe eriala õppekava ning luges enamikku ainetest kolme semestri jooksul aastail 1939–1940 (ERA.498.11.118: 1–24; ERA.498.11.129: 1–17). Õppekava oli väga kokku surutud ja pigem informatiivse iseloomuga, kuid näib, et mahult näiteks Prantsusmaa loomaarstide omaga peaaegu võrdne (Riigi Teataja 1938: 83; Herodes 1929: 114–115). Sõjaväe Varustusvalitsuse veterinaarosakond oli riigikaitseõppe eriala õppekavast väga huvitatud ja üliõpilaste huvi oli üks suuremaid. Erinevalt riikidest, kus oli sellega rohkem jõutud tegelda, ei muutnud riigikaitseõppe üliõpilaste sõjaväearvestuses midagi (Pajur 1996: 885).

Faktist, et 1940. aastaks oli märkimisväärne osa reservveterinaarohvitseride ja -allohvitseride kohtadele määramata, võiks arvata, et tegelikult ei peetud varasemat sõjaväekogemust eriti tähtsaks. Eriti alamate teenistukohtade suhtes (loomalaatsarettide vanemordinaatorid ja osa väeosade loomaarste) näib olevat otsustatud pigem elukoha väeosa või asutuse formeerimispaiga läheduse põhjal.

¹² Loomaarsti diplomi omandasid hiljem P. Eichelmann ja A. Simm (EAA 2100.1.14699).

Loomaarstide abilised

Veterinaarvelskrid ja -sanitarid. Punase ja Sinise Tähe õed

Puudutada tuleks ka loomaarstide abipersonali, kellel oli mitmesuguseid vastasmõjusid tsiviilvõimudega. Veterinaarteenistus vajab veterinaarvelskreid loomaarstide abilisteks veterinaarlaatsarettides ja (väeosade juures paiknevates) -ambulantsides ning iseseisvalt tegutsema loomaarstide järelvalvel alustesse veterinaararstipunktidesse. Vene keisririigis võis veterinaarvelskrite ettevalmistus olla väga mitmesugune. Veterinaarinstituutides ja velskrikoolides õpetati välja koolivelskreid kolmeaastase nn praktilise õppekava alusel (võrreldes veterinaararstide teaduslik-praktilise õppekavaga puudusid sellest 11 abidistsipliini, 20 põhidistsipliini õpetati lühendatult). Koolivelskreid vajati veterinaararstide abidena, nad leidsid rakendust ka semstvote veterinaarvelskripunktides. Mõned semstvod korraldasid lisaks kaheaastaseid veterinaarvelskrikursusi. Sõjaväes asusid veterinaarvelskrikoolid ratsa- ja kasakapolkude ning suurtükiväeosade juures. Väljaõpe kestis 12–18 kuud. Vanemveterinaarvelskrid asusid ratsa- ja kasakaväepolkude staapide ning suurtükidiviiside ja -brigaadide juhatuste juures, nooremveterinaarvelskrid rahu ajal ratsarühmade, patareide ja jalaväepolkude juures (Военная Энциклопедия 1910: 499, Nõmm 1961: 27, Koropov 1954: 175).

Lisaks eelnimetatuile olid Vabadussõjas veterinaarvelskriteks Tartu Loomaarstiülikooli õpilased ja põllumajandusinstruktorid. Kuna veterinaarvelskreid ja -sanitare oli vähe, hakati ülemjuhataja 28. veebruari 1919. aasta otsuse kohaselt Tallinna Hobuste Tagavara ja Laatsareti ning 2. diviisi hobulaatsareti juures korraldama Punase Tähe õdede kursusi. Märtsis, kui veterinaarpersonali tunnusmärgi muudeti, muutus vastavalt ka kursuste nimi ja esimese kursuse lõpetajad said juba Sinise Tähe õe kutsetunnistuse. Soome Punase Tähe õe nimetus (arvatavasti saadigi idee kursusteks soomlastelt) dokumentides ei muutunud. Kursuslasteks eelistati võtta neid, kellel oli kogemusi karja talitamisega või väljaõpe lähedaselt alalt, näiteks halastajaõena. Kursused kestsid 6–8 nädalat, halastajaõed, laborandid jt ei pidanud kogu õppetööst osa võtma. Õppetöö viisid läbi sõjaväkke mittekuuluvad loomaarstid (Tallinnas professor Waldmann, Tartus linnatapamaja loomaarst Viidik jt) ning väidetavalt ka Soome Punase Tähe õed. Hiljem hakati sama õppekava alusel ette valmistama ka meessoost sanitare. Üldse õpetati sõja ajal välja 115 Sinise Tähe õde ja 30 sanitari. (ERA.498.3.5: 626; ERA.498.3.26: 1131; (ERA.498.11.4: 3–5; Kurvits 1936: 84).¹³

Rahuajal Sinise Tähe õdesid ette ei valmistatud, sõja korral pidi seda teha seljataguste loomalaatsarettide juures (ERA.498.3. 9: 236).

Veterinaarosakond korraldas veterinaarvelskrite ja hobuserautajate välja-

¹³ Artiklis „15. aastapäev...“ (1933: 1339) on arvestatud ainult hobuste tagavaras ja laatsaretis väljaõpetatud Sinise Tähe õdesid.

õpet mobilisatsioonireservi loomiseks rahuaegse Eesti Vabariigi algusest peale. 1933. aastast pani mõlema kursuse korra paika sõjaministri käskkiri.

Veterinaarvelskrite õppekava põhines Venemaal sõjaväe velskrikoolides kasutatul, kuid oli kokku surutud. Aastani 1925 kestsid kursused 10–12 kuud, seejärel kuus kuud. 1939. aasta seisuga koosnes korraline õppetöö kursustel 820 tunnist, sellest 211 tundi moodustasid distsipliini, sisekorra ja riviline ettevalmistus. Erialane osa moodustas 609 tundi (ERA.515.1.177: 4–6). Veterinaarosakonna ülema arvates oli veterinaarvelskrite kvaliteet tsaariaegsega võrreldes parem, kuna siis saadeti õppima vaevu lugeda oskavaid soldateid, nüüd aga põllumajandus-, kesk- või isegi ülikoolilõpetajaid. Nagu öeldakse veterinaarvelskrite kursuste kohta Veterinaarosakonna 1923. aasta aruandes, „on need kursused oma mitmeaastase tegevuse tagajärjel kaitseväele hulga veterinaärallohvitseride annud, kes väeteenistusest lahkumise korral eraellu asudes hulga omandatud kasulikke teadmisi kaasa viivad ja meie põllumajanduslisele riigile tema edenemiseks kaasa aitavad“ (ERA.498.11.4: 49–50).

Seoses Tallinna laatsareti likvideerimisega 1. oktoobrist toimusid nii velskri- kui rautajakursused alates 1933./34. aastast Tartus ratsarügemendi juures. Alates 1933. aastast oli õpilaste arv aastas 15 ringis, aastatel 1920–1934 õpetati välja 304 inimest. Mobilisatsiooni esimeseks sissekutseks sobivas vanuses oli neid aga vähem ja neid kardeti sõja korral puudu tulevat (ERA.498.11.94: 116–122).

1932. aastal nõudis Põllutööministeerium, et lõpetataks veterinaarvelskrite kutsetunnistuste väljaandmine, kuna paljud selle omanikud hangivad endale mõne põllumajandusühingu juures veterinaarvelskri koha. Kardeti veterinaarvelskrite suutmatust õigesti diagnoosida, nakkushaiguste levimist ja varest ravist tulenevat kahju talupidajatele (selle punkti kohta esitati näiteid). Ebapädevate loomaravitsejate teema leidis kajastamist ka ajakirjas Eesti Loomaarstlik Ringvaade (Rängel 1933: 1019–1021). Varustusvalitsuse ülem käskiski tunnistuste väljaandmise lõpetada ja võimalusel juba väljaantud kokku korjata. Põllutööministrile vastasid Varustusvalitsuse ja selle veterinaarosakonna ülemad, et kaalutakse veterinaarvelskrite ümbernimetamist veterinaärallohvitserideks. Sõjavägede Staap pidas seda esialgu võimatuks: vastavalt kaitseministri käskkirjale 1927. aastast võis allohvitserideks nimetada üksnes (allohvitserikoolis või õppekompaniis omandatud) allohvitseri haridusega sõdureid. Nimetusega pidi kaasnema allohvitseri palk ja kui oleks tehtud veterinaarvelskritele erandit, nõudnuks meditsiini velskrid varsti sama (ERA.498.11.37: 153–164). Nimetus veterinaärallohvitser võeti siiski kasutusele, selle kandjate auastmeks sai vanem- või nooremveebel. Aastail 1938–1940 kasutati jälle nimetust veterinaarvelsker, kuid auastmed säilisid (ERA.1645.1.10: 1, ERA.1645.1.10: 86p).

Hobuserautajad

Hobuserautajate pärast sõjaväel tsiviilvõimudega pahandusi ei tekkinud. Vabadussõja ajal toimusid hobuserautajate kursused Tallinna hobuste tagavaras (1. diviisi jaoks), Tartus 2. diviisi loomalaatsaretis (2. diviisi jaoks) ja Sõjaväe Seljataguses Loomalaatsaretis (ülejäanud väeosade jaoks). Kursused kestsid 3–4 nädalat: igast patareist, eskadronist ja üksikjalaväepataljonist saadeti üks õpilane, igast jalaväepolgust kaks (ERA.498.11.4: 3p).

Rahualal koolitati hobuserautajaid 1920. aastal mõlemas hobuste tagavaras ja 3. suurtükigrupi juures, edaspidi Tallinna Hobuste Tagavara ja Laatsareti juures. 1933. aastast hakkasid kursused toimuma ratsarügemendis kaks korda aastas, lõpetajaid aastas umbes 25. Õpetajateks olid veterinaararst või Tartu Veterinaarinstituudi lõpetanud velsker (koolivelsker), ratsarügemendi hobuserautaja ja üldõppeainete tunniandja ratsarügemendi ülema määramisel. Aastast 1937, mil hakkas kehtima hobuserautamise seadus, pidid kursuse lõpetajad koos lõpukatsetega sooritama ka Põllutööministeeriumi Veterinaaritalituse katsed õppinud hobuserautaja kvalifikatsiooni saamiseks (Põllutööministeeriumi kursused kestsid kuus päeva ja nende läbijad said vastavalt hobuserautamise seadusele õppinud hobuserautaja tunnistuse). 1. oktoobrist 1936 30. jaanuarini 1937 toimusid ratsarügemendi juures esimesed neljakuulised hobuserautajate kursused. Selle kümme lõpetajat olid esimesed uue seaduse järgi välja õpetatud hobuserautajad. Varasema väljaõppega sõjaväe aja- või üleajateenijatest hobuserautajaid hakati kursuse lõppetapile juurde lähetama, et nad saaksid sooritada eksami (ERA.498.11.126: 134, Riigi Teataja 1936:46; Hobuserautamise kursus Ratsarügemendis 1934: 294).

1936. aasta seisuga kestis hobuserautajate kursus 604 tundi, millest veidi üle poole (321 t) moodustasid hobuserautamise harjutused. Erialased ained olid: hobuse välimik (10 t), hobuse jäsme alumise osa ehitus, kabi ja kabja tervishoid (25 t), hobuserautamine (70 t). Ülejäänud 174 tundi moodustasid reamehe õppekava ained (ERA.515.1.177: 39).

1930. aastal oli 1. järgu mobilisatsioonireservis 349 väljaõpetatud hobuserautajat, 1934. aastaks 474, millest oleks mobilisatsiooni esimeseks sissekutseks piisanud, teisel juhul ka 20% mitteilmujateta, kuna Kaitseväe sõja-aegses koosseisus oli hobuserautajaid vastavalt 312 ja 316 (ERA.498.11.94: 116–122; ERA.498.11.62: 250).

Milline oli aga sõjaväe hobuserautajate kursuste tähtsus riigi jaoks laiemalt? 1937. aastal uuris Akadeemiline Loomaarstiteaduslik Selts hobuserautamise seis mõnes maakonnas või kitsamas piirkonnas, et näha, kuidas rakendub hobuserautamise seadus¹⁴ (Daniel 1938: 73–77). Virumaal olid üle-

¹⁴ Hobuserautamise alal võis tegutsema hakata vaid õppinud hobuserautaja kutsetunnistuse olemasolul, enne 15. veebruari 1937. a registreerunud võisid tunnistuseta edasi töötada.

vaadatud 21st hobuserautajast Põllutööministeeriumi kursuse läbinud kolm, kuus olid õppinud rautamist Eesti või Vene sõjaväes. Tartumaal oli 64st sepikoja omanikust viis õppinud sõjaväe seppade kursustel, neli teistel kursustel Eesti- või Venemaal. Hiiu- ja Saaremaal olid kolm seppa läbinud Põllutööministeeriumi ja kaks sõjaväe kursused, 26st Läänemaa sepast vastavalt kolm ja kaks. Muid kursuseid mainiti kõigi maakondade peale kokku kuus korda. Ülejäänud hobuserautajad olid ametit õppinud oma isa või mõne teise sepa juures. Tõsi, küsitleti ainult sepikoja omanikke, palgaliste seas, kes usutavasti olid nooremad, võis pilt olla teistsugune. Siiski võib öelda, et ilmselt olid sõjaväe kursused Eestis 1937. aastani üks peamisi hobuserautajate kursusi (Säre 1937: 45, Daniel 1937: 47, 53, 56).

Pole teada, kui suur osa sõjaväe kursuste läbinutest jäid seppadena tegutsema. Midagi näitab ehk fakt, et 1935. aasta novembri seisuga Ratsakaitseliitu kuulunud kaheksast hobuserautajast või sepast tegutses eraelus sepana vaid üks, teised taluperemehed või põllutöölised. Samas pidasidki loomaarstid oluliseks hobuserautamiselaste teadmiste levikut põllumeeste seas (ERA.496.4.365: 201p, 204, 204p; ERA.496.4.365: 205p; ERA.496.4.365: 213).

Kokkuvõte

Vabadussõjas said sõjaväe loomaarstid hakkama keerulises olukorras, kus hobuseid oli kaugelt vähem kui vaja ja maal olid levinud nakkushaigused. Riigis leidis siiski üsna palju loomaarste ja sõja ajal saabus neid veelgi. Kogenud juhtide eestvedamisel sai Sõjaväe Loomatervishoiu Valitsus oma ülesannetega hakkama.

Rahu ajal oli sõjaväes loomaarste kõige vähem ainult neli ja kuigi hobuste pidamistingimused üha paranesid, muutus olukord teisest küljest komplitseeritumaks, kuna hakati korraldama rohkem õppusi. Sõjaväe hobustega varustamine oli nende ravimisest võibolla suuremgi probleem ja sel alal oodati Varustusvalitsuse veterinaarosakonnalt ilmselt võimatut. Hiljem hakkas samal alal mingil määral tegutsema ka Ratsaväe Inspektor.

Loomaarstide arvu kiire kasv rahuajal tegi võimalikuks hobuste mobilisatsiooni ja pidada arvet sõjaväele kõlbulike hobuste üle, mis tsaaririigis poleks olnud võimalik, ning lõi piisava loomaarstide mobilisatsioonivaru. Siiski oleks veterinaaride mobilisatsioon olnud riigile koormavam kui suurriikides.

Allikad Rahvusarhiivis

EAA.299	Liivimaa kubermangu veterinaarinspektor.
EAA.2100	Tartu Ülikool.
ERA.31	Riigikantselei.
ERA. 495	Sõjavägede Staap.
ERA.496	Kindralstaap.
ERA.498	Sõjaväe Varustusvalitsus.
ERA.513	Ratsaväe Inspektor.
ERA.515	1. Diviisi Staap.
ERA.554	10. Jalaväerügement.
ERA.693	Ratsarügement.
ERA.1645	Sõjaministeeriumi Hobusekasvatuse üldjuhtimise ja järelvalve teostaja.
ERA.R-329	Punaarmee Eesti Territoriaallaskurkorpuse 182. Laskurdiviisi Staap.

Kirjandus

15. aastapäev Kaitseväe Varustusvalitsuses 1933. // Sõdur nr 45/46, lk 1339.
- A.O. 1928a. Loomaarestide seisukord ja loomatervishoiu ala korraldus Eestis enne ja nüüd. // Eesti Loomaarestlik Ringvaade. I vihik, lk 1–9.
- A.O. 1928b. Konrad Homann'i 30-aastane ameti juubel. // Eesti Loomaarestlik Ringvaade. V vihik, lk 130–131.
- Adolf Richters Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Bd. 3, Estland. 1913.
- Blenkinsop, L. J. 1925. History of the Great War based on Official Documents. Veterinary Services. London.
- Coates, John Boyd [toimetaja] 1951. United States Army Veterinary Service in World War II. Washington.
- Eesti põllumajandus. Statistiline aastaraamat. 1928–1940.
- ELSi aastakoosolek 17. jaanuaril Tallinnas. // Eesti Loomaarestlik Ringvaade. I vihik, lk 19–22.
- Daniel, Aleksander P. W. 1937. Mõnda hobuserautusest maasepikodades. // Akadeemilise Loomaarestiteadusliku Seltsi aastaraamat I, lk 47–56.
- Daniel, Aleksander P. W. 1938. Andmeid rautamise olukorrast Virumaal ja

- mõtteid selle kontrolli teostamise kohta. // Eesti Loomaarstlik Ringvaade. III vihik, lk 73–77.
- Eesti Vabadussõda, 1918–1920. 2. osa. Tallinn, 1997.
- Ernits, Enn [koostaja] 1998. Eesti Põllumajandusülikooli loomaarstiteaduskond 1848–1998. Tartu.
- Gutmann, Woldemar. 1925. Die Entwicklung des Tierärztlichen Unterrichts am Dorpater Veterinär-Institut. // Eesti Loomaarstlik Ringvaade, nr 1.
- Helanen, Vilho 1921. Suomalaiset Viron vapaussodassa. Helsinki.
- Herodes, Artur 1929. Reisivesteid Prantsusmaalt. // Eesti Loomaarstlik Ringvaade. VI vihik, lk 114–115.
- Jürgenson, Julius 1925. Die Dienstverhältnisse im ehemaligen Gouvernement Estland während der russischen Regierungszeit in den Jahren 1891–1914. // Eesti Loomaarstlik Ringvaade nr 3/4.
- Jürjo, Merike; Õun, Mati 2007. Olla väärikas juht, kui isamaa vajab. Tallinn.
- Kaitseliidu Valga Malev: 1918–1938. Valga, 1938.
- Kaitseväge Veterinaarosakonna 10. a. juubel 1928. // Eesti Loomaarstlik Ringvaade. I vihik, lk 180–181.
- Kröönström, Mati 2010. Kaptenite ja leitnantite sõda. Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tallinn.
- Kukk, J. 1938. Hobukaotustest. // Sõdur nr 5, lk 131–132.
- Kukk, J. 1985. Punases sõjas ja sõjavangistuses. Los Angeles.
- Kurvits, O. (koostaja) 1936. Vabadusmonument II. Soome abiväed Eesti Vabadussõjas. Tallinn.
- L. 1923. Magister Julius Taeker surnud. // Kaja nr 300, 9. november.
- Laja, Ferdinand 1932. Võrdlusjooni praeguste ja endiste üliõpilasorganisatsioonide kohta. // Eesti Loomaarstlik Ringvaade. III vihik, lk 48.
- Laja, Ferdinand 1940. Lühike ülevaade tähtsamate loomataudide tõrjest viimase 20 aasta jooksul Eestis. // Eesti Loomaarstlik Ringvaade. III vihik, lk 82–83.
- Loomatervishoiu Valitsuses 1. märtsini registreeritud loomaarstid. // Eesti Loomaarstlik Ringvaade. I vihik, lk 27–29.
- Ojasalu, R 1929. Loomaarstiteaduskonna esimene kümnend. Eesti Loomaarstlik Ringvaade. VI vihik, lk 131–144.
- Nõmm, Evald 1961. Veterinaarorganisatsioon. Tallinn.
- Paloveer, Urmet 2004. Eesti Ratsavägi. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, Filosoofiateaduskond, Ajaloo osakond, Lähiajaloo õppetool.

- Pajur, Ago 1996. Riigikaitseõpetusest Eesti Vabariigi kõrgkoolides 1930. aastatel. // Akadeemia nr 5, lk 897–904.
- Riigi Teataja 1920, 1931, 1934.
- Ruus, Peeter 1934. Eesti Loomaarstlik Ringvaade. V vihik, lk 180–182.
- Riigi sugutäkkude paaritustasud 1929. // Meie hobune. 17. vihik, lk 60.
- Rängel, A. 1933. Põllumeeste ja loomaarstide vahekordadest. // Põllumajandus 1933 nr 45, lk 1019–1021.
- Saral, Karl 1932. Jooni endise Loomaarsti-Instituudi üliõpilastest ja tolleaegsest tudengkonnast üldse. // Eesti Loomaarstlik Ringvaade. II vihik, lk 49–53.
- Säre, R. 1937. Virumaa rautuskodadest ja hobuserautusest. // Akadeemilise Loomaarstiteadusliku Seltsi aastaraamat I, lk 145.
- Z. 1937. Esimesed 4-kuulised hobuserautuse kursused. // Eesti Loomaarstlik Ringvaade. II vihik, lk 83.
- Zieger, Wilhelm 1973. Das deutsche Heeresveterinärwesen im Zweiten Weltkrieg. Freiburg.
- Till, J. 1933. Kaitseväe, eriti ratsaväe varustamisest hobustega mujal ja meil. // Sõdur, nr 5, 6, lk 138–140, 182–184.
- Veterinaareeskiri (VTE) 1940. Tallinn.
- Vissel, Kaarel 2012. Hobusekasvatuse seos riigikaitsega Eesti Vabariigis 1920–1940. Magistritöö. Eesti ajaloo õppetool. Ajaloo ja arheoloogia instituut. Tartu Ülikool.
- Ülikooli teateid 1932. // Eesti Loomaarstlik Ringvaade. III vihik, lk 162.
- Ülikooli teateid 1939. // Eesti Loomaarstlik Ringvaade. IV vihik, lk 169.
- Ülikooli teateid 1940. // Eesti Loomaarstlik Ringvaade. IV vihik, lk 143.
- Военная Энциклопедия 1911. Петербург.
- Извлечение из протокола первого годичного заседания Общества ветеринарных врачей Лифляндской губернии. 1906. // Журнал научной и практической ветеринарной медицины. III, стр. 194–196.
- Кальнинъ, К. 1912. О ветеринарно-санитарномъ состояніи Лифляндской губерніи за 1911 г. Рига.
- Кальнинъ, К. 1914. О ветеринарно-санитарномъ состояніи Лифляндской губерніи за 1913 г. Рига.
- Коропов, В. М. 1954. История ветеринарии в СССР. Москва.

Summary

Veterinary surgeons in the Estonian armed forces during 1918–1940

Kaarel Vissel

The article examines the interaction between national defence and agriculture, specifically in the area of veterinary medicine.

The first army veterinary establishment was called the *Sõjaväe Looma-tervishoiu Valitsus* (Army Animal Health Administration), and it performed its tasks rather well by keeping infectious diseases in check and maintaining horses in good condition. The administration was able to recruit an adequate number of veterinary surgeons among Estonians and other nationalities who had graduated the Tartu Veterinary Institute; over thirty of them served in the army during the War of Independence. Though this meant that during the first months there was a shortage of civilian practitioners, it did not have any devastating effect. Army veterinary surgeons even found the time to organise the Faculty of Veterinary Science at the University of Tartu. Differently from its counterpart in the Imperial Russian Army, the administration was also given the responsibility to procure horses. In this regard, the Estonian army followed the Finnish example, but it may be also attributed to the administrative prowess of Peeter Ruus.

After the War of Independence, the conditions for maintaining horses improved but more field trainings were held in the 1930s. Therefore, there was hardly any significant decrease in the number of diseases and injuries in relation to the number of horses. Likewise, procurement of remounts became increasingly more difficult due to the decline in Estonian saddle horse breeding. The veterinary department of the Army Procurement Services made great efforts to change the situation, but the Cavalry Inspectorate proved to be more successful in this matter.

The number of Estonian veterinary surgeons grew rapidly as did the number of available jobs; however, the army was not among the most desirable places to work. Though the veterinary department attempted to recruit young veterinary surgeons, these positions were mostly filled by older and foreign servicemen; the latter ones even forming a majority for a while. Yet a greater number of veterinary graduates as well as civil veterinary surgeons made it possible to include more of them into the mobilisation plans (in comparison to the number of horses which should have grown as well). This also meant that more veterinary surgeons could remain in civilian practice. For example, during the late 1930s about a third of all veterinary surgeons would have been needed for mobilisation. There were also attempts to follow the example of other countries in providing reserve veterinary officers with professional training, but the results thereof are currently difficult to assess.

Minu tee sordiaretajaks

KALJU KASK

Põllumajandusdoktor

Kalju Kask isa ja vend Lembituga 1939. aastal.
EPM FP 730: 2.

Lapsena elasin ma pealinna lähedale kujunenud Nõmme linnas (linnaõigused sai 1926). Majaperemees andis üsna suurest krundist isale natuke peenramaad, mis oli puhas liiv. Väetades ja kastes sai seal kõõgililja ja maasikaid kasvatada. Isal oli ilus kõrge suhkruhernes ja väga hea türgi uba, mida mina olen aastast aastasse edasi paljundanud; tõenäoliselt on seda meie peres kasvatatud kaheksakümme aastat.

Isal olid silmahaiguse esimesed tunnused avaldunud juba võibolla enne minu sündi. Arstid ei osanud lootust paranemiseks anda. Isa arvas, et tulevikus ei saa ta võibolla enam head nägemist nõudvat elektriкуametit pidada ja kavatses muretseda väikese aiandustalu.

Enne tuli aga nõukogude okupatsioon.

Saksa ajal kolisin koos emaga ja minust kaks ja pool aastat noorema vennaga maale, kuid me elasime seal Harju- ja Järvamaa piiril üürnikena vanades talumajades. Maad meil ei olnud ja ka elukohta vahetasime mitmel korral. Me elasime peamiselt ema sünnitalu läheduses. Viljapuude jaoks oli see üsna karmide talvedega piirkond.

Teise maailmasõja lõpul tulin ma isa juurde, et õppimist jätkata. Aastatel 1945–1949 õppisin Tallinna 10. Keskkoolis. Eesti esimeses vabariigis oli see Nõmme gümnaasium ja sama nimi on tal ka praegu. Sõja järel ja ka hiljem

TRÜ Jaama tänava ühiselamus 1949. aastal. Vasakult: Heino Mahlapuu, Arvo Reial ja Kalju Kask. Pildilt puudub toakaaslane Loit Reintam. Kõik tulid ülikooli Tallinna 10. keskkoolist.

EPM FP 730: 71.

lõpetanute seast on tulnud palju silmapaistvaid inimesi: arhitekte, kunstnikke, muusikuid jt, ka riigimehi. Teaduste Akadeemia akadeemikuid on kümme. Minuga koos lõpetanutest (1949) sai akadeemikuks Loit Reintam. 1946. aastal tuli meie kooli Lennart Meri, kes oli olnud küüditatuna Siberis 1941–1946. Tema oli minust üks klass eespool. Temaga ühes klassis õppis Endel Lippmaa, kes oli tulnud Tartust tädi juurde elama, kui nõukogude lennuki pomm oli 27. jaanuaril 1943 nende korterile langedes tapnud tema isa (kes oli akadeemik, nii nagu selleks sai 1972 poeg Endel), ema ja õe.

Nõmme koolis õppisid siis ka tulevased botaanika eriala akadeemikud Erast Parmasto ja Hans Trass. Ka mind hakkas botaanika eriliselt huvitama. Tartu ülikooli astumisel 1949 valisin ma siiski rakendusbotanika – aianduse – eriala. Omaette õppeharuna oli aiandus alles eelmisel aastal ülikoolis avatud ning tung sinna oli suur. (1951, kui Tartu ülikoolist eraldati põllumajanduslikud õppesuunad omaette Eesti Põllumajanduse Akadeemiaks, viidi ka aiandus sinna üle.)

Minu isa jäi nägemise (kollase tähni hävimise) tõttu 1948. aastal esimese grupi invaliidiks. Ta töötas palju aastaid Tallinna Pimedate Kombinaadis ja teenis raha, millega sai vanas eas osta omaale Viljandi lähedale väikese majaköksi, kus elas kuni surmani. Aiapidajat temast aga enam ei olnud.

Peagi pärast aiandusagronoomi diplomi saamist ja lühiajalist sunduslikku töötamist sovhoosis seakasvatuse alal, õnnestus mul 1956 tööle saada Teaduste Akadeemia toleaegses Tallinna Bioloogia Eksperimentaalbaasis aednikuna ja seejärel nooremteadurina.

Tallinna botaanikaaed tulekul

See oli Tallinna botaanikaaia rajamise eeltööde aeg. Minu ülesandeks sai dendroloogiliste kogude jaoks maailma botaanikaaedadest seemnete tellimine ja neist taimede kasvatamine. Minu hooldada anti veel tuntud sordiaretaja Otto Krameri endine kollektsooniaed ja Teaduste Akadeemia presidendi Johan Eichfeldi alustatud aprikoosi- ja viinapuukatsed. Peale selle pidin si-relisorte aretama ja hooldama kaht sidrunikasvuhoonet. Abilisteks sain kaks puukooliaednikku.

Sealt minu hilisem aretaja elukutse hiljem välja kujuneski.

Eichfeld andis mulle üle maguskirsipuu pisikesed taimed, et aretada Eesti jaoks oma sordid: seemned oli ta eelmisel aastal tellinud Leningradi katsejaamast. Niisugune strateegia oli temale väga omane. Näiteks külvas ta u 1958 tuhandeid priimulaseemneid, kasvatas neist taimed ja tegi esialgse valiku. Paremad taimed transportis ta seejärel Tallinna botaanikaaeda (üks „transporditööline“ olin ka mina) ja andis lõpparetuse suurte kogemustega lillekasvatusteadlasele Alli Süvalepale. Leningradis töötamise ajal – pärast Teist maailmasõda – alustas ta gladiooliaretust, andis taimed hooldada sealsele teadurile Tatjana Vetšerjabinale. Eestisse elama ja tööle asudes võttis aga pooleldi aretatud materjali kaasa ja andis selle jätkamise ülesande botaanikaaias Ellen Asveitile. Lõpule jõudsid need tööd väga edukalt. Kuigi peab lisama, et sorditunnistused anti suuremal osal juhtudel välja pärast Eichfeldi surma.

Kalju Kask perega: abikaasa Virve, poeg Alar ja kõige väiksem on tütar Krista. 1957. aasta jaanuaris.
EPM FP 730: 24.

Bioloogiakandidaadi Aleks Paiveli 30. sünnipäeva pidu 1959. aasta märtsis. Fotol on Eksperimentaalbioloogia Instituudi töötajad: bussijuht Lembit Härmatis, kasvuhoone aednik Virve Roost, aspirant Lilian Issako, noorenteadur Kalju Kask, tema taga Asta Nõmmsalu, esiplaanil Aleks Paivel, noorenteadur Eda Värk, kasvuhoone aednik Karl Klaus, laborant Laine Teinberg (esiplaanil prillidega), vanemaednik (bioliig) Helve Kruus (pärast abiellumist Sarapuu). EPM FP 730: 30.

Eichfeld oli teadusjuhina väga tähelepanuväärne isik Nõukogude Liidus, sealhulgas ka nõukogude Eestis. Paidest pärit telegrafist-postitöötajana mobiliseeriti ta Esimeses maailmasõjas 1914 tsaariarmeesse. 1917. aasta revolutsiooni ajal võttis ta esseeride partei saadikuna osa tööliste, soldatite ja talupoegade ülevenemaalisest kongressist Petrogradis. Ta on osanud oma suu kinni hoida, mistõttu me ei tea, kuidas ta uue korra tuleku üle elas. Bolševike parteisse võeti ta alles 1961, kui revolutsioonist oli möödas 44 aastat. Ometi tegi ta erakordse karjääri.

Eichfeld ei tulnud 1920. aastatel tagasi Eestisse, kus tal oli hulk vendi ja õdesid. Ma kohtusin tema venna Kaleviga, kes oli oma nime eestistanud – Tammehoid – ja elas Paides veel vanas easki.

Eichfeld läks õppima Leningradi põllumajanduse instituuti ja lõpetas selle 1923. aastal agronoomina. Juba seal olevat avaldunud ta juhi- ja organisaatorivõimed. Üliõpilaskomitee esimehena oli ta korraldanud tudengite paremat toitlustamist ja õppesõite paljudesse katsejaamadesse.

Noore agronoomina läks ta (praeguse nimega) Ülevenemaalise Taimekasvatuse Instituudi direktori Nikolai Vavilovi jutule, ettepanekuga rajada Hibiinidesse katsejaam. Kuna Koola poolsaarel avastati hiiglasuured apatiidivarud, siis olevat põllumajanduse arendamine seal tuleviku ülesanne, sinna suunduvate kaevurite peredele toidu tootmiseks. Vavilov olevat nõus-

tunud, kuid öelnud, et raha peate ise muretsema. Eichfeld sai raha raudteede valitsuselt.

Vavilovi kohta peab ütlema, et temast sai ülemaailmse kuulsusega geneetik, keda teadusilm veel praegu teab hästi. Ekspeditsioonide tõttu kõigis maailmajagudes ja maailma esimese erakordselt suure taimede elusseemnete geenivaramu loojana, samuti uuris ta kultuurtaimede tekkekoldeid. 1929 valiti Vavilov Üleliidulise Põllumajandusteaduste Akadeemia presidendiks. Nimeetatud kahele ametile lisandus 1930. aastal NSV Liidu Teaduste Akadeemia geneetika instituudi direktori amet. Olgu lisatud, et taimekasvatuse instituut asus Leningradis, teised aga Moskvast. 1940. aastal lasi Stalin ta Moldova ekspeditsioonilt arreteerida. Vavilov mõisteti surma, kuid ta suri Saraatovi vanglas enne otsuse täideviimist. (Tema vend Sergei Vavilov oli 1945 kuni surmani 1951 NSV Liidu Teaduste Akadeemia president ja samas akadeemias (1932. aastast alates) füüsika instituudi direktor.)

Taimekasvatuse instituudi direktoriks pandi 1940 Eichfeld, kes oli kuulsaks saanud Kaug-Põhjas Hibiinide katsejaamas põllumajanduse arendamisega. Et mitte pühendada tolleaegsetele sündmustele palju ruumi, ütlen, et Eichfeld sai hakkama Teise maailmasõja ajal instituudi evakueerimisega Leningradist Uuralitesse, seal töö korraldamisega ja sõja järel Leningradi lähedal asunud katsejaamade taastamisega. Taimekasvatuse instituudil oli palju katsejaamu kuni Vladivostokini välja. Eichfeld säilitas Leningradi piiramisrõngas ka kultuurtaimede elusseemnete kogud, mille Vavilov oli loonud. 1946, kui Teaduste Akadeemia Eestis uuesti tööle pandi, määrati esimeste akadeemikute hulka ka Eichfeld. Tema juhtida anti bioloogia ja põllumajandusteaduste osakond (aastani 1957). 1950. aastal, kui palju teadlasi kodanlikus natsionalismis süüdistatuna töölt eemaldati või vangistati, viidi ka Teaduste Akadeemia senine president Hans Kruus Moskvasse üksikvangistusse (kuni aastani 1954). Teaduste Akadeemia presidendiks sai Eichfeld. 1951. aastal andis ta direktori ameti Leningradis üle ja asus elama Tallinna.

Eichfeld on igal võimalikul juhul kasutanud tööalast positsiooni oma teadushuvide edendamiseks. Tallinnas asutas ta 1951 Teaduste Akadeemia alluvuses bioloogia katsebaasi Lillekülla, aadressil Keemia tänav 41. Kohe hakkas ta sinna värbama lillekasvataja- ja sordiaretuseeldustega uurimisvõimelisi isikuid. Hulk aspirante võeti geneetika erialale – Oskar Priilinn, Lilian Issako, Asta Nõmmsalu, Arnold Pukk –, keda ta minu mäletamise järgi isiklikult juhendas.

Nõukogude Liidus rajati tol ajal kõigi liiduvabariikide Teaduste Akadeemiate juurde oma botaanikaaiad. Nii sai Läti lisaks Riias asuvalle ülikooli botaanikaaiale väga suure territooriumiga botaanikaaias Salaspilsis. Leedu Kaunase botaanikaaias lisandus Vilniuse botaanikaaiad.

Eichfeldi jaoks oli uue botaanikaia rajamine eriline armastus. Tal õnnestus Tallinna bioloogia eksperimentaalbaasi kohe tööle võtta Inglismaal Readingi ülikoolis maastikuarhitektiks õppinud Aleksander Niine (lõpetas 1939 Eesti Vabariigi presidendi Konstantin Pätsi nimelise stipendiumiga). Niinest sai botaanikaia territooriumi planeerija ja taimegeograafiliste osakondade kujundaja. Aastakümneteks, võibolla kauemakski jääb tähelepanuväärseks tema rosaariumi planeerimise idee, mis loob ühtaegu kauni kujundi ja võimaldab igale sordile ettenähtud kuusnurkset peenart tõsta naaberpaika, et saaks roose väsinud mullast viia puhanud maale. Rosaariumi üldidee jääb püsima, kuid muster uueneb. Eichfeld oli Niine üle väga uhke. Ta rõhutas seda üleliidulistel nõupidamistelgi: Eesti on ainuke liiduvabariik, kus botaanikaaias on ametis diplomeeritud maastikuarhitekt. Hiljem palgati veel teinegi, Tallinna Kunstiinstituudis maastikuarhitektiks koolitatud Linda Mitt-Patune.

Eichfeldil oli seoses Tallinna Bioloogia Eksperimentaalbaasiga kaks eesmärki. Üks oli Tallinna botaanikaia rajamiseks ettevalmistuste tegemine. Selleks koondas ta sinna võimekaid inimesi: lillekasvatajad Alli Süvalepp, Helmi Võsamäe, Vello Veski (oli just kaitsnud bioloogiakandidaadi kraadi ja kolis Tartust Tallinna). Eichfeld ise oli botaanikaia rajamisest väga innustunud. Tundus, et ta leidis iga päev paar tundi, et aia territooriumil kõndida ja seal fotosid teha. Mis ala planeeringusse puutub, siis näis, et ta võttis üha rohkem üle vestlustel Niinega kuulnud ideid. 1958. aastal avaldas ta ENSV Teaduste Akadeemia toimetiste bioloogilises seerias artikli Tallinna botaanikaaiast (fotod maastikest olid tema enda tehtud). Põhiliselt sama artikkel ilmus ka NSVL TA peabotaanikaia büllეტäänis.

Teine eesmärk oli Teaduste Akadeemias teise bioloogiaalase uurimisasutuse, (n.ö „oma“) eksperimentaalbioloogia instituudi loomine. Selle jaoks vaadati ülikoolilõpetajate seast välja andekaid füüsikuid, keemikuid, mikrobiolooge, geneetikuid, looma- ja taimefüsiolooge, ka biokeemikuid. Iseloomulik oli uue instituudi töötajate noorus ja füüsikute rohkus. Sektorijuhatajateks toodi mõned vanemad, näiteks Venemaal töötamise „karastusega“ Vladimir Dušetškin (taimefüsioloogia sektoris), Paul Rahno (mikrobioloogia sektoris), lühemat aega ka Silvia Pöögelmann (loomafüsioloogia sektoris). Hiljem oli loomageneetika ja -füsioloogia sektori juhataja akadeemia korrespondentliige Ilo Sibul. Eichfeldi kohta peab lisama, et aastatel 1958–1961 töötas ta samal ajal Teaduste Akadeemia presidendi ja ENSV Ülemnõukogu presiidiumi esimehena.

Eksperimentaalbioloogia instituut hakkas tööle 1. aprillil 1957, botaanikaia territooriumi ja hoonete kättesaamine aga venis, mistõttu botaanikaia ametlikuks algusajaks sai 1. detsember 1961.

Külas lõunamaa viljapuude katsetajal Eduard Kiilströmil (kaabuga) Tapurla külas, mis asub Juminda poolsaarel mere ääres. Aias on palju suuri rändrahne, mis on näha ka fotol. Pildil on Kalju Kask isa Edgariga ja poeg Alariga, kes maiustavad aprikoosidega. Aasta on 1962. Kiilström suri 1972. Foto Kalju Kase erakogust.

Silmapiiril esimesed sordid

Helmi Võsamäest ja minust said botaanikaiaia esimesed aspirandid. Kuna eksperimentaalbioloogia instituut andis minu perele Harkus korteri (botaanikaiaial seda võimalust polnud), siis läksin pärast aspirantuuriaja lõppemist tööle instituuti. 1965 kaitsesin ENSV TA nõukogus bioloogiakandidaadi kraadi taimefüsioloogia erialal.

Geneetika sektoris sain ma sordiaretuse metoodikaga seotud uurimistema. Maguskirsipuu seemikud jõudsid viljakandeikka. Valisin neist esimesed sordikandidaadid. Ka Eichfeld tegi oma valiku. Kolm esimest langesid kokku ja kui hiljem sortide ametliku vormistamiseni jõudsime, siis mõtlesime koos ka nimed (ühe nimeks sai minu noorema tütre nimi) ja jagasime – minu ettepanekul – autorluse pooleks. Instituudis olid mul tööd pooleli aprikoosipuuga, viinapuuga, viltja kirsipuuga ja veel mitme uue kultuuriga. Ühegagi neist ei õnnestunud mul aretada Eesti oma sorte. Olin 1965. aastal alustanud suuremahulisi katseid õunapuuga, mille lõpuleviimine jäi edaspidiseks.

Eksperimentaalbioloogia instituudis olin ma alustanud Eesti puuviljanduse rikastamise katseid uute kultuuridega. Lisaks eespool nimetatutele, millega edu ei tulnud, rajasin suured katsed sovhoosides istandikena musta arooniaga ja Jaapani ebaküdooniaga. Tol ajal oli võimalik katseid teha koostöös metsamajandite puukoolidega, Tartu konservitehasega jt. 17 aastat kestnud katsete

tulemused kirjutasin hiljem venekeelseks doktoritööks („Обогащение плод- водства Эстонии новыми культурами“), mille kaitsesin 1974. aastal Läti Põllumajanduse Akadeemias, oponeerisid professorid E. Taranova (Lätist), V. Venskutonis (Leedust) ja A. G. Voluznev (Valgevenest).

Tegelikult jäi doktoritöö juba sellesse aega, kui mind oli 1970. aastal tööle kutsunud Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi (EMMTUI) puuviljanduse osakonda, asukohaga Polli külas Lõuna-Viljandi- maal. Nimelt oli sealne asutuse juhataja ja silmapaistev sordiaretaja Aleksan- der Siimon raskelt haigestunud ja töövõimetu (suri 1970. aasta hilissügisel). Olin kutse vastu võtnud ning jätkasin Siimoni tööd õuna- ja pirnisortide uurija ja aretajana. Ühtlasi sain sordiuurimise ja -aretuse töörühma juhiks. Selles töörühmas oli 13 teadurit (koos aspirantidega), pluss laborandid ja aednikud.

Polli puuviljanduse uurimiskeskus jäi mu töökohaks 40 aastaks.

Kõigepealt pidin lõpetama Siimonil pooleli jäänud aretustöö. Õunapuul said pärast seitsmeaastast katsetamist tunnustuse sordid 'Tiina' ja 'Lembitu'. Pirnisordi 'Pepi' puhul oli minu panus suurem – 60%.

Juba Teaduste Akadeemias töötamise ajal lülitati mind asutuse loodus- kaitse komisjoni liikmeks – eksperimentaalbioloogia instituudi esindajana. Mul tuli mõnigi kord teha ettekanne. Mäletan, et sõitsime Tartus toimuvatele koosolekutele hommikuse rongiga koos teiste liikmetega – hügieeniku Harri Jänese ja haridustegelase Aleksander Valsineriga (oli 1940–1950 ENSV hari- dusministri asetäitja). Mõlemad olid suured jutumehed ja aeg läks kiiresti. TA looduskaitse komisjoni esimees Eerik Kumari suutis korraldada, et komisjo- ni liikmed said 1971. aastal külastada Ungarit Tartu sõpruslinna Veszpremi suunduva delegatsiooni koosseisus.

EMMTUIs pandi mind teadusnõukogu liikmeks ja siis tuli Pollist Sakku sõita. Seal sain teada ka teiste osakondade muredest.

1983. aastal tuli mulle EMMTUI direktorilt kirjalik teade, et olen mää- ratud Üleliidulise Lenini-nimelise Põllumajandusteaduste Akadeemia lääne osakonna kartuli-, köögi- ja puuviljanduse alase teaduslik-metoodilise nõuko- gu liikmeks. Selle töö toimus Minskis, kuhu sõiduks rongiga „Tšaika“ kulus terve päev (jõudis kohale kell 24). Sealne teadussekretär pani tähele, et olen aktiivne ja laialdaste teadmistega. Mõne aasta pärast tuli ta ühel koosolekul minu juurde ja ütles, et nad kavatsevad mind esitada lääne osakonna akadee- mikuks. Lääne osakonna liikmeteks olid juba mõned eestlased, näiteks loo- mafüsioloog Elmar Valdmann (aastast 1978). Kuna mu tervis oli võrdlemisi vilets, mulle oli vastukarva ka sõiduvaev Minskisse ja puuviljandusega oli selles ametis vähe tegemist, siis ütlesin ma sellest ettepanekust ära.

Valgevenega jäid muud sidemed alles. Seal aretatud sortidest on praegu Eesti soovitusvormimendis seitse, mis on suur hulk ja näitab, et sealses kliimas loodud sordid sobivad meile. Valgevene puuviljanduse instituudis käisin ma

kogemusi vahetamas peaaegu igal aastal. Nõukogude Liidus, sealhulgas ka Valgevenes, oli doktorikraadiga teadlasi vähe. Sellise kaaluga kraad oli aga nõutav kandidaadikraadi taotlejate juhendamisel. Seetõttu nõustusin juhendama Pinski katsepunkti juhatajat ja sõitma sinna tööd üle vaatama ja nõu andma. Peale selle olin ma mõnel korral oponent Valgevenes doktoritööde kaitsmisel. Sama ülesandega olen olnud Leningradis.

Ka Lätis tuli mul juhendada aspirante Dobeles (praegu on seal Läti puuviljanduse instituut) ja Pure katsejaamas Tukumsi rajoonis. Lätiga (mõnevõrra vähem Leeduga) püsisid mul väga tihedad sidemed 40 aasta jooksul: ei jäänud vahele ühtegi aastat, mil ma poleks nende saavutusi oma silmaga üle vaadanud, ka veel praegu, 84aastaselt sõidan õunte koristamise aegu Dobelesse, kus koostöö pole veel lõppenud.

Töö Eesti doktoritööde kaitsmise nõukogudes

Kui Tartu Riiklik Ülikool moodustas 1982. aastal botaanika- ja ökoloogiaalaste doktoritööde kaitsmise nõukogu, siis kavatseti seal kaitsta ka taimefüsioloogiaalaseid töid. Sel alal oli Eestis väga vähe teadlasi: professor Heigo Miidla, (füüsiku diplomiga) taimefüsioloogiadoktor Agu Laisk (hiljem akadeemik) ja siin käsitletava nõukogu sekretär Evi Padu. Udo Margnal jt oli doktorikraad sel ajal veel kaitsmata. Siis pöörduti minu poole, kuna minul oli taimefüsioloogiaalane kraad olemas, samuti põllumajandusteaduste doktori kraad. Järgnes ligi 12 aastat osavõttu väga hinnatud teadusnõukogu tööst. Tartu ülikool oli kuulus kogu Nõukogude Liidus botaanikateadlaste poolest ja siia tuli kraaditaotlejaid nii Moskvast, Siberi teaduskeskustest, Ukrainast ja mujaltki. Nõukogu esimees oli akadeemik Hans Trass, aseesimees professor Viktor Masing (hiljem akadeemik), nõukogu liikmed olid akadeemik Erast Parmasto, professor Kuulo Kallamees, kui nimetada ainult botaanikuid. Ka ökoloogiaprofessor Toomas Frey oli suuresti botaanik. Ökoloogide seltskond oli samuti aukartustäratav, nende seaski mitu akadeemikut (Juhan Ross, Loit Reintam).

Kaitsmised olid väga pingelised, kuid läbi kukutati harva. Ühe Moskva botaaniku kaitsmine kestis ilma vaheajata viis tundi. Tema tööle oli 16 eitavat kirjalikku seisukohavõttu, vist kõik Moskvast. See oli koolkondade vastuolu, kus vastaspool oli organiseerinud isegi ministeeriumi vastuarvamusi. See oli kõige väsitavam kaitsmine, mida ma üle olen elanud. Masing oskas kõige loogilisemal kombel lammutada selgelt väärad väited ning selgus, et dissertatsioon on väärilisel tasemel. Masing häälestas otsuse tegijad soodsale lainele ja dissertant sai seejärel vajaliku hulga poolthääli ning pöördus Moskvasse tagasi botaanikadoktori kraadiga.

Minu hinge kriipis üks salastatud materjaliga väitekirj Siberi üsna suure Nadõmi jõgikonna niklikaevanduste reostustest tuhandete ruutkilomeetrite

suurusel metsaalal. Eks jõgi kandis reostust oma suudmealale Põhja-Jäámeres. Minu vend Lembit oli oma kahekümnendates eluaastates just selle jõe suudmes olnud vangilaagris – karistusmäär 25+5 aastat. Ema oli mu vennaga samal ajal vangilaagris Eel-Uuralites, samuti 25+5 aastase karistusajaga. Stalini surm päästis nad vangist – viie aasta pärast said nad tagasi, kuid ei tohtinud elada enamikus linnades.

Eesti taasiseseisvumisega 1991. aastal muutus töökorraldus täiesti. Nõukogude ajal nõuti, et oponendid peavad oma arvamuse andma kirjalikult dissertandile kätte kümme päeva enne kaitsmist. Siis sai väitleja aega põhjalikult ette valmistada. Doktoritööl oli kolm oponenti. Diplom kirjutati välja Moskvas. Tuletan meelde, et 1970. aastatel võttis diplomi väljaandmine aega kaks, mõnikord isegi kolm aastat. Dokumendile ei märgitud kaitsmise aega, vaid väljaandmise aasta. Ka minu diplom kehtib aastast 1976, kuigi kaitsesin jaanuaris 1974.

Uuel ajal andis diplomi Tartu ülikool. Oponendid telliti sageli välismaalt. Nad tulid, istusid laua taha ja küsimused algasid kohe; väideldi inglise keeles. Ülikool oli vaene ja suutis maksta ainult ühele oponendile. Kui varem olid nõukogu liikmete laual veepudelid ja saiakesed, siis uuel ajal polnud midagi: keel kuivas kurgulakke ja nälg võttis ära silmanägemise. Dissertandi kõnepuldis ja oponendil oli veeklaas siiski olemas. Pärast õnnelikku kaitsmist kutsus vastne kraadi saanud teadlane nõukogu liikmed kõrval asuvasse kolikambri moodi ruumi, kus ta siis pakkus võileibasid ja mõnda jooki või ainult kohvi. 1993. oponeerisin ka Läti Ülikoolis Riias – seal oli mingis kõrvalruumis samasugune „võileivapidu“ kohviga.

Häid aegu meenutades (aasta oli 1980) võib öelda, et pärast kaitsmist oli kinni pandud restoranisaal (märgitud korral restoran Kaunas Emajõe ääres). Lauad olid lookas toitudest: külmad toidud, praed, magustoidud, kohv ja koogid, pudeleid mitmest margist. Nõukogu esimees Hans Trass laulis (ta oli hea laulja, esinenud Vanemuise ooperilavalgi).

Tartu ülikooli nõukogu aeg sai läbi. Pärast paariaastast vahet määrati mind 1996 Eesti Põllumajandusülikooli doktoridissertatsioonide kaitsmise nõukogu liikmeks, kus olin kümme aastat. Nõukogu esimees oli endine rektor Olev Saveli, kes suutis tööd hästi korraldada, kuigi raskusi oli rohkesti. Kaitsta kraadi meie nõukogus ei olnud kerge. Samas ei olnud meil ka ühtki nii pingelist ega pikka istungit, kui oli olnud Tartu ülikooli nõukogus.

Meie nõukogu andis välja põllumajandusteaduste doktori kraadi. 2005. aastal see lõpetati. Meie arvuka liikmeskonnaga nõukogu asemele moodustati viieliikmeline, millele vajaduse korral kutsuti täiendav, erialale vastav, liige juurde. Sellest peale antakse ainult filosoofiadoktori kraadi.

Rahvusvahelistel kongressidel

Nõukogude Liidu lagunemise eel, 1990. aastal, lubati mind esimest korda kapitalistlikku riiki – Soome. Mul oli sealsete puuviljandusteadlastega kirjavahetus juba viisteist aastat, kuid polnud lootustki, et ma ise sinna saaksin. Nüüd korraldas Soome meie üsna suurele aiandustöötajate grupile (kaks bussitait) tutvumisreisi sealsetesse katsejaamadesse, suurtaludesse ja aiasaadusi töötlevatesse tehastesse. Ma olin siis juba 60 aastat vana.

Samal aastal õnnestus mul osa võtta rahvusvahelisest aianduskongressist Itaalias Firenzes. Kuna niisugused kongressid toimuvad iga nelja aasta tagant, siis on see väga suur ja pidulik üritus, mis kestab nädal aega. Kongressi oli kaua ette valmistatud ja seal õnnestus mul osa võtta 5päevasest ekskursioonist Põhja-Itaalia aedadesse.

Saatsin oma ettekande ka järgmisele kongressile 1994. aastal Jaapanisse Kyotos. Sain vastuse, et minu ettekanne on võetud kongressi kavva. Eesti, teadusasutused aga eriti, oli tol ajal väga vaene. Polli teadlased said ainult 50–60% oma väikesest palgast (selle võrra nõuti ka vähem töötunde teha); ühele bioloogiakandidaadi kraadiga teadurile maksti ainult 25%. Hooned olid kaks aastat kütmata, mistõttu külmal ajal langes seal temperatuur alla nulli. Inimesed töötasid oma kodus. Tõsine kava oli Polli katsebaas kogu täiega talunikele maha müüa.

Teatasin Jaapanisse, et ma ei saa rahapuudusel tulla. Kolm nädalat enne kongressi sain kirja, et organiseerimiskomitee toetab minu osavõttu: raha saan kätte kongressi alguspäeval toas nr 212, kella 10–14. Siis läks väga kiireks, et saada Jaapani viisa ja laenata raha lennupileti ostuks. Õigeaks kuupäevaks enam pileteid polnud. Lõppude lõpuks sain kõik korda. Jaapanis pääsesin rahamaksjani raskustega: kuna osavõtumaks oli tasumata, ei lastud mind esialgu uksest sisse. Vaatasin, et olen toetuse saajate nimekirjas koos Pakistanist, Bangladeshist ja Aafrikast tulijatega. Minule oli määratud suurem summa kui Valgevenest pärit teadurile. Sain kõik kulud kaetud (ka ekskursioon mööda Jaapani aedu kuni Hiroshimani välja). Ainult söögiraha ei jätkunud. Mul oli kaasas rosinaid. Sõin neid siis natuke hommikul, paarkümmend tükki päeval ja kolmkümmend õhtul. Üks hiiglaslik tasuta pidusöök oli avamispäeva õhtul: söö kõike, niipalju kui jaksad.

Kolmas rahvusvaheline kongress oli USA läänerannikul, Oregoni osariigis. See oli sarapuukasvatuse kongress aastal 2000. Ameeriklased olid teada saanud minu tööst sarapuu uurimisel ja sordiaretamisel (seda oli alustanud Siimon). Üks Ameerika sarapuuaretaja sõitis Polli, et kohapeal tööga tutvuda. Neile pakkus minu tegevus huvi, nad said kaasa ka seemneid ja aretise 'Alli' pookoksi. Minult telliti artikkel, mis avaldati USA

pähklikasvatavate ajakirjas. Mind kutsuti esinema eelmärgitud kongressil, kusjuures kõik kulud (ka lennukisõit) maksti kinni. Ettekanne avaldati kongressi materjalides – suures paksus nn *Acta*’s. Soovijatele korraldati mitmepäevane ekskursioon USA loodeossa, natuke nägime ka California metsahiiglasti.

Eesti sarapuu huvitas ameeriklasi hiljemgi, kuna nad tulid veel Polli täiendavat materjali saama. (Pean ütlema, et meie pähklid on maailma kultuursortidega võrreldes päris väikesed.)

Tegevus ÜRO Toidu- ja Põllumajandusorganisatsiooni (FAO) Euroopa töörühmas algas sellest, et Eestil ei olnud veel FAO Rooma peakorteris oma esindajat. Seda tööd kooskõlastas põllumajandusministeeriumi juures professor Rein Teinberg. FAO valmistas ette põllumajandustaimede geenivaramute kaitse meetmeid. Koostas in omal algatusel Jõgeva Sordiaretuse Instituudi teadussekretäri Vahur Kuke abiga Eesti riigi ingliskeelse aruande (1995) põllumajandustaimede geenivaramute olukorrast. Ministeerium kiitis selle heaks, sealne töötaja Malle Klaassen parandas ingliskeelsed vead ja nii ta Rooma läkitatigi. Kui FAO korraldas Leipzgis 17.–23. juunil 1996 rahvusvahelise taimede geenivaramute kaitseabinõude konverentsi, siis olin minagi saadetud sinna koos Vahur Kuke, akadeemik Hans Küütsi ja aianduse (pea)valitsuse juhataja Gundo Roosvega. Kõik maailma riigid (ümmarguselt 190) olid esindatud.

Kõikides küsimustes kokkuleppe saavutamine tundus võimatu. Nädal aega oli arutletud, käes oli viimane õõ, kui vaidlused ikka veel kestsid. Mõtlesin, et kõikjalt maailmast on kokku tulnud, kuid asjata. Suured seemnekasvatustehased surusid peale, et lubataks turustada ainult sertifitseeritud seemet. Asjasse süvenemata võis tunduda, et see peaks olema kasulik nii tootjale kui tarbijale: sellega kindlustatakse, et kasvatatakse ainult kõige viljakamaid sorte, mis aitaks toita aina rohkearvulisemat Maa elanikkonda. Tegelikult oleks Aasia, Aafrika ja Ladina-Ameerika mägipiirkondade rahvastelt ära võetud õigus kasvatada müügiseemet oma kohalikest sortidest (mis on sorditunnistusega), mida on aga kasvatatud tuhandeid aastaid. Pealegi on igas mägiorus omad, sealses kliimas hästi kohanenud sordid, mis sealsele rahvale on igiajast peale toitu andnud. Meil tuli seista silmitsi India rahvaste, Aafrika neegrite ja Ameerika indiaanlaste pikettide ja plakatitega. Viimase hommiku päikesetõusuks saavutati mõistlik lepe ja konverents lõpetati edukalt.

Osavõtt rahvusvahelistest üritustest kasvatas mu tuntust aktiivse teadlase-na. Üheksakümnendate aastate teisel poolel kutsus FAO mind Euroopa õunapuude (mõne aasta pärast muudeti see viljapuude) töörühma liikmeks. Algas

iga-aastane tutvumine eri riikide puuviljandusega, kus põhirõhk oli pandud geenivaramute olukorrale. Minul tuli ette kanda Eesti riigi kohta ja osaleda kogu Euroopat käsitlevas kollektiivettekandes, kus organiseeriv osa kuulus Prantsusmaa teadlastele. Aktiivsed olid ka Saksamaa, Hollandi, Belgia, Hispaania (eriti Kataloonia), Šveitsi, Tšehhi, Slovakkia, Ungari, Taani, Itaalia ja Norra teadlased. Ettekanded avaldati FAO Roomas asuva Taimede Geenivaramute Instituudi väljaannetes. Eriti meeldejäädavad sõidud olid Saksamaale (Dresden-Pillnitz), Hollandisse, Belgiasse, Sloveeniasse ja Küprosele – sealsetesse sortide kollektsioon-istandikesse. Oli ka eksootikat, näiteks Küprosel viidi datlipalmide sortide istandikku, kus puude tüvede najale olid valmis seatud redelid, et võiksime ronida rohkete hiigelsuurte datlikobarateni ja sealt oma käega võtta, mis meile meeldib. Seal külastasime samuti mitmesuguste tsitruslike aedu. Tore oli põõsastelt noppida kinkanipuu põidlasuuruseid vilju, mida süüakse koos õhukese kesta ja pehmete seemnetega.

FAO töörühmast osavõtu kulud maksti täielikult välja – nii sõidud, majutus kui ka söök olid korraldatud. Kuid see ei olnud lisateenistus: päevaraha ei makstud.

Euroopa viljapuude töörühmas osalesin kuni südamehaiguse ägenemiseni; 2006. aastal sondeeriti mul südame pärgartereid, millega laiendati kolme kitsenenud kohta veresoontes.

Paralleelselt FAO töörühmaga värvati mind Euroopa puuviljandusalaste uurimisasutuste töösse. Selle olid organiseerinud kõige aktiivsemad ja targemad teadlased, kelle eesmärk oli kooskõlastada teadusuuringuid, propageerida tervislikku toitumist ja teadvustada rahvusvahelisi organisatsioone puuviljanduse arendamise ajakohastest teedest. Koos olid tarkpeadest fanaatikud, kes veel pärast õhtusööki kogunesid nõupidamisruumi, et väga korrektselt sõnastada seisukohti, mida nad ette valmistasid. Nii kella kümne-üheteistkümneni välja. Märgitud uurimisasutuste nõukogu ei olnud rahvusvaheline organisatsioon, vaid tuli kokku asutuste kulul; mõni maa jäi mitmel aastal esindamata (näiteks Suurbritannia, kui erastati East-Mallingsi katsejaam). Mina võtsin nõukogu tööst osa kuuel aastal.

Ootamatu ettepanek

Kui Eesti taasiseseisvus, siis kirjutasin Šveitsis asuvale Rahvusvahelisele Uute Taimesortide Kaitse Liidule, et maailma asjadest selles valdkonnas teadjaks saada. Seal oldi varmad mind organisatsiooni tegevusest teadvustama. Hakkasin saada neilt regulaarselt kirju, kus olid peakoosolekute protokollid jms. Paari aasta pärast tuli ettepanek kandideerida UPOVi asedirektori ametisse. See oli aeg, kus paljud endised sotsialismimaad astusid ühenduse liikmeks

(ka Eesti liitus UPOViga). Liikmesriikide arv ületas juba 60. UPOV otsis oma juhtkonda pädevat inimest nn idabloki maadest. Pakutava koha peamine ülesanne oli korraldada kirjavahetust liikmesriikidega. Ametikeeled olid sel ajal inglise, prantsuse, hispaania ja araabia keel, kuid peagi lisati teisi keeli (juba kaaluti hiinakeelset kirjavahetust).

Muidugi oli ettepanek meelitatav. Aga ma teadsin oma kehva tervist (ja ega see poleks nii pingelisele tööle vastu pidanud), abikaasale poleks seal tööd olnud: tema oskas ainult eesti ja vene keelt. Ega ma seal puuviljanduse alal enam midagi teha poleks saanud, oleksin olnud ainult juhtiv ametnik. Loobusin kandideerimast.

Kuid UPOV saatis mulle viieteistkümne aasta jooksul tähtsamate koosolekute protokollid (ühel korral oli ekslikult prantsuskeelne), palju juhendmaterjale, järk-järgult kõigi liikmesriikide sordikaitseseadused ingliskeelses tõlkes. Seega pidasid nad mind kaua meeles.

Töö koos Põhjamaadega

Juba enne Eesti lõplikku taasiseseisvumist – aastal 1991 – otsustas Põhjamaade Ministrite Nõukogu abistada Eestit teaduse arendamisel. Eesti, Läti ja Leedu puuviljandusteadlased võeti nende vastavasse töörühma. Tegevus toimus koos Taani, Rootsi, Norra, Soome ja Islandi teadlastega järgemööda erinevates riikides (Island jäi ära), kusjuures sõidu-, majutus- ja söögikulud maksis Põhjamaade Ministrite Nõukogu. Rootsis asus Põhjamaade geenipank, seetõttu peeti koosolekuid seal sagedamini. Ühel aastal sõideti ka Peterburi – tutvuma Ülevenemaalise Taimekasvatuse Instituudi taimede geenivaramute olukorraga. Venemaa varamud olid riigi vaesuse tõttu sattunud erakordselt raskesse seisusse. Et ära hoia nende täielikku hävingut, oli ka Põhjamaade Ministrite Nõukogu taimekasvatuse instituuti rahaliselt toetanud. Puuviljanduse töörühm vaatas kohapeal asjaolud üle.

Eesti sordid võeti ka Põhjamaade geenipanka (asutatud aastal 1979). 2008. aasta algul korraldati see ümber Põhjamaade Keskseks Geenivaramuks (lühendnimi NordGen), mille üks osa – Teravmägede seemnehoidla (tegutseb aastast 1984) – asub mägede sisemuses 300 meetri kaugusel sissepääsust, vanas kiviöökaevanduses. Projekti järgi mahutab uuendatud hoidla 4,5 miljonit säilikut; viljapuid ja mugulaid seal ei hoita. Hoidla jääb alles ka tuumasõjas. Teravmägede hoidlasse korraldatud ekskursioonile võeti kaasa Jõgeva Sordiaretuse Instituudi töötaja Külli Annamaa. Teravmägede üks ohte on jääkarud, mistõttu väljapoole asulat minnakse püssimehe saatel.

Läti teadlane bioloogiadoktor Laila Ikase tegi ära suure töö Rootsi aretus-

materjali põhjalikul uurimisel ja võttis osa ka Rootsi-Läti ühisest aretustööst. Olen Laila üle uhke, kuna mina juhendasin teda doktoritöö tegemisel; Lailast on saanud üks silmapaistvamaid Läti puuviljandusteadlasi. Muuseas, Laila vanaema on puhastverd Ruhja eestlane, ka tema Riias elav ema räägib ilusat eesti keelt.

Põhja- ja Baltimaade ühine puuviljanduse töörühm töötas 15 aastat. Nüüdsed suhted põhinevad juba teistel alustel.

Artiklid ja raamatud

Olen kirjutanud ümmarguselt sada teadusartiklit. Populaarteaduslikke (nüüdisajal püütakse juurutada eesti sõna *aime*-) artikleid on mitusada. Olen kirjutanud rohkesti entsüklopeediatele: kahele nõukogudeaegsele üldentsüklopeediale, nüüd TEA-kirjastuse omale, põllumajanduse entsüklopeedia kahele väljaandele, aianduse biograafilisele leksikonile ja Eesti teaduse bibliograafilisele leksikonile – ka neid ülevaateid tuleb kokku sadades. Nõukogude Liidu lõpuaastail tegin kaastööd Moldovas välja antud aianduse entsüklopeediale. Minu töid on avaldatud kuues keeles (riike, kus neid avaldati, on tunduvalt rohkem).

Teaduse populariseerimise eest olen saanud mõnegi auhinna.

Pollis töötamise ajal koostasini mitu teaduslike tööde kogumikku, kus kaastööd olid kas vene- või ingliskeelsed: need kuuluvad nõukogude aega, mis võimaldas meie tööd tutvustada väljaspool Eestit.

Minult on ilmunud kümme raamatut, mõned koostöös teiste autoritega; on puuviljakasvatuse nõuande- või teaberaamatuid, mõned õpikud. Tähtsamad neist on järgmised:

K. Kask. Новые культуры в плодоводстве северо-западной зоны. Ленинград, 1978. (Ikka veel Venemaa loodetsoonis üliõpilastele soovitatud raamatute nimekirjas.)

K. Kask, R. Piir. Uusi puuvilja- ja marjakultuure. Tallinn, 1980.

K. Kask. Eesti puuvilja- ja marjasordid. Tallinn, 1984.

K. Kask, J. Kivistik. Puuviljad ja marjad Eestis. Tallinn, 2005.

J. Kivistik, K. Kask. Puuviljandus II. Pomoloogia [õpik]. Tallinn, 2005.

K. Kask. Maailma puuviljad. Tallinn, 2007.

K. Kask. Puuviljandus Eestis. Sordid ja aretajad. Tartu, 2010.

K. Kask kaasautorina. Puuviljad ja marjad Eestis. Pomoloogia. Tallinn, 2010. Teine, täiendatud trükk 2012. Kolmas, ümbertöötatud trükk „Puuvilja- ja marjasordid“ 2014.

Kõige kaalukamaks uurimuseks ja käsiraamatuks pean 2010. aastal ilmunud raamatut „Puuviljandus Eestis. Sordid ja aretajad“.

Tuleks ka märkida, et olen 1979. aastast Ameerika Pomoloogia Seltsi (American Pomological Society, asutatud 1848) liige, mille ajakirjas on avaldatud kümnekond minu lühemat artiklit.

Minu aretatud sordid

Polli uurimiskeskuses pole kunagi olnud sordiaretaja ametikohta. On teadurid: noorem- ja vanemteadurid, olen mõnel ajavahemikul olnud ka peateadur või juhtteadur. Teadurite põhiülesandeks on olnud kas mujal aretatud sortide võrdlev katsetamine (milline sobib paremini Eesti kliima- ja mullastikuoludesse), nendele kohase agrotehnika väljatöötamine ja muud ülesanded, mida käsitlesin enda kohta eespool. Pollis ei ole olnud ka aretust abistavaid laboratooriume ega isegi kasvuhooneid, mis on igal pool mujal maailmas olemas. On olnud ainult seemikute aiad; mõnel puhul pole aretaja neid ka suutnud korras hoida, mistõttu töö on olnud asjata. Mõtlen siinkohal nn „kombinaadi seemikute istandikku“, kust (küll teine teadur) ei saanud ühtki sorti, kuigi puid kasvas seal tuhandeid. Teaduri aeg ja energia kulus põhiülesannetele. Sortide aretamine oli töö muude tegemiste kõrval.

Eesti puuvilja- ja marjasortide aretajad on läbi ajanud väga väikeste kulutustega, mis on siiani „peidetud“ sordiuurimise rahade hulka. Pealegi nõuab sordi saamine aastakümneid. Sellesse kuulub palju, koguni sadu luhataminekuid või teisiti öeldes ebaõnnestumisi. Seetõttu on loomulik, et oma ametit tuleb õigustada iga-aastaste tulemustega põhiülesannete täitmisel. Alles minu pensionile jäämise eel suutis vanemteadur Toivo Univer (aretustöö jätkaja) püstitada väikese ja väga algelise kilekasvuhoone ning saada aretuse sihiga rahastamist, nagu nüüd nimetatakse „projektraha“.

Sortide aretamine sõltub palju ilmast. Töö on kenasti kavandatud, kuid talvekülmad hävitavad õiepungad ja kevadel pole puudel õisi ega suvel õunu. Niisuguseid aastaid on mul üsna hulka olnud. On ka juhtunud (kirsipuudega sagedamini), et puud on õiehes, teed heas ootuses palju risutamisi, kuid siis tulevad külmad ööd, mis võtavad ära viljastunud õied, mõnikord jäävad pisikesed viljahakatised, lähevad seejärel pehmeks ja pruuniks ning varisevad.

Sageli saad üles kasvatatud puude seast mõne suurepäraselt maitsvate ja ilusate õuntega taime. Rõõm tuleb südamesse. Käid ja paitad oma õuna. Ühel päeval näed tal kärnaplekke, mis aina suurenevad ja lõhestavad vilja. Rõõm kaob ja peagi võtad vastu otsuse puu välja juurida.

Veel halvem lugu juhtub siis, kui kümne-viieteistkümne aasta jooksul näib kõik hea, aretaja armub oma lootustandvasse sordikandidaati, paljundab teda

ja istutab katseaeda 10–20 puud. Siis tuleb üks külmem talv ja järgi jäävad ainult lumega kaetud kannud, kõik mis kõrgemal, on pakane hävitanud. Nii on loodus kriipsu peale tõmmanud kümnetele minu sordikandidaatidele. Igaühega on siis luhta läinud kaksikümmend aastat tööd, vaeva ja lootusi.

Määrav on lähtevanemate õige valik. Talve- või haigusõrn sort annab reeglina halbu järglasi. Seetõttu võib aretuseelne plaan saada otsustavaks. Esimene ülesanne on tundma õppida lähtevanemaid, vastasel korral võib juhtuda, et aretaja ei saa mitte ühtegi Eesti oludesse kõlblikku sorti.

Teine võimalus on suurendada algseemikute arvu: rohkemate taimede hulgast on valikuvõimalus suurem (see ei korva aga lähtevanemate valikul tehtud vale otsust). Minul on olnud ümmarguselt 40 000 õunaseemikut, 1300 pirniseemikut ja mõni tuhat maguskirsipuuseemikut. Selleks, et töömaht liiga suureks ei läheks, kasutasin varajast väljapraakimist lehtedel esinevate haigustunnuste (kärntõbi, ümarlaiksus) alusel. Selle tõttu sain seemikute aeda istutada vähem puid ja tulin tööga toime.

Tabel 1. Minu aretatud õunasordid

Tärniga on märgitud kolm väikeseviljalist (salatiõuna) sorti.

Sordi nimi	Aretamise algus (hübri-diseerimise aasta)	Dokumenti-de (avalduste) registris	Sorditunnistuse väljaandmine	Aretamiseks kulunud aastad
Aule	1982	2010	Ei ole veel	
Els	1980	2007	2010	30
Kaari	1967	2003	2010	43
Kaimo	1982	2003	2007	25
Kallika	1982	2008	2011	29
Karamba	1969	2001	2007	38
Kastar	1984	2008	2011	27
Katre	1982	2001	2007	25
Kersti	1983	2010	Ei ole veel	
Kikitrinu	1978	2003	2009	31
Krista	1978	2001	2007	29
*Kuku	1986	2004	2009	23
Liivika	1983	2004	2009	26
Madli	1982	2010	Ei ole veel	
*Ritika	1986	2004	2009	23
*Ruti	1986	2004	2009	23

Peale tabelis 1 esitatu olen ma kahe Siimoni aretatud õunasordi, 'Lembitu' ja 'Tiina', kaasautor (15%).

Pirnisorte on mul kolm: 'Kadi' – aretamise algus 1978, sorditunnistus 2011, 'Polli punane' – vastavalt 1973 ja 2011. 'Pepi' autorlusest kuulub minule 60% ja Siimonile 40%; selle sorditunnistuse väljaandmise aeg on 1998.

Tabel 2. Minu aretatud maguskirsisordid

Sordi nimi	Aretaja(d)	Aretamise algusaasta	Sorditunnistuse väljaandmine	Algusest kuni tunnistuseni
Johan	J. Eichfeld (50%) K. Kask (50%)	1955	2009	54
Karmel	K. Kask	1965	2009	44
Kaspar	K. Kask	1981	2011	30
Meelika	K. Kask (50%) J. Eichfeld (50%)	1955	2009	54
Mupi	K. Kask	1976	2011	35
Norri	J. Eichfeld (50%) K. Kask (50%)	1955	2009	54
Piret	K. Kask	1976	2010	34
Taki	K. Kask	1978	Ei ole veel	
Tontu	K. Kask	1978	2009	31

Sortide 'Karmel', 'Kaspar', 'Mupi', 'Taki' ja 'Tontu' aiakatsed viis lõpuni vanemteadur filosoofiadoktor Heljo Jänes.

Esitatud andmetest on näha, kuivõrd aeganõudev on sordiaretus. Viimane etapp on katsetamine välisriigis (praegu on selleks Poola), kus tehakse kindlaks

- 1) kas sort on originaalne,
- 2) kas tema tunnused on ühtlikud ja
- 3) kas tunnused on püsivad (ei muutu aastatega).

Kui see saab kinnituse, siis antakse välja sorditunnistus, millega sordiomanik saab juriidilised õigused litsentse sõlmida sordi paljundamiseks. Pollis aretatud sortide omanik on Eesti Maaülikool. Aretaja on palgatööline, kes saab igakuise teaduripalga.

Sordi aretamise aega saaks lühendada, kui aretaja oleks vähem kriitiline ega kontrolliks tulemusi piisavalt. Minu puhul ei ole ülemused kordagi avaldanud survet otsusega kiirustamiseks. Paljudel juhtudel on Polli sortide pikk aeg aretuse algusest kuni sorditunnistuseni jõudmiseni olenenud Eesti taasiseseisvumise alperioodis avaldunud raskustest üleminekul ülemaailmsesse sordikaitse süsteemi. Kõige kauem võttis aega sorditunnistuse saamine maguskirsisortidele, aga ka mõnele õunasordile.

75 aasta vanusena olin ainult kahele oma aretatud sordile saanud sorditunnistuse. 80aastasena oli mul ametliku tunnustusega sorte 16. Paar aastat

Kalju Kask abilistega (kõplajatega) katseaias 1980ndael aastatel. Vasakult: Alide Mets (laborant), Reene Kaidla (pensionär), Kalju Kask, Ella Rüütel (pensionär, A. Metsa õde) ja abikaasa Virve (medõde Polli lasteaias).

hiljem (olin 82) tõusis sortide arv 26ni. Ja neli on veel Poolas katses. Hea on, et aretaja näeb enne surma ära lõppotsused loodu kohta.

Väga tähtis on, et aretatud sordid on jõudnud ka aedadesse. Eestis on kasvatamiseks soovitatud sortide nimestikus 12 minu aretatud sorti: 5 õuna-, 2 pirni- ja 5 maguskirsisorti. Lätis on neid 6. Hulk sorte on heakskiidu leidnud Soomes. Mitut õunasorti katsetatakse Hollandis ja Lõuna-Tiroomis (Itaalias).

Kuid see on alles minu sortide katsetamise algjärk. Läti puuviljakasvatajad on tähele pannud, et õunasort 'Aule' on niivõrd tähelepanuväärne, et ta võib võistelda sealse parima äriaiasordiga; vastav katse on seal juba rajatud.

Tunnustused

- 1949 – kuldmedal keskkooli lõpetamisel.
- 1955 – kiitusega ülikoolidiplom.
- 1988 – Eesti NSV teeneline teadlane.
- 2004 – Eesti Maaülikooli teenetemedal.
- 2005 – Akadeemilise Põllumajanduse Seltsi auliige (2007 sain elutööpreemia).
- 2006 – Eesti Vabariigi Valgetähe neljanda klassi orden.
- 2009 – Eesti Vabariigi teadus- ja arendustegevuse elutöö auhind.
- 2010 – Põllumajandusministeeriumi kuldne teenetemärk.
- 2010 – Karksi valla aukodanik.

Sordiaretus ei ole veel lõpetatud

Minu tunnustamata aretistest on Alar äratanud tähelepanu ühe kõige maitsvama varasügisese magusa õunana. Ka suvine (magusamaitseline) 'Kanni' on leidnud koha mitmes tootmisaias. Võib juhtuda, et Polli aiandusuuringute keskus registreerib need peatselt sortidena.

Aretised Kanti, Pille (KK35) ja Kirki on samuti jätkuva tähelepanu all – nii Pollis kui ka Läti puuviljanduse instituudis Dobeles. Lätis peetakse lootustandvaks aretist KK20 (Tiitu), millest olen Pollis aretanud punaseviljalise kloon. Lätis on heaks hinnatud veel KK281-1: saadud 1982. aasta ristamisest 'Tiina' x 'Cortland'.

Kõige silmapaistvamad aretised, mis veel on tunnustamata, on KK11 (täielikumalt: KK241-11), mis on saadud 1982. aasta ristamisest kahe eliitseemiku L25 x L9-2 vahel, ja KK 201-2 (seeme aastast 1979). Mõlemad on tähelepanu alla sattunud Läti puuviljanduse instituudis Dobeles, kus nad on võetud äriaias perspektiivsete sortide katsesse.

1997. aastal alustasin koosaretust Läti Puuviljanduse Instituudi teaduri bioloogiadoktor Laila Ikasega. Lätist saadud seemnetest kasvatatud puude hulgast olen viimastel aastatel (2006–2013) valinud mitu lootustandvat seemikut. Neist olen tütar Meeli koduaias paljundanud ja viinud edasiseks katsetamiseks istikud Läti Puuviljanduse Instituuti Laila Ikasele ja Polli Kersti Kahule:

Kalju Kask ja Eesti Vabariigi president Toomas Hendrik Ilves, kellel on käes Kalju Kase äsjailmunud raamat. Aasta on 2010. EPM FP 730: 75.

Klarika – Rootsi aretise BM41497 vabatoimlemise seemik,
KK4-7 (esialgne nimi Virve) – sortide 'Lobo' x 'Remo' hübriid,
KK5-16 (esialgne nimi Kelin) – 'Florina' vabatoimlemise seemik,
KK6-26 (esialgne nimi Karitas) – 'Remo' vabatoimlemise seemik,
KK8-5 (esialgne nimi Tanja) – 'Imrus' vabatoimlemise seemik.
KK2-8 (esialgne nimi Priit) – sortide 'Merrygold' x 'Stars' hübriid.

Täiendavat infot saab:

- K. Kask. Omaelulugu. Käsikiri (2011–2012) Eesti Põllumajandusmuuseumis
Ülenurmel. 410 lk.
- K. Kask. Teaduspreemia pikaajalise tulemusliku teadus- ja arendustöö eest. //
Eesti vabariigi teaduspreemiad 2009. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia,
lk 24–38.
- K. Kask. Puuviljandus Eestis. Sordid ja aretajad. Tartu: Eesti Maaülikool,
2010, lk 179–181.

Püsiekspositsiooni „Linnukasvatus Eestis“ loomisvalud

ELLEN PÄRN

Eesti Põllumajandusmuuseumi vanemteadur

Eellugu

Tallinna lähedal Lagedi mõisa endise viinavabriku teisel korrusel tegutses 1980. aastatel Tallinna Näidislinnavabriku Linnukasvatusmuuseum. Hoone esimesel korrusel paiknes linnavabriku kultuurikeskus. Pärast Eesti taasiseisvumist oli muuseum sunnitud oma tegevuse lõpetama seoses hoone omanikule tagastamisega.

Tol korral peeti ainuvõimalikuks lahenduseks tuua ekspositsioon Lagedilt Eesti Põllumajandusmuuseumisse. See oli ka ainuke võimalus kogu tollane uhke Tallinna Linnavabriku muuseumi näitus päästa, sest vastne omanik soovis hoone kiiresti enda käsutusse saada ja polnud näitusest mitte üks raas huvitatud.

Oli 1994. aasta parajalt krõbe talv, kui põllumajandusmuuseumi restaatorid ja teadur Maire Blomerius sõitsid muuseumi vana turtsuva mootoriga TA3-53ga Tallinnasse. Esmalt hakati Lagedil ekspositsiooni maha võtma ja esemeid pakkima ning siis laadima auto peale. Auto sõitis iga päev Ülenurme ja Lagedi vahet ning kaks meeskonda töötas palehigis – üks Lagedil (näituse mahavõtmine, pakkimine, pealelaadimine), teine Ülenurmel, kus võeti muuseumisse saabunud esemed autolt maha ja paigutati hoidlasse. Nädalaga jõuti kogu ekspositsioon ja tarvikud ümber kolida.

Linnukasvatusalase materjali toomine põllumajandusmuuseumisse tekitas kohapeal tõsise probleemi: kus ja kuidas see taas külastajatele vaadatavaks muuta. Ega palju võimalusi olnudki. 1990. aastate algul sai muuseumis valmis hoidlaks ehitatud kahekorruseline hoone. Eesotsas tollase direktori Kalju Roosvega võeti vastu ühine otsus, et hoidla teine korrus on ainuõige koht linnukasvatuse näituse paigutamiseks. Uus ekspositsioon ehitati teadur Maire Blomeriuse eestvedamisel, Eesti Põllumajandus-ülikooli professor Harald Tiku ja Eesti Linnukasvatavate Seltsi juhatuse esimehe Matti Piirsalu nõustamisel ning kunstnik Irene Seppingu kujun-

damisel üles nii, et see kajastaks lisaks Tallinna Linnuvabrikule kogu linnukasvatuse arengulugu Eestis. Avamispäev saabus 13. aprillil 1995. aastal, mil kõigil huvilistel oli võimalik näha uut ja huvitavat linnukasvatusalast ekspositsiooni „Kodulind“.

Fragmente näituselt „Kodulind“.

Ettevalmistustööd ekspositsiooni uuendamiseks

Uus hoidla oli omal ajal ehitatud nii, et seal korralikku küttesüsteemi ei olnud ning elektriga kütmine muutus järjest probleemsemaks ja kulukamaks. Hoones asus peale esemete hoidla ja linnukasvatuse näituse ka linakasvatust tutvustav ekspositsioon. Üle paarikümne aasta kasutusel olnud maja vajab korralikku remonti ja renoveerimist. Maja tuli soojustada, ehitada välja kütte- ja ventilatsioonisüsteem, uuendamist vajab ka kogu hoone elektrisüsteem. Ehitustööd läksid lahti 2012. aasta veebruaris. Tööde käigus muutus hoone teine korrus tunduvalt avaramaks, sest kahelt poolt vaheseinte eemaldamisega tekkis juurde küllaltki palju lisaruumi. Enne renoveerimist oli hoone teisel korrusel eksponeerimispinda 223,6 m². Peale ümberehitustööd tekkis juurde 129 m² vaba pinda. Sellest lähtuvalt võitis kogu ekspositsioonisaal mitmes mõttes. Ruum muutus varasemast pikast kitsast saalist laiemaks, õhuliseks 352,6 m² suuruseks huvitavaks alaks.

Miks oli vaja olemasolevat näitust „Kodulind“ uuendada? Päris mitmel põhjusel. Esiteks oli tolleaegne teostus ja kujundus oma aja ära elanud ja vajab kaasaegsemat väljundit. Teiseks kajastas vana näitus linnukasvatuse arengut kuni 1995. aastani, aga vahepeal oli aeg 17 aastat edasi läinud. Linnukasvatuse arengus oli nende aastate jooksul paljud muutunud.

Kontseptsiooni koostamine

2012. aasta septembris alustasin uuendatava ekspositsiooni ettevalmistusega. Algas kontseptsiooni ja näituseplaani koostamine. Lisaks tuli detailselt läbi mõelda kõik näituse tegemise üksikasjad.

Kontseptsiooni koostamine oli minu jaoks korralik katsumus, sest antud valdkond pole mulle kõige tuttavam. Linnukasvatus on väga mitmetahuline loomakasvatusharu. Esiteks kajastab see olulist maaelu valdkonda, teiseks hõlmab ta paljude kodulinnuliikide nagu kana-, kalkuni-, pardi, muskusparadi, hane-, vuti-, pärilkanade ja jaanalinnukasvatust, kolmandaks vajab selgitamist, kui oluline koht on terviselikel linnukasvatussaadustel meie toidulaulal. Linnukasvatusega seonduvad lindude kodustamine, põlvnemine, aretus, pidamisviisid, söötmine, linnukasvatussaadused (munad, liha, rasv, maks, suled, sõnnik). Kontseptsiooni koostamisel tuli kõigi nende eripäradega arvestada. Esmalt koostas teemade kaupa näituse struktuuri ning siis arutasime sisekujundaja Liivi Ehmann-Kaarli ja kunstnik Marat Viiresega läbi kujunduse põhimõtted ning ekspositsiooni ülesehituse. Üpris tihti võtsime ette päris tuliseid arutelusid.

Sihtgrupid

Ekspositsiooni kontseptsiooni koostamisel püüdsime igati arvestada erinevate sihtgruppide huvidega. Nii ongi linnukasvatuse püsiekspositsioon mõeldud ennekõike laiale külastajaskonnale kogu Eestis, samuti väliskülalistele. Suuremat tähelepanu pöörame eelkooliealistele lastele, erinevas vanuses kooliõpilastele ja üliõpilastele. Ekspositsiooniga on oodatud tutvuma nii linnukasvatusega tegelejad kui ka kõik need, kellel on antud teema vastu huvi.

Ekspositsiooni temaatiline ülesehitus

Mahukas materjal tuli eksponeerimiseks teemade kaupa grupeerida. Esimese osa moodustab põllumajanduslindude põlvnemine. Järgneb linnukasvatuse üldine arengulugu, Eestis peetavate kodulindude ülevaade, muna-, liha-muna- ja lihakanade tõugude ning krosside osa. Omaette teema on kodulindude pidamisviisid (vaba- ja puurispidamine). Eraldi valdkond on ülevaade erinevate kodulindude munadest, munade kunstlik hautamine ja tibu areng munas. Teoreetilisi teadmisi andvat osa illustreerib 47 topist. Lisainfot annab 30minutilise filmiprogramm. Meeleolu loovad kodulindude taustahääled.

Koos kunstnikuga kandsime kogu eksponeeritava materjali ekspositsiooni plaanile, millel oli täpselt paigas radiaatorite paigutus, elektrisüsteem, ventilatsiooniseadmed jm. Ekspositsiooni koostamisel pidime nende konkreetsete tingimustega arvestama.

Kiiresti tuli koostada kogu ekspositsiooni hõlmav eelarve ja hankeplaan. 29. jaanuaril 2013. aastal arutasime ekspositsiooni kontseptsiooni ja ülesehituse kava Eesti Põllumajandusmuuseumi teadusnõukogus. Ekspositsioon pidi valmis saama vähem kui viie kuuga. Ilmselgelt oli aega vähevõitu nii mahuka materjaliga püsinäituse tegemiseks.

Materjali kogumine

Iga ekspositsiooni koostamisele eelneb reeglina pikk ja põhjalik materjali kogumine ja uurimine, samuti välitööd. Nii ka linnukasvatuse näituse ettevalmistamisel. Soovisime koostada ekspositsiooni, mis elaks ja kõnetaks külastajat ning rikastaks teda uute teadmiste ja emotsioonidega. Arvestada tuli ka sellega, et külastajat ei tohi alahinnata. Näitus peab pakkuma midagi huvitavat igal tasemel vaatajale.

Ekspositsiooni koostaja pakub välja näituse idee. Ta peab väga palju kirjandust läbi töötama, et saada kokku materjal, mis toetab ja kannab näituse ideed. Olulist rolli mängib ruum, kuhu ekspositsioon üles ehitatakse. Seda ruumi peab väga hästi tundma. Näituse koostamise ja sünni juures peavad

kindlasti olema kuraator, kunstnik ja pedagoog. Nende koostöö tulemusena sünnib tervik. Õige ekspositsioon ei riputa end vaatajale kaela, vaid tal on oma individuaalne kood, millesse tuleb end sisse lugeda. Selleks peab külastaja vaeva nägema, kas või natukenegi.

Ekspositsiooni koostamiseks uurisin linnukasvatusalast kirjandust ja dokumente, töötasin läbi muuseumi foto- ja filmikogu vastava osa ning tegin valikud. Läbi sai vaadatud mitusada fotot. Kõige vähem leidis häid pilte 1920.–1930. aastatest ja ka tänapäevast, rikkalikumalt on muuseumi kogus fotosid 1950.–1970. aastate kohta. Kaasaegset linnukasvatust kajastavaid fotosid andsid OÜ Linnu Talu Valgamaalt, Kuuse talu Läänemaalet, Laasu talu Muhumaalt, Rajanurme ja Nurga talu Tartumaalt jt. Minu parim nõuandja oli linnukasvatusteadlane, Eesti Maaülikooli emeriitprofessor Harald Tikk, kelle rikkalikust erakogust kasutasin päris palju materjali. Ülevaadet linnukasvatuse praegusest olukorrast aitas koostada linnukasvatusteadlane Matti Piirsalu.

Statistika aastaraamatutest ja Eesti Statistikaameti elektroonilisest andmebaasist hankisin vägagi palju andmeid alates 20. sajandi algusest kuni praeguseni. Kogusin teavet lindude arvu, munade ja lihatoodangu ning lindude produktiivsuse kohta, tõin välja linnukasvatussaaduste tootmise elaniku kohta, linnuliha osatähtsuse kogu lihatoodangust erinevatel ajaloojärkudel. Arvandmete alusel koostasın hulga diagramme, mis leidsid koha stendidel.

Vaatasin läbi Eesti Filmiarhiivi kõik linnukasvatust kajastavad filmid (neid oli üle paarikümne) ja valisin välja huvitavamad. Koostöös Eesti Rahvusringhäälingu arhiivi töötajatega õnnestus nendeltki saada paar informatiivset filmi. Valikud tehtud, vormistasin tellimused. Lisaks vaatasin koos kolleeg Kaarel Visseliga läbi muuseumi filmikogu ja leidsin ka sealt mõndagi huvitavat. Lõpptulemusena õnnestus muuseumi ITspetsialisti Priit Parise abiga kokku monteerida pooletunnine filmiprogramm, kus näidatakse kanade pidamist, tibude koorumist, munade kokkuostu, sorteerimist, pakendamist ja ekspordi korraldamist aastatel 1937–1939. Lisaks saab näitusel vaadata nõukogudeaegseid filme Järlepa linnukasvatustfarmist, kus tutvustatakse kana- ja hanetibusid ning kalkuneid, ja Kurtina Nädislinnukasvatuse tegevust kanade pidamisel. 10minutiline filmilõik tutvustab Euroopa suurima vutifarmi töid ja tegemisi Tartumaal Matjamal ning filmiprogrammile paneb punkti filosoofiline küsimus: kumb oli enne, kas muna või kana.

Plaanisime ekspositsiooni ilmestada ja huvitavamaks muuta kodulindude häältega, mille hankimiseks võtsime kolleegidega ette mitu väljasõitu taludesse ja farmidesse. Juuni alguses käisime koos kunstnik Marat Viiresega külas Haaslava vallas asuvas Rajanurme talus. Seal võttis meid vastu lahke pererahvas ning tore mitmekümnest kanast ja kukest koosnev kari, lisaks leidsime ka trobikonna tibusid. Õnnestus teha hulk fotosid ning lindistada kanade kaagutamist, kukkede kiremist ja tibude siutsumist. Mõni päev hiljem sõitsime Vara vallas asuvasse Nurga tallu, kus kohtusime üpris kõva häält tegeva hanekar-

jaga ning meie üllatuseks ka imearmsate hanetibudega. Nendegi hääled saime linti. Toreda koha leidsime Vorbuselt. Nimelt tegutseb Tartu lähedal, Tallinna maanteest pisut eemal OÜ Estfarm, kus peetakse lisaks suurearvulisele küülikufarmile ka kodulinde – eri tõugu kanu ja kukkesid, parte, muskusparte, hanesid, kalkuneid, faasaneid jt. Kohale jõudes tabas meid korralik vihmahoog, kuid pärast saju lõppu avanes võimalus farmielanike hääled helilindile saada. Kahjuks puhus kõva tuul, mis rikkus üksjagu lindistuse kvaliteeti. Farmist saime munade kollektsiooni muskuspardi- ja faasanimune.

Kujundliku elemendina soovisime lavastada näitussaali loodusliku keskkonna kodulindude metsikute eellaste ja Eesti kanaliste topiste huvitavamaks eksponeerimiseks. Selle tarbeks käisime kunstnikuga Aardla poldril kõrkjaid kogumas. Varusime neid päris korraliku hunniku. Käisime ka Ülenurmelt mõne kilomeetri kaugusel asuvas Tuigo metsas huvitava kujuga puuoksi, kände ja roikaid korjamas. 21. juuni õhtul toimus muuseumi areenil jaanipäeva kontsert. Selleks puhuks toodi areeni kaunistamiseks kohale kased. Järgmisel hommikul tirisin need näitusemaja juurde kuivama, et hiljem lehed okste küljest ära rookida. Tüved koos okstega ja kuivatatud lehed leidsid kõik koha looduskeskkonna lavastuse kujundamisel ja ülesehitamisel.

Ekspositsiooni teostus

Uurimistöö tulemusena tekib ekspositsiooni koostajal palju materjali, millest tuleb kokku panna kontsentraat. Liiga suur teksti osakaal näitusel mõjub külastajale raskelt, häirivalt. Ka ekspositsiooni kujundaval kunstnikul on mahu- kas materjalis keeruline orienteeruda. Kõige suurem kunst ongi see, kuidas võimalikult palju informatsiooni võimalikult lühidalt serveerida.

Pärast andmete ja materjali kogumist ning läbitöötamist asusin koostama stendide tekste. Stende kogunes 15. Kui materjal oli teemade ja perioodide kaupa vormistatud, printisime esialgse kujundusega kavandid välja, vaatasime korralikult üle, et vigu poleks ning siis sõitsin Tartusse linnukasvatusteadlasele Harald Tikule külla. Tema luges kogu teksti väga tähelepanelikult läbi, esitas üksjagu küsimusi, tegi ka täiendusi ja andis oma hinnangu. Tegelikult olid minu jaoks pinevaimad hetked need, kus Harald Tikk koostatud stendimaterjali luges ja analüüsis. Olin parajalt hirmul, et äkki „kukun läbi“, pole ma ju mingi linnukasvatuse süvaasjatundja, aga kõik läks siiski päris hästi ja Harald Tikk andis oma erakogust fotomaterjali täienduseks juurde. Muuseumisse tagasi jõudnud, alustasin kohe täienduste ja paranduste sisseviimise ning tekstide korrigeerimisega. Toimetamise eest tänan südamest head kolleegi Ell Vaht-ramäed. Kui Marat Viires sai stendide kavandid lõplikult kujundatud, saatis ta need valmimise järjekorras OÜsse Seri Disain väljatrükkimiseks. Stendide materjaliks valisime dibondi. 13 stendile mõõtmetega 70 x 170 cm lisandus

ka suuremaid stende, näiteks kodulindude põlvnemise stend 280 x 280 cm. Ekspositsioonisaali ilmestamiseks tellisime veel erinevate mõõtmetega taustastende. Ruumi tagaseina valisime 286 x 350 cm suuruse põrandast laeni ulatuva PVCkangale trükitud pildi vaatega Tallinna Linnuvabriku munakanade tsehhile 1950. aastate lõpust.

Kiiresti kirjutasin kokkuvõtliku teksti linnukasvatuse ekspositsiooni tutvustamiseks, mis tõlgiti inglise keelde. Koostasın ülevaatliku teksti näituse kohta ka muuseumi giididele. Koos kunstnikuga valmistasime eesti- ja ingliskeelsed etiketid eksponaatide ja topiste juurde paigutamiseks.

Pean vajalikuks lisada, et paralleelselt linnukasvatuse ekspositsiooni ettevalmistamise ja kujundamisega pidi kunstnik Marat Viires tegelema veel Eesti Põllumajandusmuuseumi 45. sünnipäevaürituse ja 27.–28. juunil Eesti Põllumajandusmuuseumis korraldatava Rahvusvahelise Põllumajandusmuuseumide Assotsiatsiooni (AIMA, International Association of Agricultural Museums) konverentsi kutsete, nende vahelehtede ja digitaalsete kutsete, muuseumi kodulehele paigutatavate reklaamtekstide, plakatite ja muu erinevates keeltes materjali kujundamisega, mis pidevalt killustas tema linnukasvatuse ekspositsiooniga töötamise aega. See omakorda pingestas näituse valmimist.

Ekspositsiooni ilmestamiseks oli vaja valmistada erimõõtmelisi puure ja vitriine. Hanede sundnuumamise demonstreerimiseks ja hauduma kippuva kana rahustamiseks vajalikud puurid ehitas vanemkonservaator Joel Kõivis-tik. Valmis tehti ka munade läbivalgustamise seade (ovoskoop) ja kaks vitriini, üks kodulindude munade ning teine munapakendite ja preparaatide eksponeerimiseks. Tisler Enno Vasara kogenud käe all said värsked väljanägemise kolm vana puidust vitriini, mis sobisid linnukasvatusalase kirjanduse ja kodulindude jalarõngaste eksponeerimiseks.

Koos sisekujundaja ja kunstnikuga jälgisime pidevalt ekspositsioonisaali valmimist, mis ei edenenud sugugi nii kiiresti, kui meie oleksime soovinud. Näituse ülesehitamiseks jäi iga päevaga aina vähem aega ja see muutis olukorra vägagi pingeliseks. Hulka töid langes sõna otseses mõttes viimastele minutitele. Avamiseni oli jäänud vaid paar nädalat, kui sai alustada näituse tarvikute ning eksponaatide puhastamise ja paigaldamisega. Kiires korras lasime üle värvida osa saali seinu, sest need polnud õiget tooni. Ka metalselt helkivad ventilatsioonitorud vajasisid tagasihoidlikku värvkatet, et need hiljem ekspositsiooni oma säraga ei häiriks. Kuna ruumis domineerib puit, vajasisid puiduga sarnasesse tooni värvimist ka 16 lumivalget radiaatorit koos torustikuga. Et radiaatoreid ühendavad torud silma ei riivaks, peitsime need katteplaatide taha. Uue värvkatte said ka kolm istepinki ja laud, mis sisustavad väikest lektooriumi. Selles vallas oli suur abimees ehitaja-restauraator Roland Pöder.

Niipea kui avanes võimalus näitusesaalis tegutsema hakata, oli esimene suur töö ruumi ehitusprahist ja ehituse käigus tekkinud üleliigsetest detailidest koristamine. Seda sai ikka mitmeid-mitmeid kordi tehtud, sest ruumile viimase lihvi andmise ja näituse ülesehitamise käigus kogunes pidevalt üleliigset kraami, tolmu, puru ja muud. Väga mahukaks kujunes suurte linnupuuride pesemine: alles kolmanda korraga said nad ehitustolmust puhtaks. Veel suurem töö oli mitusada kilogrammi kaaluvate haudurite ehk inkubaatorite pesemine nii seest kui väljast ja siis meeste abiga oma õigetele kohtadele paigutamine. Läikima lõomist vajas ka suur klaasvitriin. Sama lugu oli väiksemate vitriinide ja poodiumidega, kõik vajasid põhjalikku puhastamist. Järgnes poodiumide ja vitriinide ettenähtud kohtadele paigutamine. Koos kolleegidega otsisime kiiresti riided selga ja tegime soengu pähe mannekeenile ning sättisime ta kujuteldava haudejaama töötajana laua taha toolile istuma.

Ekspositsiooni üks huvipakkuvamaid elemente on looduses elavate ja kodulindude topised. Needki vajasid enne kohtadele paigutamist puhastamist, mõned ka parandamist. Seda tänuväärset tööd tegi taksitermist Andres Lehes-tik; lisaks valmis tema käe all neli uut eesti vuti topist. Linnud kasvatati ekstra selleks otstarbeks Järveotsa vuti-farmis Matjamal. Puhastatud topised paigutasin enamuses suurde klaasvitriini, et nad oleksid edaspidi kaitstud silitamishimuliste külastajate eest. Tolmust puhastamist ootasid ka kõik teised eksponaadid. Seegi töö sai tehtud.

Nüüd ootas järele näitusesaali kahele poole jäävate betoonist valatud külgpõrandate värvimine. Võtsime selle töö koos sise-arhitektiga ette jaanilaupäeval, neli päeva enne ekspositsiooni avamist. Teist korda värvisime kogu ala üle järgmisel päeval. Pärast värvi kuivamist hakkasime poodiume ja eksponaate kohtadele paigutama. Kohe saime ebameeldivate üllatuste osaliseks. Ekspositsiooni elektrisüsteemi kajastava plaani järgi ehitatud võrgustiku igast kontaktist polnud võimalik vitriinide

ITspetsialist Priit Paris murrab pead, kuidas küll saada lakke kinnitatud projektorisse elektrivool sisse.

valgustamiseks elektrit saada. Paigaldatud pistikupesad ei olnud elektrivõrku ühendatud. Tuli osta mitu erineva pikkusega pikendusjuhet, et vedada vool vajalikesse kohtadesse. See tegi küll meele kurvaks, sest hoonesse oli ju paigaldatud uus ja kaasaegne elektrisüsteem!!!

Eriti kiireks läks ITspetsialistil Priit Parisel, kes pidi ennast jagama kahe korruse vahel. Linnukasvatusnäituse lektoriumisse sättis ta esmalt paika tehnika filmide näitamiseks. Takistuseks kujunes asjaolu, et lektoriumis polnud võimalik luua sellist elektriühendust, mis lakke paigutatud projektorit vooluga varustaks. Tuli leida ajutine lahendus taas pikendusjuhtmeid kasutades, mis paraku on siiski jäänud siiani töösse. Edasi pani Priit paika ja reguleeris välja saali eri paigus kõlama hakkavate kodulindude taustahääli tekitavad seadmed.

Väga kiirelt loodi looduskeskkond. Esmalt lõigati valmis paraja suurusega alused, milleks kasutati alumisel korrusel olnud vana linanäituse poodiumi osi. Siis tiriti õigetes mõõtmetes lõigatud detailid üpris kitsast treppi pidi hooneteisele korrusele. Nende tassimine vajas tõelist Kalevipoja rammu. Detailid asetati paika ja kinnitati, tekitati erinevad tasapinnad ja seejärel värviti. Lõpuks oli õõ kätte jõudnud ja tegijatel jaks otsas. Järgmisel, näituse avamispäeva hommikul paigaldati poodiumi tagaseina eelmise päeva hilisõhtul Seri Disainist saabunud taustastendid, kujundati mitmekülgne keskkond kõrkjatest, puukoorest, kuivanud kaselehtedest, puutüvedest, okstest, mätastest, kändudest ja muust looduslikust materjalist. Lõpuks asetati kohtadele lindude topised. Kõike seda aitasid imekiiresti luua kolleegid Toomas Asi, Joel Kõivistik, Marat Viires ja Liivi Ehmann-Kaarli.

Puidurestauraator Toomas Asi päev enne ekspositsiooni avamist looduskeskkonna tarvis poodiumi ehitamas.

Avamispäeva hommikul hakati suure hooga paigaldama ka ruumi keskossa mõeldud kümmet stendi. Meie restauraatorid olid eelnevalt puidust välja lõiganud ja kenasti viimistlenud kinnitus- ja toetusdetailid. Nende abil kinnitasid Karl ja Roland stendid kahekaupa, tagaküljed vastamisi, eelnevalt parajaks lõigatud metallvõrkude külge, tõstsid stendid püsti ja kruvisid siis põrada külge ja lakke. Paikapandud stendid tuli välja valgustada. Selleks kinnitas muuseumi elektrik Jaan Toomsalu ettenähtud kohtadele valgustid ja reguleeris kunstnike juhendamisel valgustuse täpselt välja. Kuna osa stende jõudis Seri Disainist kohale avamispäeva hommikul, mõned alles lõuna paiku, siis lõid nende paigaldamisel käed külge ka trükifirma töötajad ise eesotsas Priit Pajusaluga, kes jälgis väga hoolega, et kõik stendid saaksid korrektselt õigetele kohtadele. Muidugi aitas nõu ja jõuga kaasa meie kunstnik Marat Viires.

Stendide paigutamisega samal ajal asetati eksponaate vitriinidesse ja poodiumidele, paigutati etikette, reguleeriti näituse valgustust, koristati ruumi, pesti põrandaid ja treppe.

Miks oli kogu aeg nii kiire? Aga sellepärast, et hoone renoveerimine võttis oodatust rohkem aega ning ühtlasi valmistati ette kahte püsiekspositsiooni („Lina meie igapäevaelus“ ja „Linnukasvatus Eestis“), traktorite fondinäitust ja väljapanekut naistraktoristidest. Kogu maja plaaniti koos valminud ekspositsioonidega avada 27. juunil, et tähistada Eesti Põllumajandusmuuseumi 45. sünnipäeva. Seetõttu kujuneski kõige suuremaks probleemiks töökäte nappus. Näituste koostajad pidid pidevalt omavahel jagama põhijõude Toomast, Joelit, Karli, Rolandit, Väinot, Kaljut, Jaani. Kõikide vajaminevate detailide ja materjalide muretsemise ning kohaletoimetamise eest hoolitses majandusosakonna juhataja Kalev Lemmik. Loomulikult aitasid nii nõu kui ka jõuga kaasa kõik kolleegid. Vastasel korral poleks juhtunud imede imet: avamise hetkeks olidki mõlemad ekspositsioonid, fondinäitus ja naistraktoristide väljapanek vaatamisküpsed. Ekspositsioon „Linnukasvatus Eestis“ ja ühtlasi kogu hoone avati 27. juunil 2013. aastal kell 16.00.

Projektijuht oli Merli Sild, ekspositsiooni koostaja ja kuraator Ellen Pärn, keeleteimetaja Ell Vahtramäe, sisekujundusprojekti autor Liivi Ehmann-Kaarli, kunstnik Marat Viires, ITkujundaja ja helindaja Priit Paris. Ekspositsioonimeistritena lõid kaasa Kalev Lemmik, Toomas Asi, Joel Kõivistik, Karl Raudpuu, Roland Põder, Enno Vasar, Väino Kajak, Kalju Tenn, Jaan Toomsalu ja Mati Mänt.

Tegelikult jätkasime pärast avamist ekspositsiooni valmistamist. Es-malt kujunes probleemiks asjaolu, et oli vaja leida paar päeva, mil linnukasvatuse näitus oleks külastajatele suletud. Seri Disainist tellitud kodulindude jalajäljed ootasid põrandale liimimist. Selleks oli vaja eelnevalt

kogu näitusesaali põrand piinlikult puhtaks pesta ja lasta see korralikult kuivada. Enne linnujälgede kleepimist ei tohtinud mitte keegi kordagi põrandal kõndida. Näituse avamisele järgneval nädalavahetusel õnnestus ka jalajäljed põrandale paika kleepida. Kohe algas ka ekspositsiooni täiendava õppeprogrammi „Mõndagi munast“ ettevalmistamine ja koostamine.

Vaateid vastavatud ekspositsioonile „Linnukasvatus Eestis“.

Lõpetuseks

Eesti Põllumajandusmuuseumi 45. sünnipäevaks avatud uuendatud püsiekspositsioon „Linnukasvatus Eestis“ rikastab muuseumis pakutavat ja võimaldab külastajal sukelduda huvitavasse ning mitmekülgsesse kodulinnukasvatust kajastavasse valdkonda. Võrreldes varasema näitusega võitis uuendatud ekspositsioon mitmes mõttes. Näitusesaal muutus avaramaks, mistõttu avanes võimalus paremini eksponeerida esemeid, stende, vitriine ning jätta ruumi näitusega tutvumiseks ka külastajatele. Hea meel on näitust rikastavatest IT-lahendustest ja filmiprogrammist lektoriumis.

Ekspositsiooni koostamise käigus kogusime lisaks olemasolevale uut huvitavat materjali muuseumikogusse ning lõime toredaid koostöösidemeid linnukasvatustevõtetega.

Kahju on sellest, et aega ekspositsiooni ülesehitamiseks jäi väheks. Üksjagu ideesid jäi seetõttu ellu viimata. Loodan väga, et kui külastaja mõne aja pärast taas seda näitust uudistama tuleb, siis üllatab teda nii mõnigi uus element. Ees ootab ITlahendus, mis võimaldab huvilisel kuulata vastavalt oma soovile kodulindude, aga ka meile olulisemate looduses elavate lindude hääli, saab proovida, mis tunne on kirjutada hanesulega või leida ekspositsioonis veel nii mõndagi huvitavat. Tegelikult ei saagi ükski näitus päris valmis, ta areneb ja täieneb edasi, üllatades taas külastajat.

Professor Karl Annukit meenutades

ANTS BENDER

Põllumajanduse doktor, Eesti Taimekasvatuse Instituut

Prof DSc Karl Annuk 2011.
Foto EPMi fotokogust.

11. märtsil 2015 lahkus meie seast kaua-aegne Eesti Maaülikooli õppejõud, emeriitprofessor põllumajandusdoktor Karl Annuk. Sündis (23.11.1930) ja noorusaastad veetis ta Jõgeva maakonnas Palamuse vallas Visusti külas Saare talus. Õppis Visusti algkoolis, Kaarepere 7-kl koolis, Tartu I Keskkoolis ja Eesti Põllumajanduse Akadeemias (EPA). Lõpetas EPA õpetatud agronoomina 1955. aastal. Töötas juba üliõpilasena taimekasvatuse kateedris vanemlaborandina ja üsna varsti pärast lõpetamist sookultuuri õppejõuna. On õpetanud ka taimekasvatust ja rohumaaviljelust. Töötamisega samal ajal jätkas aspirandina õpinguid Leningradi Põllumajanduse Instituudis, kus kaitses aastal 1962 kandidaativäitekirja.

Karl Annuk töötas praeguses Eesti Maaülikoolis õppejõuna ühtejärke kakskümmend aastat (1956–1976), siis otsustas pühenduda vaid teadusele, töötades järgnevalt Eesti Maaviljeluse Instituudis (1976–1984) ja Eesti Loomakasvatuse Instituudis (1984–1994) vanem- ja juhtivteadurina. Doktoriväitekirja „Polderniitude rajamine ja intensiivne kasutamine turvasmuldadel“ valmis 1984. aastal, kuid tingituna Kõrgema Atesteerimiskomisjoni reformist ja sellega kaasnenud segadustest õnnestus doktorikraad kaitsta alles nelja aasta pärast. Väitekirja on ilmunud venekeelse monograafia ka trükis (1992).

Pärast doktoriväitekirja kaitsmist töötas Karl Annuk osalise koormusega jälle Eesti Maaülikoolis – nüüd professorina – kuni valiti emeriitprofessoriks (1993). Seoses Eesti Loomakasvatuse Instituudi ja selle rohumaade sektori

likvideerimisega lõppes Karl Annuki töösuhe instituudiga mais 1994. Pensionärina veetis palju aega raamatukogudes ja arhiivides, pühendudes põllumajanduse ajaloo küsimuste ja põllumajandusteadlaste elulugude uurimisele. Küllap sai innustust ja õpetust oma vanemalt vennalt Aksilt (1923–1992), kes oli omandatud kõrghariduse järgi erialalt ajaloolane (spetsialiseerumisega arhiivindusele).

Karl Annuki panus õppejõu ja teadlasena on märkimisväärne. Teda mäletame kui põhjalikku, oma ala peensusteni tundvat, tasakaalukat, heatahtlikku õppejõudu, kelle sulest on ilmunud õpperaamatud „Liblikõieliste ja kõrreliste heintaimede seemned“ (1965), „Liblikõieliste ja kõrreliste määraja“ (1966), „Heintaimede määraja ja rohumaaviljeluse praktikum“ (1971, kaasautor Arnold Sau). Oli koguteose „Eritüübiliste rohumaade rajamine ja kasutamine“ I ja II osa (2006) toimetuskolleegiumi liige ja mitme kaaluka peatüki autor. Karl Annuk on avaldanud trüki üle 200 artikli või eraldi väljaande. Nendes käsitles oma uurimistulemusi sellistest valdkondadest nagu mulla looduslik seemnevaru, rohumaaviljeluse eripära turvasmuldadel, niidutaimiku juurtesüsteemi kujunemine, juurtekamara vastupidavuse reguleerimise võimalused, koristussageduse negatiivse mõju leevendamise teed, varuväetiste andmise võimalused, perioodiline väetamine, külvikorrad niiduviljeluses ja muud olulised küsimused.

Teaduse administreerijad usuvad tänapäeval (või vähemalt tahavad teistele sisendada), et mida suurem on uurimiskollektiiv, seda tagajärjekamad on tulemused. Teadus ei ole aga üldlaulupidu, kus osavõturohkus annab tulemuse. Tegelikke ideekandjaid on alati vaid väike hulk inimesi, kellele piisab üsna väikesest abipersonali hulgast, et tagada uurimistöö tulemuslikkus teaduslikus plaanis. Karl Annuk oli selle väite tõestuseks parim näide. Tal oli põldkatsete läbiviimisel alaliselt abiks vaid üks inimene, lisaks muidugi tema enda ja vahest ka pere liikmete tööine panus. Ometi ei takistanud see doktorikraadini jõudmist.

Tänapäeval mõõdetakse teadustöö efektiivsust publitseeritud artiklite arvuga. Kehtib naljakas kord: artikli autori ja kaasautorite arv võrdub publikatsioonide arvuga. Näiteks, kui neljaleheküljelisel lühiartiklil on kümme kaasautorit, läheb töö uurimigrupile kirja kümne artiklina. Siit siis ka suurema uurimisgrupi näiv eelis. Karl Annuk ei kasutanud niisuguseid petuskeeme kunagi. Enamiku tööde puhul on ta ainuautor või siis on kaasautoriks mõni laboratooriumipoolset abi osutanud kolleeg (Richard Kalmet, Ülo Oll, Peep Rausberg), mis on igati loogiline – taimeproove oli tarvis ju analüüsida.

Tema põllumajanduse ajaloo seonduvad trüki ilmunud tööd on „Eesti Agronoomide Selts Rootsis“ (1995), „Professor gr. Sc. Nat. Elmar Leppik“ (1998), „Dr. agr. professor Nikolai Rootsi“ (1998), „Talude pärisseostmisest eestikeelsel Liivimaal“ (2010) ja artikliseeria „Taimikasvatustlikust katsetegevusest

Eesti- ja Põhja-Liivimaal XIX sajandil ja XX sajandi kahel esimesel aastakümnel“ (Agraarteadus 2000, nr 1, 2, 3, 4). Avaldas rea artikleid Eesti Põllumajandusmuuseumi aastaraamatutes, sh põhjaliku käsitluse omaaegse katseasjanduse nõukogu esimehe Jaak Ümariku elu ja tegevuse kohta (EPM Aastaraamat IV, 2013, lk 137–143).

Karl Annukile iseloomulikku tasakaalukust, täpsust ja korrektsust hinnati kõrgelt paljudes ühiskondlikes ametites. Ta oli kauaaegne agronoomiateaduskonna nõukogu sekretär, nii kandidaadi- kui doktoriväitekirjade kaitsmise nõukogu sekretär, Eesti Teadusfondi põllumajandusteaduste ekspert, ajakirja Agraarteadus toimetuskolleegiumi kauane liige ja sekretär. Viimatinimetatud ametis koostas põhjaliku põllumajandusteadlaste andmebaasi, mis ajakirja toimetuses siiani kasutusel. Seda oli tal lihtne teha, sest oli töötanud pikka aega kolmes omaaegses suuremas teaduskollektiivis, mistõttu tundis kõiki kaasaegseid ka isiklikult.

Mälestus Karl Annukist kui väga töökast, abivalmis, sõbralikust õpetajast ja kolleegist jääb meis kõigis püsima. Karl Annuk on maetud Äksi kalmistule.

2012. aasta tegevustest Eesti Põllumajandusmuuseumis

MERLI SILD

Eesti Põllumajandusmuuseumi direktor

2012. aastal arendati Eesti Põllumajandusmuuseumi vastavalt arengukavale (infrastruktuuri kaasajastamine, eesmärgipärane kogumine, restaureerimine, uurimine, näitused, programmid, teadusüritused). Muuseumi töötajad osalesid Eesti kultuuripoliitika arengusuundade kavandamisel aastani 2020 ning muuseumide valdkonda puudutavate eesmärkide ja muuseumideüleste kogumispõhimõtte aruteludel Kultuuriministeriumis. Koostati Eesti Põllumajandusmuuseumi kogumispoliitika aastateks 2012–2017.

2012. aasta oli tähenduslik aasta: möödus 20 aastat põllumajandusreformi aluste seaduse vastuvõtmisest (12.03.1992), mille järgi reorganiseeriti nõukogudeaegsed majandid. 2011. aastal hakkasime koguma Eesti iseseisvuse taastamise eel ja ajal põllumajandust ja maaelu muutnud reformide läbiviimisega seotud ainet ning pidasime oluliseks jätkata seda ka 2012. aastal. Jätkasime üleskutsete avaldamist ajakirjanduses, pöördusime maaelanike, maavalitsuste ja valdade reformikomisjonide ja majandijuhtide poole. Suulisi mälestusi kogusid ning kohalikke reformikomisjonide liikmeid, endiseid majandijuhte ja -spetsialiste intervjuerisid muuseumi töötajad Kaarel Vissel, Lembit Karu, Anne Gršān ja Ell Vahtramäe. Muuseumikogud täienesid toonaseid sündmusi kajastavate dokumentide, fotode ja mälestustega.

Põllumajandusfoorumi „20 aastat põllumajandusreformi algusest“ (25.05.2011) jätkuna toimus 2012. aasta 19. jaanuaril kogumisseminar maa-kondade põllumajandusreformi läbiviijatele. Nemad aitasid oma mõtetega kaasa 13. märtsil 2012 korraldatud teaduskonverentsi „20 aastat põllumajandusreformi algusest“ õnnestumisele. Muuseumi abistasid teema käsitlemisel ja kogumisel põllumajandusminister 1992–1994 Dr. ec Jaan Leetsar; põllumajandusministri asetäitja 1990–1992, põllumajandusreformi keskkomisjoni esimees jurist Maido Pajo ning põllumajandusreformi aluste seaduse tööühma liikmed majanduskandidaat Mati Tamm, vandeadvokaat Uno Feldschmidt, PhD Jüri Ginter, dotsent Tõnu Ivask ja jurist Mati Meeliste. Muuseum tänab si-suka ettekande eest prof Tiit Rosenbergi, knđ Mati Tamme, Uno Feldschmidt,

PhD Jüri Ginterit, Dr.ec Jaan Leetsart, Ants Käärmat, Kalle Hamburgi, Juhan Särgavat, Jaanus Männikut, Raul Rosenbergi, Silja Lättemäd, Eve Valdveed ja prof Rando Värnikut. Konverentsi modereeris Hardo Aasmäe (†). Ettekannete teesid avaldati kogumikus. Muuseumile saadetud reformimälestuste põhjal koostati näitus „20 aastat põllumajandusreformist“ (koostaja Ell Vahtramäe, kujundaja Maarika Tang). Näitus avati konverentsil ja eksponeeriti hiljem Eestimaa erinevates paikades. Konverentsi ettekannete teemakäsitlused avaldati 2014. aastal artiklikogumikus „Maaelu ja elu maal muutuste tuultes“. Nimetatud konverents oli Eesti muuseumide 2012. aasta teadusauhinna nominent sündmuste kategoorias.

2012. aastal tähistati Eesti filmi 100. aastapäeva. Põllumajandusmuuseum algatas mälestuste kogumise maakinode kohta: intervjueeriti kinovõrgu endisi töötajaid, koguti dokumente ja kinotehnikat. Muuseumil õnnestus oma fondi täiendada aastakümnete taguse tehnikaga, et pakkuda toonastega sarnaseid filmielamusi veel nüüdki. Palju abi oli Tartumaa kunagisest kinovõrgu töötajast Maret Rätsepast ja tema endistest kolleegidest. Muuseumi poolt kogusid materjali Kaarel Vissel ja Mare Viiralt. 19. mail, üle-eestilisel talgupäeval „Teeme ära!“ korrasid talgulised koos muuseumitöötajatega muuseumi ümbrust, näituseväljakut ja puhastasid museaale. Öhtul toimus üleriigiline muuseumiöö „Öös on kino“. 25. novembril korraldati „Eesti film 100“ raames Maakinopäev, ühtlasi pidasid muuseumis oma kokkutulekut endised Tartu rajooni kinomehaanikud. Vaadati montaaži põllumajandusteemalistest filmidest ning Peeter Simmi mängufilmi „Ideaalmaastik“ (Tallinnfilm, 1980). Avati näitus „Mälestusi maakinost“ (koostaja Kaarel Vissel, kujundaja Maarika Tang). Näitust täiendas videoprogramm.

2012. aasta oli rikas uute näituste poolest nii muuseumis kui väljaspool. 17. veebruaril avati muuseumis koostöös Toidu- ja Fermentatsioonitehnoloogia Arenduskeskusega (TFTAK) näitus „Biotehnoloogia ja tervislik toit meie laual“ (koostajad Mare Viiralt, Kaspar Kevvai, Tiina Klesment, Tiina Krisciunaite, Anna Mihhalevski, PhD Ranno Nahku ja PhD Ingrid Sumeri, kujundaja Maarika Tang). Näitust täiendas videofilm „Ringkäik toidu- ja fermentatsioonitehnoloogia arenduskeskuse laboratooriumides“. Näituse seminaril 11. aprillil rääkisid Tallinna Tehnikaülikooli Toidu- ja Fermentatsioonitehnoloogia Arenduskeskuse (TFTAK) nõukogu esimees Aavo Sõrmus ning teadlased Anna Mihhalevski ja PhD Ranno Nahku uudsete rakkude disainist biotehnoloogilise tootmise optimeerimiseks, kasulikest bakteritest inimese kõhus, tänapäevasest leiva- ja juustuteadusest. Praktilises osas uuriti baktereid ja preparaate mikroskoobiga ning testiti oma lõhnataju. Pool aastat hiljem, 11. oktoobril avati näitus „Biotehnoloogia ja tervislik toit meie laual“ Tallinna Tehnikaülikooli Toidu- ja Fermentatsioonitehnoloogia Arenduskeskuses.

Eesti Põllumajandusmuuseum on edendanud rahvusvahelist näitusealast koostööd Peterburi leivamuuseumiga: 2011. aastal avas põllumajandusmuuseum Peterburis oma näituse „Leib on talu peremees“ (vene keeles) ning 19. oktoobril 2012 avati Peterburi leivamuuseumi näitus „Blokaadiaja leib“ meie juures (näituse korraldajad Mare Viiralt ja Merli Sild, kujundaja Maarika Tang). Näituse unikaalseim eksponaat oli 70 aasta vanune leivatükk, mis meenutas Leningradi blokaadi ajal valitsevat näljahäda ja rasket olukorda. Näitust kajastati laialdaselt meedias.

Põllumajandusmuuseumil on hea traditsioon pakkuda rõõmu meie näitustest ka teistes Eestis muuseumides ja ekspositsioonipaikades. 20. aprillil avati põllumajandusmuuseumi näitus „Linast linaseni“ A. H. Tammsaare Muuseumis Vargamäel (koostaja Mare Viiralt, kunstnikud Maarika Tang ja Marat Viirres). Näituse avamisel viidi läbi linaprogrammi. Näitus jäi Vargamäel avatuks 15. novembrini.

Näitus „Tõhela – aeg ja inimesed“ ringles Pärnumaal, „Leib on talu peremees“ Olustvere Teenindus- ja Maamajanduskoolis ning Tartu vene õppekeele koolides. Näitust „Kartul – meie teine leib“ eksponeeriti samuti Olustvere Teenindus- ja Maamajanduskoolis. 16. märtsil avati näitus „Kasulik kapsas“ EMÜ Eerika õppehoones (korraldaja Ellen Pärn). Näitust „Mahepõllumajandus – hea loodusele, hea sinule“ eksponeeriti Eesti Maaülikoolis. Põllumajandusmuuseumis eksponeeriti Tartu Kõrgema Kunstikooli näitust puidurestaureerimisest.

Muuseumis koostatakse igal aastal väljapanek aasta linnu ja aasta puu kohta. 2012. aasta lind oli tüll ja puu õunapuu; ülevaate koostasid Kerle Arula ja Ruth Metsallik, kujundas Maarika Tang. Koguti toiduainetööstuses kasutatavaid pakendeid, millest koostati väljapanek „Aiandussaadused Eesti toiduainetööstuses“.

Põllumajandusmuuseum tegi aktiivset rahvusvahelist koostööd välismaa põllumajandusmuuseumidega ja osales Rahvusvahelise Põllumajandusmuuseumide Assotsiatsiooni (AIMA) tegevuses, mille töökomitee liige on direktor Merli Sild. Merli Sild ja Erelin Kõrts osalesid 13.–15. jaanuaril AIMA töökomitee koosolekul Prantsusmaal. 18.–21. mail osalesid Sille Sepmann, Merli Sild ja Mare Viiralt AIMA töökomitee koosolekul Šotimaal. Tutvuti East Kilbride'i riikliku maaelu muuseumi ja maailma kultuuripärandisse kuuluva Lanarki muuseumiga. AIMA töökomitee koosolekutel arutati strateegilist plaani aastateks 2011–2014, organisatsiooni tegevuse uuendamist, järgmiste töökoosolekute ajagraafikut ja AIMA XVII kongressi ettevalmistamist.

Eesti Põllumajandusmuuseum jätkas 2012. aastal rukkileiva populariseerimist ja vanade rukkitoode tutvustamist. Rahvusvahelisele rukkikonverentsile „More attention to rye“ 2011. aastal järgnes 2012. aasta 15.–16. novembril rahvusvaheline seminar „More Attention to Rye“ koostöös Põllumajandusmi-

nisteeriumi ja Eesti Rukki Seltsiga; koordinaatorid olid Ruve Šank põllumajandusministeeriumist, Vahur Kukk Eesti Rukki Seltsist ning Sille Sepmann ja Merli Sild põllumajandusmuuseumist. Seminariga sooviti juhtida tähelepanu pika ajaloo ja kultuuritraditsiooniga teraviljale – rukkile. Seminaril osalesid rukkiaretuse, mahetootmise ja toiduohutuse spetsialistid Saksamaalt, Venemaalt, Itaaliast, Austriast, Soomest ning Eestist. Sille Sepmann koostas muuseumi kodulehega seotud võrgumaterjali www.ryeroute.eu, kust saab teavet rukki, rukkiga seotud ürituste ja organisatsioonide kohta.

Hans-Jörg Lehmann Šveitsi põllumajandusametist, Ruve Šank Eesti Põllumajandusministeeriumist, Vahur Kukk ja Leonhard Puksa Eesti Rukki Seltsist ning Merli Sild ja Sille Sepmann põllumajandusmuuseumist osalesid koostööseminaril Šveitsis 9.–17. juunini. Arutati võimalusi koostöö tihendamiseks konverentsil „More Attention to Rye“ (2011. aastal Eesti Põllumajandusmuuseumis) osalenud organisatsioonide vahel, ühisprojekti „Rukkitee“ väljatöötamist ning rahvusvahelise koostöö võimalusi. Töötati välja rukkiprojekti kontseptuaalne raamistik ja töömeetodid ning tegevusplaan 2012. aastaks.

Muuseumi rahvusvaheline koostöö hõlmab konverentsidel osalemist ja seal enda tegevuse tutvustamist. Merli Sild esines ettekandega „Estonian Agricultural Museum and its activities in the „Rye Route“ project“ rukki-teemalisel seminaril Adelbodenis. 8.–9. oktoobrini osalesid kolme põllumajandusmuuseumi töötajad 5. rahvusvahelisel säilituskonverentsil Poola põllumajanduse ja toiduainetetööstuse muuseumis Szreniawas. Kaarel Vissel esines ettekandega „Conservation and storing problems of objects in Estonian Agricultural Museum“.

Merli Sild osales aastatel 2012–2013 INTERREG IV Kesk-Läänemere koostööprojekti „Heritage Tourism“ raames nõustamisprogrammis Hiiumaal asuva Soera Talumuuseumi nõustajana (MTÜ Põllumajandus-Kaubanduskoda ja MTÜ Maaturism koostööprojekt).

Muuseumis viiakse aktiivselt läbi erinevaid haridusprogramme. Rukis on Eesti olulisim leivavili, mida Eesti Põllumajandusmuuseum on koostöös Eesti Põllumajandusministeeriumi ja Eesti Leivaliiduga populariseerinud üleriigiliste leivaprogrammidega. Ministeeriumi „Eesti Toidu“ projekti raames korraldati koolidele leivaprogrammi „Rukkileib ja või meie laual“, milles 2012. aastal osales 5600 last. Jätkusid muuseumitunnid „Linast linaseni“, „Meemeistrid“, „Mullaprogramm“, „Põllumehe kevad“, sepatööd, puidu kasutusviise ja puidu restaureerimist tutvustavad programmid. Põllumajandusmuuseum kasvatab juba pikka aega talurukist 'Sangaste', et tutvustada rukki lõikamist sirbiga ja kombainiga; rukkivihu köitmist ja rukkiahki tegemist; rehepeksu käsitsi ja masinaga. Alates 2006. aastast tähistatakse rukkimaarjapäeva kui rukkilõikuse ja -külviga seotud traditsioonilist rahvakalendritähtpäeva. Rahvakalendritähtpäevadest tähistati veel vastlaid, lihavõtteid, jüripäeva,

Rehepeks Soera Muuseumis. 20. august 2012. Foto: Merli Sild.

mardipäeva. Jõule tähistati programmiga „Talulapse jõuluootus“, mille juurde koostati jõuluehete väljapanek.

Väljaspool muuseumi viidi muuseumiprogramme läbi Mooste linapäeval, Eesti Piimandusmuuseumi piimapäeval, C. R. Jakobsoni Talumuuseumi talupäeval ning vanavanemate päeval Eesti Maanteemuuseumis. Osaleti Saue Vanamõisa käsitöölaadal ning Läti koostööpartnerite kutsel Araiši leivapäeval.

Jätkusid traditsioonilised üritused: Ülenurme mõisa- ja talupäev, Eesti punase ja holsteini veisetõu näitus-konkurss Viss, Jaanipäev, Tartu sügisnäitus & Tõuloom 2012, Lõikuspüha. Koostöös Eesti Rukki Seltsiga viidi läbi Rukkimaarjapäeva. 17. augustil osalesid Ellen Pärn, Sille Sepmann ja Merli Sild Eesti Rukkitee mõttetalgutel Väike-Maarjas ja Äntus Rukkikuninga mail.

19.–21. juulini korraldas Eesti Lasterikaste Perede Liit Eesti Põllumajandusmuuseumis lasterikaste perede 17. suvekooli (muuseumipoolsed vastutajad Erelin Kõrts ja Merli Sild), mis esmakordselt oli seotud Euroopa lasterikaste perede konverentsiga „Lasterikkus – tõeline rikkus?“. Eestit külastasid seitsme riigi esindajad, kogu ürituste paketist võttis osa 806 inimest. Põllumajandusmuuseum toetas üritust avatud territooriumi, näituste, õpitubade ja eesti rahvustoitudega.

Lõikuspühaga 13. oktoobril meenutasid ETV legendaarset maaelusaadet „Viljaveski“ saatesarja autorid Märt Müür ja Mati Narusk. Esilinastus Mati Naruski filmitriloogia „Kivi sahka!“. Konkursi „Parim koduleib“ laureaadi tiitli pälvis Uhti kõrtsi perenaine Kai Paks. Avati MTÜ Tartu Maarja Tugi-

keskuse ja Tartu Maarja Kooli käsitöönäitus „Sügis“, EMÜ Polli Aiandus- uuringute keskuse väljapanek „Eestimaa õunad“ ja Kaarel Visseli koostatud pakendinäitus „Aiasaadused Eesti toiduainetetööstuses“ (kujundajad Marat Viires, Maarika Tang). Õpitubades sai meisterdada mitmesuguseid esemeid ja kaunistusi.

Eesti Põllumajandusmuuseumi mõtte algataja ja initsiaatori, muuseumi esimese juhataja prof Jüri Kuuma 90. sünniaastapäeva meenutati 24. mail teadusajaloopäevaga. Professorit meenutasid ja tema kohta Eesti teadusloos mõtestasid Ants Juske, prof Koit Alekand, dots Heldur Peterson ja Põllumajandusmuuseumi endine töötaja, prof Jüri Kuuma õpilane Aimur Joandi. Vaadati prof Jüri Kuumast jutustavat filmi „Väärt mõte“ (1986). Teadusajaloopäev korraldati koostöös Eesti Maaülikooli veemajanduse osakonna ja Eesti Akadeemilise Põllumajanduse Seltsiga.

22. novembril toimus V noorteadlaste konverents üliõpilasuuringute esitlemiseks.

Kaarel Vissel kaitses väitekirja „Hobusekasvatuse seos riigikaitsega Eesti Vabariigis aastail 1920–1940“ (juhendaja Ago Pajur) ja sai magistrikraadi ajaloo alal.

Uute teadmiste saamiseks ja aasta jooksul teistes muuseumides avatud ekspositsioonidega tutvumiseks pakkus muuseumi juhtkond töötajatele koolitusi ja õppereise. Külastati Olustvere Teenindus- ja Maamajanduskooli, Eesti Ajaloomuuseumi, Eesti Meremuuseumi Lenusadamat ja Viimsi Vabaõhumuuseumi, viimases vaadati ka Ugala teatri etendust „Ekke Moor“. Õppepäeva korraldas Merli Sild.

Jätkus koostöö Eesti Maanteemuuseumi, Põlva Talurahvamuuseumi, Eesti Piimandusmuuseumi ja C. R. Jakobsoni Talumuuseumiga. Hästi toimis koostöö Tartumaa Turismi SAGA ja MTÜga Eesti Maaturism.

Muuseumi tutvustati messidel Balttour, Tourest, Maamess, Mardi-laad Tallinnas ja Martin markkinat Helsingis. Esmakordselt oldi väljas toidumessil FoodFest.

2012. aastal oli muuseum edukas oma infrastruktuuri arendamisel. Renoveeriti Eesti Põllumajandusmuuseumi ekspositsioonihoone nr 8 ja muuseumi administratiivhoone (häärber). Renoveerimist rahastas Roheline investeerimisskeem (CO₂ kvoodimüügist rahastatav roheline investeerimisskeem on Kyōto protokolliga järgi lubatud heitkoguse ühikutega kauplemisest saadavate vahendite suunamine keskkonnasäästlikesse projektidesse või programmidesse). Seoses Linamaja renoveerimisega koliti hoidlas ja ekspositsioonides olevad museaalid ekspositsioonihoos-

nesse nr 8 (endine laut) ja Reola kaarhalli. Jätkus museaalide sisestamine andmebaasidesse MuIS ja URRAM.

Rohelise investeerimisskeemi vahenditest kulutati 155 600,04 eurot administratiivhoone renoveerimiseks ja 212 165,58 eurot ekspositsioonihoonele nr 4 (Linamaja). Põllumajandusministeeriumi vahenditest kulus 48 651 eurot häärberi ümbruse teede ja platside rekonstrueerimiseks ning 641 938,80 eurot ekspositsioonihoonele nr 8 (laut). Toetusi laekus muuseumile ka kultuurkapitalilt 7270 eurot, SA-lt Keskkonna-investeeringute Keskus 4223,45 eurot; projekti Heritage Tourism nõustamisprogrammi läbiviimiseks 864,00 eurot.

Ekspositsioonihoonete nr 8 (laut, osaliselt), nr 4 (linamaja) ja administratiivhoone (häärber) renoveerimiseks kaasaegseteks ekspositsiooni- ja administratiivhooneteks kulus 1 058 355,42 eurot.

Seoses hoonete renoveerimisega tuli uuendada ka ekspositsioone. 2012. aastal alustati uute lina- ja linnukasvatust tutvustavate ekspositsioonide koostamisega, et need avada järgmisel, 2013. aastal põllumajandusmuuseumi 45. aastapäevaks. Kuna muuseumi hooned olid renoveerimise tõttu suletud, tuli töötajatel aktiivsemalt korraldada programme, näitusi ja üritusi väljaspool muuseumi.

Aitäh muuseumiperele tööka aasta eest, ehitajatele kaasajastatud

Häärberi renoveerimise ajal hõivas administratsioon direktori kabineti.
13. veebruar 2013. Foto: Marat Viires.

hoonete eest, Helje Veerile põllumajandusministeeriumist rohelise investeerimisskeemi projektidest rahastatava ehituse juhtimise eest ning Riigi Kinnisvara projektijuhtidele. Oleme tänulikud oma koostööpartneritele Eesti Tõuloomakasvatajate Liidule, Eesti Tõuloomakasvatuse Ühistule, Ülenurme vallavanemale Aivar Aleksejevile, vallavalitsusele ja kogukonna liikmetele, Tartu maavalitsusele, Eesti Maaülikoolile, Eesti Rukki Seltsile, Rukkikuningas Hans Kruusamäele ja rukkirüütlile Madis Avile. Tänuõnad kuuluvad põllumajandusettevõtjatele Peeter Lepikule, Ants Einolale, Aarne Pedale, Eino Bürklandile, Avo Samarüütlile, Aavo Mölderile, Illimar Rätsepale jpt abi ja toetuse eest põllumajandusmuuseumile.

2012. aastal külastas muuseumi 72 397 inimest.

Tuhat tänu Eesti Maaeluministeeriumile toetava suhtumise eest.

2013. aasta tegevustest Eesti Põllumajandusmuuseumis

MERLI SILD

Eesti Põllumajandusmuuseumi direktor

2013. aasta oli Eesti Põllumajandusmuuseumis teguderohe, seda ka rahvusvahelisel tasandil. 26.–29. juunini toimus Eesti Põllumajandusmuuseumi 45. aastapäevale pühendatud rahvusvaheline konverents „Põllumajanduse ja maaelu muuseumid kui maakultuuripärandi säilitajad ning nende roll rahvusvahelise turismi arendamisel“, samuti võõrustati Rahvusvahelise Põllumajandusmuuseumide Assotsiatsiooni (AIMA) töökomitee koosolekul osalejaid (rahastajad Ettevõtluse Arendamise Sihtasutus rahvusvaheliste ürituste ja konverentside korraldamise programmist ja põllumajandusministeerium).

Rahvusvahelisel konverentsil osalesid esinejad 13 riigist (USA, Prantsusmaa, Kanada, Valgevene, Läti, Jaapan, Saksamaa, Poola, Rootsi, Island, Suurbritannia, Norra, Eesti). Väliskülalistele tutvustati Eestit, meie põllumajandust ja maaelumuuseumi. Eesti maakultuuripärandi vastu huvi tekitamiseks koostati muuseumis hoitavat kultuuripärandit ning atraktiivseid turismisihtkohti tutvustav videoklipp. Loodi võimalused edasiseks koostööks Eesti turismiorganisatsioonide, (turismi)ettevõtjate ning maakultuuripärandit koguvate, säilitavate ja tutvustavate muuseumide vahel rahvusvahelisel tasemel.

AIMA üldassamblee koosolekul võeti vastu uus põhikiri ja valiti 2014. aasta kongressi korraldaja. Kandideerisid Eesti Põllumajandusmuuseum ning MuCEM Marseille's. Hääled jagunesid 16:21 Marseille kasuks. Samas otsustati, et AIMA 2017. aasta kongress toimub Eestis. Üldassamblee otsusel sai AIMA uueks presidendiks Eesti Põllumajandusmuuseumi direktor Merli Sild. AIMA üks olulisemaid eesmärke on laieneda ja leida uusi liikmeid. Presidendil on hea võimalus AIMA eesmärkide ellu viimisel ka Eestit tutvustada.

Konverentsi põhiettekannete teemasid kandsid viis töötuba: põllumajandusteadus ja -haridus; rukis ja traditsiooniline leib; linakasvatuse ajaloolised aspektid ja kaasaegsed linatooted; maaelumuuseumid kui atraktiivsed turismi- ja külastuskeskused; põllumajandustehnika restaureerimine-konserveerimine. Teemade valikul lähtusime muuhulgas sellest, et töötoad kajastaksid maakultuuripärandit ja tutvustaksid Eesti kultuuritraditsiooni. Konverentsi

avapäeval pakkusid Eesti Põllumajandusmuuseumi loovtöötoad isetegemisrõõmu (traditsiooniline naiste näputöö, puutöö, õlgehistöö). Konverentsi külalistele korraldati kolm ekskursiooni, et tutvustada Eestit kui mitmekesise kultuuriga reisisihtkohta.

Nii välisriikide esindajad kui külalised Eestist andsid rahvusvahelisele konverentsile head tagasisidet. Konverentsi korraldajad ja läbiviimise eest vastutajad Merli Sild ja Sille Sepmann pälvisid laureaadi tiitli Eesti Muuseumiühingu 2013. aasta teadusauhinna ürituste kategoorias. See oli suur tunnustus nii organisatoritele kui ka kogu Eesti Põllumajandusmuuseumile.

2013. aastal hakkasime koguma omavalmistatud traktoreid ja teavet nende kohta. Algatus võeti väga hästi vastu ja muuseumi fondid on täienenud teemakohaste materjalidega ja omavalmistatud traktoritega.

Korraldati juba traditsiooniks kujunenud teadusajaloo päev Eesti agraarajaloos oluliste teadlaste meenutamiseks. Ettekannetes käsitleti Nikolai Rootsi, Elmar Lep(p)iku ja Arnold Sau teaduspärandit.

Mõisakonverentsil „Eesti soost mõisnikud“ käsitleti mõisate omandisuheteid, sh eesti mõisnikkonna teket pärast rüütlimõisate omamise vabaksandmist kõigile seisustele 19. saj keskel ja mõisate riigistamist 1919; vaeti eestlastest mõisnike majandustegevust ning arutleti ajalooliste mõisate tänapäevase seisu ja (majandamis)võimaluste üle. Eesti Põllumajandusmuuseum on konverentsi teemadega mitmeti seotud, kuna paikneb ajaloolises Ülenurme mõisas, mille

Fondinäitus „Põllumajandustehnika Eestis“. 27. juuni 2013. Foto: Marat Viires.

kaks viimast omanikku olid eestlased Georg Riik ja Peeter Muna; pärast mõisa riigistamist 1920. aastal läks territoorium jagamisele Peeter Muna ja tema väimehe polkovnik Viktor Puskari vahel. Konverents toimus Kultuuripärandi aasta raames ning oli pühendatud Eesti Põllumajandusmuuseumi 45. aastapäevale.

Muuseumi juubeliks avati 27. juunil 2013 uued püsiekspositsioonid „Lina meie igapäevaelus“ ja „Linnukasvatus Eestis“, põllumajandustehnika fondinäitus ja nõukogudeaegsete naismehhanisaatorite tööd tutvustav väljapanek. Ekspositsioonide koostamisel arvestati ajaloolisi aspekte ja kaasaja võimalusi. Ekspositsioonide juurde on koostatud muuseumitunnid, mis on väga populaarsed ja pakuvad koolidele täiendavaid aktiivõppe võimalusi.

Linakasvatuse ajalugu ja linatooteid tutvustav ekspositsioon põhineb suures osas tänapäevastel rakendusuringutel: lina ehitus- ja viimistlusmaterjalina, värvina, toiduainena, loodusliku ravimina. Näitust toetab tähelepanuväärne film „Eesti lina lugu“, mis käsitleb linakasvatust etapiti: 19. sajandil ja 20. sajandi algusest kuni Esimese maailmasõjani; Eesti Vabariigis 1919–1940; nõukogude perioodil 1944–1991 ja taasiseseisvunud Eestis alates 1992. a.

Filmiti Eesti märgilistes linaettevõtetes: Mooste MTÜ Agrobiotehnoloogia Seltsi linaõli tsehhis (K. Paalman), Võru linavabrikus (OÜ Vestra EX), endistes linavabrikutes Abjas (OÜ Kissa Vara), Mõisakülas (OÜ Unolight) ja Pärnus (AS Wendre), Eesti Põllumajandusmuuseumis, EMÜ Toiduteaduse ja -tehnoloogia osakonna laboris (L. Lepasalu, V. Tatar).

Püsinäitus „Lina meie igapäevaelus“. 27. juuni 2013. Foto: Marat Viires.

Linnukasvatuse ekspositsioon annab ülevaate linnukasvatuse arengust ja praegusest olukorrast Eestis. Ekspositsiooni täiendab muuseumitund „Mõndagi munast“, mille koolid on väga hästi vastu võtnud.

Muuseumis koostati ja eksponeeriti 2013. aastal seitset näitust: „Lodjapuu – aasta puu“, „Nurmkana – aasta lind“, „Hunt – aasta loom“, „Taimede maagiline jõud“ õpilaste teesegade konkursist; „Vormilt pesu, sisult ilu“, „Sisult toit, vormilt puit“, pakendinäitus „Eestist imporditud toiduained“. Väljaspool muuseumi eksponeeriti viit näitust: „Biotehnoloogia ja tervislik toit meie laual“, „Mälestusi maakinost“, „Tõhela – aeg ja inimesed“, „Leib on talu pere-mees“, „Kartul, meie teine leib“. Külalisnäitusi oli Eesti Põllumajandusmuuseumis kaks: „Linte Piimaühisus“ Räpina Koduloo- ja Aiandusmuuseumilt ning „Eesti raha margast euronit“ ja „Euroüsteem“ Eesti Panga Muuseumilt „Eesti Vabariik 95“ raames. Näitused pakkusid huvi laiale külastajaskonnale.

Enim pälvisid külastajate tähelepanu ekspositsioonidega seotud suurüritused: Ülenurme mõisa- ja talupäev. Viss 2013 (5. juulil), Rukkimaarjapäev (17. augustil), Tartu sügisnäitus & Tõuloom 2013 (7. septembril), Lõikuspäha (12. oktoobril). Üritused aitasid igati tutvustada maaelu ja maakultuuri aspekte ning pakkusid külalistele palju tegevusvõimalusi ja osalusrõõmu. Uudse üritusena korraldati koostöös Maanteeametiga liikluspäev „Ohutult kooli“, kus tutvustati liikluseeskirja ja juhendati liiklustestide täitmist.

Lasteadele ja koolidele pakkusid endiselt huvi meie tähtpäevaüritused, eriti jõuluprogramm, ning riiklikku õppekava täiendavad mitmekesised muuseumitunnid. Meeldivalt on tähelepanu pälvinud leiva-, lina-, linnu- ja restaureerimisprogrammid. Eriti on nii õpilased kui õpetajad huvitatud käelisest tegevust muuseumitundides. Osalised saavad õppida erinevaid käsitööliike. Uued näitused ja tegevused on suurendanud huvi muuseumi vastu. Töötubades osales 2013. aastal 3997 huvilist.

Muuseum jätkas suurepäraselt koostööd Eesti Rukki Seltsiga, Sangaste vallavalitsusega ja Sangaste Rukkimajaga. Eesti Põllumajandusmuuseum ja Sangaste vallavalitsus olid koostööpartnerid INTERREGi Läti-Venemaa-Eesti projektis „Hoida, et mitte kaotada – kultuuripärandi kaitsmine“. Septembris osalesid Eesti Põllumajandusmuuseumi töötajad ettekandega ning rukist ja leiba tutvustavate tegevustega projektiseminaril Sangaste lossis. Sangaste vallavalitsus pidi koostama Läti-Eesti-Venemaa rändnäituse „Rukkist leivani“ ja Põllumajandusmuuseum pakkus abi selle näituse teostamisel. Rahvusvahelise projekti raames toimus kaks suurt üritust, mille eesmärk on tutvustada vanu kombeid ja vahetada kultuuripärandi säilitamise kogemusi. Need toimusid mais 2014 Venemaal (Dedoviche) ja sügisel Balvis (Lätis). Eesti Põllumajandusmuuseum, Sangaste vallavalitsus, Eesti Põllumajandusministeerium, Olustvere Teenindus- ja Maamajanduskooli, Eesti Rukki Seltsi, OÜ Simuna Ivax koos Rukkikuningaga jpm valmistasid ette Eesti Rukkitee projekti. Põl-

lumajandusmuuseum seadis eesmärgiks luua „Rukkiküün“ rukki kui leiva-vilja tähtsustamiseks ja tegevuste läbiviimiseks. Muuseum uuendas põllumajandusministeeriumi toetusel rukkiprojekte tutvustavat võrgumaterjali „More attention to rye“, mis on seotud muuseumi kodulehega.

Eestis peetakse oluliseks jätkata alustatud koostööd n-ö rukkivööndisse kuuluvate riikidega erinevate projektide algatamise kaudu. Ühe konkreetse ettevõtmisena on plaanis rajada nn Euroopa rukkitee, mis kulgeks läbi kümnekonna Põhja- ja Kesk-Euroopa riigi ja mille keskus võiks asuda Eestis. Eestis võiks see tee hõlmata nii siinse rukki ajaloo, sortide ja kasutusvõimaluste tutvustamist kui ka näidata modernset tootmisprotsessi. Rukkitootmisele laiemat tähelepanu pööramiseks kuulutati 2015. aasta Eestis rukki aastaks. Rukist tootvaid riike on maailmas 40 ringis.

Eesti Põllumajandusmuuseumi direktor Merli Sild jätkas kaheaastases (2012–2013) INTERREGi projektis Heritage Tourism, Hiiumaal asuva Soera Talumuuseumi nõustamist ekspositsioonide koostamise ja turismitoodete disaini alal. Projekt kulges edukalt: juhendaja Merli Sild pälvis Soera Talumuuseumi juhataja Õie Laksbergi tänusõnad.

Põllumajandusmuuseum jätkas koostööd Poola põllumajanduse ja toiduainetetehnoloogia muuseumiga, kelle korraldatud rahvusvahelistel konverentsidel osaleme igal aastal. 2013. aasta teema oli „Loomade kasutamine põllumajandusmuuseumides“. Direktor Merli Sild osales ka AIMA XVII kongressi ettevalmistaval töökoosolekul Marseille's.

Osakonnajuhataja Mare Viiralt ning giid-huvijuhid Kerle Arula ja Ruth Metsallik täiendasid muuseumitundi „Eesti teraviljad ja leib meie laual“ vastavalt riiklikule algkooli, põhikooli, gümnaasiumi ja kutseõppeasutuste õppekavale. Muuseumitunnis selgitatakse inimese toiduvajadust ja tervisliku toitumise põhimõtteid ning teadvustatakse rukkileiva vajalikkust organismile. Programmis tutvustatakse õpilastele maaviljeluse ja rukkikasvatuse ajalugu, rukkileiba kui rahvuskultuuri osa ning piima ja piimasaaduste kasulikkust. Eeldame, et osalejad hakkavad hindama tervisliku toitumise põhimõtteid ning väärtustavad loodust ja põllumajandust oma igapäevaelus.

Muuseumitundi „Lina meie igapäevaelus“ on oodatud algkooli, põhikooli, gümnaasiumi ja kutseõppeasutuste õppurid, samuti täiskasvanud. Muuseumitunni sisu toetub uuele linaekspositsioonile. Muuseumitunniga soovitakse on äratada ja süvendada huvi eluslooduse ja eriti põllul kasvatatavate kultuurtaimede vastu. Õpilastele jagatakse teadmisi ühest vanimast kultuurtaimest linast, tema kasvatamisest ja töötlemisest. Linaseemneid ja linaõli õpitakse tundma kui toiduaineid, mis annavad energiat ja hoiavad tervise korras.

Heameel on tõdeda, et 2013. aastal renoveeriti ja avati Eesti Põllumajandusmuuseumis kaks ekspositsioonihoonet ja muuseumi administratiivhoone. Renoveerimist finantseeriti rohelise investeerimisskeemi vahenditest (CO₂).

Kahjuks jäi ekspositsioonihoon nr 8 (endine laut) II korrusel tuletõkkeseinte ehitamine lõpetamata, mis takistas avatud fondiekspositsiooni koostamist ja külastajatele avamist. Heameel on, et SA Keskkonnainvesteeringute Keskus toetas looduskaitsealuse Ülenurme mõisa pargi rekonstrueerimist.

Maaeluministeerium eraldas Eesti Põllumajandusmuuseumile investeeringuid 2013. aastal alljärgnevalt:

ekspositsioonihoon nr 8 (endine laut) hoonesisese ja -välise vee- ja kanalisatsioonisüsteemi rekonstrueerimiseks ning laudahoone metallpostide puhastamiseks liivapritsiga – 37 960,60 eurot;

ekspositsioonihoon nr 4 (linamaja) renoveerimiseks ja ekspositsiooni valgustite soetamiseks 30 785,44 eurot;

administratiivhoone (endine häärber) renoveerimiseks 72 034,15 eurot.

Teised investeeringud:

Ülenurme mõisa pargi rekonstrueerimiseks 5880,00 eurot SA-lt Keskkonnainvesteeringute Keskus;

rahvusvahelise konverentsi läbiviimiseks 30 650,58 eurot Ettevõtluse Arenduse SA-lt ja Põllumajandusministeeriumilt 13 661 eurot;

Eesti Kultuurkapitali projektitoetused 21 950,00 eurot;

Heritage Tourismi projektitoetus 576,00 eurot.

Eesti Põllumajandusmuuseumi tegevus oli 2013. aastal edukas, muuseumit külastas 51927 inimest. Seda on küll vähem kui 2012. aastal, kuid arvestada tuleb, et renoveeritavates majades asunud ekspositsioonid olid uuendamiseks suletud. Muuseum areneb ja pakub üha uusi ekspositsioone ja programme, et tutvustada põllumajanduse ja maaelu arengut, kaasaega ja uusi suundi.

Tänuõnad kuuluvad muuseumi kollektiivile, põllumajandusministeeriumile, kõikidele rahastajatele ja koostööpartneritele.

Tuhat tänu!

Eesti Põllumajandusmuuseum tänab muuseumikogude täiendamise eest

2012. aastal:

Kai Altenberg
Tiiu Belimova
Madis Jaaniste
Kalev Jago
Terje Jõulu
Mare Järveots
Jüri Järvis
Kersti Känd
Õie Laanekivi
Aime Lang
Enn Leedu
Vello Luhtaru
Elga Maas
Mart Namm
Mati Narusk
Andres Oopkaup
Siiri Pak
Jaan Peetsalu
Evi Pärn
Urmas Päärent
Silvi Resik
Ingvar Ruberg
Jaan Saar
Olev Saveli
Krista Sepp
Aino Siimon
Heino Sutting
Mati Tamm
Maarika Tang

Emmi Tänavots
Vaike Villemson
Andrus Valdre
Kaarel Vissel

2013. aastal:

Imre Annus
Kerle Arula
Loniida Bergmann
Saamo Heldema
Ado Jõks
Juhan Jõudu
Kalju Kask
Jaan Kiisa
Edgar Kolts
Viivi Koni
Kaja Känd
Heino Laiapea
Ene Liske
Jelena Melk
Jaan Muna
Mati Narusk
Tõnu Oks
Tõnu Ott
Jaan Peetsalu
Andres Rõõmus
Urmas Salo
Merli Sild
Ilme Tupits
Ants Välimäe

Olulisemat 2012. ja 2013. aastal

Kogumine

Tabel 1: Kogude juurdekasv 2012. aastal.

Kogu	2012				
	Anne- tused	Üleand- mised	Ostud	Juurde- kasv 2012	Säilikute arv 31.12.2012
Esemekogu	83		21	104	11089
Fotokogu	196			196	31145
Fonokogu	4			4	15
Muusikakogu				0	8
Videokogu	13		9	22	284
Filmikogu	2			2	146
Klaasnegatiivid					371
Dokumentide ja käsikirjade kogu	218			218	12 551
Kunstikogu	4			4	414
Tekstiilikogu	40			40	186
Kokku museaale				590	56209
Raamatukogu (kokku)	264		16	288	25 469
Raamatukogu arhiivkogu				10	2425
Raamatukogu põhikogu				278	23044
PÕHIKOGU KOKKU					81678
ABIKOGU KOKKU	4		2	6	5738
KASUTUSKOGU KOKKU	30			30	326

Tabel 2. Kogude juurdekasv 2013. aastal.

Kogu	2013				
	Anne- tused	Üleand- mised	Ostud	Kokku	Säilikute arv 31.12.2013
Esemekogu	93	1	2	96	11185
Fotokogu	1075			1049	32427
Fonokogu	23			23	38
Muusikakogu				0	8
Videokogu	2		50	52	336
Filmikogu				0	146
Dokumentide ja käsikirjade kogu	885			885	13436
Kunstikogu				0	414
Tekstiilikogu	4			4	190
Raamatukogu (põhikogu, arhiivkogu)	104		10	114	26536
Kokku museaale				2223	84716
ABIKOGU KOKKU					5738
KASUTUSKOGU KOKKU					326

Kogumisreisid

Ahja, 26.01.2012, Kaarel Vissel: intervjuu Helju Seenega, saadud (skaneerimiseks) materjale maakinoõhtuks.

Järva-Jaani, 01.03.2012, Kaarel Vissel: intervjuu kinomehaanik Vello Kolnesteaga; pildistati Paistuvälja OÜ Jalgsema lüpsirobotiga lauta. Seoses plaanitava maakinopäevaga külastati Kinomuuseumit.

Jõgevamaa, 23.03.2012. Kaarel Vissel: intervjuu Vello Kana, Ants Soodla ja Aivar Kiiskaga, pildistati OÜ Härjanurme Mõis Saduküla laudakompleksi, Sadala Agro tehnikat ning Põltsamaa EPT ehitatud hooneid Põltsamaal ja Puurmannis.

Karuse, 24.04.2012, Kaarel Vissel: intervjuu Ilmar Roosnaga, koguti Largo toodete pakendeid.

Kohila vald, 03.06.2012, Kaarel Vissel: muuseumikogusse saadi esemeid Pandla talust, intervjuud Raplamaa rändkinomehaaniku Tiit Metsallikuga, Märjamaa paikkinomehaaniku Hans Veimaniga ja Raplamaa rändkinomehaaniku Tiit Mobeliga.

Põlvamaa, 12.06.2012, Kaarel Vissel: intervjuud Eda Kurvitsaga, Otepää piirkonna rändkinomehaaniku Paul Mägiga ja Põlvamaa rändkinomehaaniku Ado Jõksiga. Viimaselt saadi ka fotosid maakinopäevaks.

Padise vald, 28.06.2012: kollektsioneeriti tuulimasin Ohega-Eespere talust ja ASi Valtu Vein pakendeid.

Tudulinna vald, Oonurme küla. 22.07.2012: koguti kännujuurimismasin ning intervjueriti Jaak Tamme.

Puhja vald, 22.08.2012: koguti traktor T-16 ja järelkäru.

Pärnu, 18.08.2012: koguti meevurr.

Tartu, september 2012: koguti Ratniku tehase kartulivõtumasin ja köiemasin.

Eesti Maaülikool, 15.02., 19.–20.02 ja 22.04.2013: EMÜ taimekasvatuse ja rohumaaviljeluse osakonna raamatukogu anti üle Eesti Põllumajandusmuuseumi raamatukogule.

Valgamaa, 12.04.2013, Kaarel Vissel: intervjuu seoses põllumajandusreformiga Heino Kängsepaga Sangaste kolhoosi reformikomisjonist ja Olav Maritsiga Laatre sovhoosi reformikomisjonist.

Eesti Maaülikool, 18.03.2013: toodi EMÜ aianduse ja taimekaitse kateedrist uurimustöid, fotosid ja esemeid.

Lääne-Virumaa, 28.–29.04.2013, Kaarel Vissel: intervjueriti Toomas Väinastet Roela sovhoosi reformikomisjonist, Kalju Jansonit Triigi kolhoosi reformikomisjonist ja Kalju Jansonit (eelmise nimekaim) Haapsalu rajooni „Külvaja“ kolhoosi reformikomisjonist seoses põllumajandusreformiga. Pildistati ja saadi varasemaid fotosid Valve Ustale kuuluvast omatehtud traktorist ning fotografeeriti Läänemaa muuseumis omatehtud traktorite dokumente 1980. aastate lõpust.

Alatskivi, 27.03.2013: Maret Rätsep annetas raamatuid.

Nõo vald, 06.05.2013: hinnati Aivar Aedmaa peedi- ja kartulikombaini.

Kärkna, 9.05.2013: hinnati Paul Leppiku omatehtud põllumajandustehnikat.

Rapla- ja Läänemaa, 18.05.2013, Kaarel Vissel: pildistati isetehtud traktoreid ja/või lindistati informatsiooni nende kohta (Kalju Tetsmann Lelles, perekond Volmer Märjamaal, Saamo Heldema Taebla valla Koela külas, Mihkel Likk Taeblas, Erich Matteus Kullamaa vallas, Aare Üksvärav Martnas, Arvo Laanemaa Martnas), AS Valtu Vein annetas muuseumile eksportviina Tall Blond pudeleid.

Jõgeva, 29.05.2013: Jõgeva Sordiaretuse Instituut annetas külviku.

Lehtse, 30.05.2013: koguti omatehtud muruniitja ja vaoajaja, annetaja Tõnu Ott.

Võru- ja Põlvamaa, 13.07.2013: pildistati kolmes kohas omatehtud traktoreid ja lindistati informatsiooni nende kohta.

Tartu, 14.07.2013: Kristjan Haller annetas oma isa, prof Elmar Halleri materjale.

Põltsamaa, 22.07.2013: toodi muuseumile Karl-Allan Pälli omatehtud traktor koos haakeriistadega.

Valgjärve, 15.08.2013: osteti Hain Randojalt aiatraktor MTZ-05.

Põlvamaa, Aarna küla, 2013: Lea Moses annetas vankri peale asetatava kartulikasti.

Jõgevamaa, 15.10.2013: Laiusel hinnati triööri (pakkuja Enno Saariste), Eesti Taimekasvatuse Instituudist Jõgevalt toodi kaks hobuniidumasinat.

Melliste, 22.10.2013: hinnati veskeid ja tuulimasinat.

Museaalide ja trükiste kasutamine näitustel ja väljapanekutel

2012

Eesti Põllumajandusmuuseumi näitustel eksponeeriti **1624 museaali**.

Muuseumist väljas eksponeeriti **107 museaali**.

Filmivõtetel „Mehetapja. Süütu. Vari“ kasutati dekoratsiooniks **40 museaali**

2013

Eesti Põllumajandusmuuseumi näitustel eksponeeriti **1529 museaali**.

Muuseumist väljas eksponeeriti **41 museaali**.

Filmivõtetel „Mehetapja. Süütu. Vari“ kasutati dekoratsiooniks **40 museaali** (jätkuprojekt).

Näitused

Uued püsiekspositsioonid – projektijuht Merli Sild

„Lina meie igapäevaelus“. Kuraator Mare Viiralt, tekstide koostajad Mare Viiralt, Ruth Metsallik, Kerle Arula, sisekujundaja Liivi Ehmann-Kaarli, kunstnik Laura Vähi, IT-lahendus Priit Paris, keeleteoimetaja Ell Vahtramäe, ekspositsioonimeistrid Joel Kõivistik, Karl Raudpuu, Toomas Asi. Ekspersedid: K. Paalman, L. Lepasalu, I. Kruusamäe, T. Kadarik. Film „Eesti lina lugu“. Kerle Arula, Ruth Metsallik, Ell Vahtramäe, OÜ Ilmasilm. Avati 27.06.2013.

„Linnukasvatus Eestis“. Koostaja Ellen Pärn, sisekujundaja Liivi Ehmann-Kaarli, kunstnik Marat Viires, heli ja IT-lahendus Priit Paris, keeleteoimetaja Ell Vahtramäe. Konsultandid Harald Tikk, Matti Piirsalu. Avati 27.06.2013.

„Naised põllumajanduse mehhaniseerimisel“. Koostajad Lembit Karu, Kaarel Vissel, kujundus Marat Viires. Avati 27.06.2013.

„Põllumajandustehnika Eestis“. Fondinäitus. Koostaja Kaarel Vissel. Avati 27.06.2013.

Ajutised näitused

„Biotehnoloogia ja tervislik toit meie laual“. Näitus valmis koostöös Toidu- ja Fermentatsioonitehnoloogia Arenduskeskusega (TFTAK), koostaja Mare Viiralt, kujundaja Maarika Tang, keeleteoimetaja Ell Vahtramäe. Näitust täiendas videofilm „Ringkäik toidu- ja fermentatsioonitehnoloogia arenduskeskuse laboratooriumides“, stsenaarium Mare Viiralt, kujundus Maarika Tang, videovõtted ja montaaž Priit Paris. Avatud 7.02.–10.09.2012.

„Tüll – aasta lind“. Koostaja Kerle Arula, kujundaja Marat Viires; avamine 13.04.2012.

„Õunapuu – aasta puu“. Koostaja Kerle Arula, kujundaja Marat Viires; avamine 19.05.2012.

„Aiandussaadused Eesti toiduainetetööstuses“. Koostaja Kaarel Vissel, kujundajad Marat Viires, Maarika Tang; avamine 13.10.2012.

Näitus kaheksa tootja annetatud materjalist.

„Mälestusi maakinost“. Koostaja Kaarel Vissel, kujundaja Maarika Tang; videoprogrammi koostaja Kaarel Vissel, IT-lahendus Priit Paris; näituse avamine ja video esitlus 25.11.2012.

„Jõuluehted kodudes“. Koostaja ja kujundaja Maarika Tang. Avatud 3.12.2012–10.01.2013.

„Vormilt pesu, sisult ilu“. Koostajad Virge Inno, Janne Vaabla, kujundaja

Marat Viires, keeleteoimetaja Ell Vahtramäe. Avatud 14.03.–1.09.2013.

„Sisult toit, vormilt puit“. Koostajad Toomas Asi, Virge Inno, kujundaja Marat Viires, keeleteoimetaja Ell Vahtramäe. Avatud 14.03.–1.09.2013.

„Lodjapuu – 2013. aasta puu“. Koostaja Kerle Arula, kujundaja Marat Viires. Avati 18.05.2013.

„Nurmkana – 2013. aasta lind“. Koostaja Kerle Arula, kunstnik Marat Viires. Avati 18.05.2013.

„Hunt – 2013. aasta loom“. Koostaja Kerle Arula, kujundaja Marat Viires. Avati 18.05.2013.

„Taimede maagiline jõud“. Koostajad Kerle Arula, Ruth Metsallik, kujundaja Marat Viires. 18.05.2013.

Näitus õpilaste teesegude konkursile saabunud töödest.

Pakendinäitus „Eestist imporditud toiduained“. Koostaja Kaarel Vissel. Avati 12.10.2013.

Näitused väljaspool muuseumi

Väljaspool muuseumit ringles 10 näitust, neist 2 olid koostatud aastatel 2012 ja 2013.

„Põllumajandusreform“. Koostaja Ell Vahtramäe, kujundaja Maarika Tang. Näitus põhineb ainult reformimälestuste kogumisaktsioonis saadud materjalil, andes vahekokkuvõtte põllumajandusreformi mälestuste kogumisest ja tunnustades kaastöölisi.

Avatud:

13.03.–19.03.2012 Eesti Maaülikoolis, avamine konverentsil „20 aastat põllumajandusreformist“.

24.10.–24.12.2012 Eesti Kirjandusmuuseumis, avamine kogumiskonverentsil „Pildi sisse minek“.

„Linast linaseni“. Koostaja Mare Viiralt, kunstnikud Maarika Tang ja Marat Viires.

20. aprillil 2012 möödus 140 aastat Hansenite suguvõsa saabumisest Tammsaare Põhja talusse, mida tähistati meie näitusega „Linast linaseni“.

Avatud:

20.04–5.11.2012 A. H. Tammsaare Muuseumis Vargamäel. Näituse avamisel ja avamispäeva linaprogrammis osalesid Mare Viiralt, Ruth Metsallik, Lembit Karu, Marat Viires, Maarika Tang.

Külalisenäitused

Tartu Kõrgema Kunstikooli näitus puidu restaureerimisest Puutöötoas. Avamine 2012. aasta veebruaris. Korraldaja Joel Kõivistik.

Peterburi Leivamuuseumi näitus „Blokaadiaja leib”. 19.10.–20.12.2012. Korraldaja Mare Viiralt, Merli Sild, kujundaja Maarika Tang.

Räpina Koduloo- ja Aiandusmuuseumi muuseumi näitus „Linte Piimaühisus”. 27.03.–1.06.2013. Näituse korraldasid Mare Viiralt ja Marat Viires.

Eesti Panga Muuseumi näitused „Eesti Vabariik 95” raames: „Eesti raha margast euron” ja „Eurosüsteem”. 7.09.–31.01.2013. Näituse korraldasid Mare Viiralt ja Marat Viires.

Muuseumiprogrammid, kursused, õpitoad

Uued muuseumitunnid

2012

„Mis on mahe?“, koostaja Ellen Pärn.

„Saame tuttavaks: hobune“, koostaja Ellen Pärn.

Programmis osaleja saab teadmisi hobuse ning tema kasutusvõimaluste kohta vanasti ja käesoleval ajal. Saadakse teada, milliseid töid tehti hobustega ja milliseid tööriistu kasutati. Õpitakse tundma hoburakmeid ja erinevaid rakenditüüpe. Saadakse teada, mida hobune sööb, kuidas hobuse eest hoolitseda, teda puhastada ja milliste ohtudega tuleb arvestada hobusega tegelemisel. Programmi läbinu oskab näha seoseid hobuse, põllutööde ja toidu tootmise vahel.

2013

„Mõndagi munast“, koostaja Ellen Pärn.

Programmis osaleja saab teadmisi kodulindude ja nende munade kohta. Õpitakse tundma muna ehitust (munavalge, lubikoor, erinevad rebukihid, iduketas, munaväädid, õhuruum). Saadakse teada, mida ja kui palju muna sisaldab (valgud, rasvad, mineraalained, süsivesikud, vesi), kui tervislik on kana- või vutimuna, mida kujutavad endast oomega-3 kana- ja vutimunad. Programmi läbinu tunneb kodulinde, oskab väärtustada kodulindude pidamist ning hinnata kana- ja vutimunade tervislikkust ja olulisust toidulaul.

Programmi „Inimene, inimese toiduvajadus ja tervislik toitumine” raames muuseumitund „Eesti teraviljad ja leib meie laual“, koostajad Mare Viiralt, Kerle Arula, Ruth Metsallik.

Selgitatakse inimeste toiduvajadust ja tervisliku toitumise põhialuseid. Osalejad mõistavad, miks inimorganism vajab rukkileiba. Muuseumi või- ja leivaprogrammi läbiviimisel tutvustatakse maaviljeluse ja rukki ajalugu, rukkileiba kui eestlaste rahvuskultuuri ühte osa ning piima ja piimasaaduste tervislikkust. Osalejad tunnevad ja väärtustavad tervisliku toitumise põhimõtteid ja tervislikke eluviise, neis kujuneb arusaam loodushoiu ja põllumajandustoodete tähtsusest meie igapäevaelus. Eeldatava tulemusena väärtustab osalenu maaelu tähtsust.

„Lina meie igapäevaelus“, koostajad Mare Viiralt, Kerle Arula, Ruth Metsallik.

Antakse teadmisi ühest vanimast kultuurtaimest linast, tema kasvatamisest ja harimisest. Õpetatakse tundma lina kui energiarikast ja tervislikku toiduainet, maitstakse linajahuvahetu. Õpitakse linaharimist esivanemate kombel: murtakse linaluud, linavarre puhastamist luudest ja ettevalmistamist käsitööks. Osalejad valmistavad linakiust esemeid. Osalenud oskavad hinnata esivanemate töid ja tegemisi ning mõistavad lina vajalikkust igapäevaelus: tekstiilina, tervisliku toiduainena, ehitusmaterjalina (linavilt, linaõli, linaõlivärv).

Ühekordsed programmind ajutiste näituste juurde

„Biotehnoloogia ja tervislik toit meie laual“, 11.04.2012.

Tallinna Tehnikaülikooli Toidu- ja Fermentatsioonitehnoloogia Arenduskeskuse (TFTAK) teadlased rääkisid näitusel uudsete rakkude disainist, kasulikest bakteritest inimese kõhus, tänapäevasest leiva- ja juustuteadusest. Praktilises osas uuriti mikroskoobiga baktereid ja preparaate ning testiti oma lõhnataju.

„Tervislikud teetaimed“ loomekonkursi „Taimede maagiline jõud“ lõpetamiseks ja võistlustööde näituste avamiseks.

Taimejutud ravimtaimede maailma uurijate Renata Sõukandi ja Raivo Kallega, teesegade degusteerimine. Taimetrüki õpituba, puidust meene kaunistamine puidupõletusega.

Jätcuprogrammid

2012/13 said külastajad valida 7 programmi hulgast, neist enim külastati leivaprogrammi.

Leivaprogramm „Rukkileib meie laual“ Põllumajandusministeeriumi rahastamisel, märts–juuni ja september–november 2012 ning märts–juuni ja september–november 2013.

Tegevused: rukkikasvatuse ajaloo tutvustamine, viljaterade tundmaõppimine, esivanemate kombel jahu jahvatamine ja leivataigna valmistamine ning leivaahjus leiva küpsetamine. Rukkileiva kui tervisliku toiduaine tutvustamine ja populariseerimine.

Leivaprogramm „Rukkileib meie laual“ (tasuline), oktoober–november 2012, samuti oktoober–november 2013.

Tegevused: rukkikasvatuse ajaloo tutvustamine, viljaterade tundmaõppimine, esivanemate kombel jahu jahvatamine ja leivataigna valmistamine ning leivaahjus leiva küpsetamine. Rukkileiva kui tervisliku toiduaine tutvustamine ja populariseerimine.

Tähtpäevaprogrammid

Üheksast rahvakalendritähtpäevi tutvustavast programmist oli populaarseim jõuluprogramm

„Talulapse jõuluootus“ 4.–19.12.2012

Liikunud ajas tagasi, tutvusid lapsed jõulutoitude maagilise maailmaga, meisterdasid kingitusi, sõitsid reega, kohtusid talutoas jõulusoku ja jõuluvanaga ning kinnitasid keha jõulukohvikus.

„Tahma-Toomas tarest välja, et saaks valged jõulud tulla!“ detsember 2013. Koheva, valge lume pealt paistab hästi silma, kui seal on kasvõi terakegi musta. Nii näeb ka Tahma-Toomas, käies tarest tarre, kui pererahvas on unustanud mõne nurgakese jõulude eel puhastamata. Aga ega Toomas siis pahapärasest pererahvale õpetussõnu jaga, vastupidi. Tahma-Toomas teab, et korralikud ettevalmistused jõuludeks toovad tuleval aastal perre õnne ja jõukust. Vaatame, kuidas erinevates taludes jõuludeks valmistutakse. Kui kõik on tõesti tehtud ja korras, tuleb ka jõuluvana.

Sünnipäevaprogrammid

Võimalus korraldada lapsele meeldejäädv ja tore sünnipäev vanas mõisas. Pakutakse mängu, meisterdamisprogramme ja mitmesuguseid üllatusi lähtuvalt tellija soovidest.

Pulmaprogrammid

Vanade pulmakommete ja endisaegse eluolu tutvustamine, peigmehe ja pruudi eksam, noorpaarile esimese ühise leiva kinkimine. Soovi korral valmistatakse sepikojas kodu ja pere hoidev sümbol.

Kursused

Rukkileiva valmistamise kursus, juhendaja Tiina Ivandi. 1.03., 30.03., 31.03, 11.04., 20.04., 9.11., 10.11.2012.

Puidu restaureerimine, juhendajad Janika Turu, Joel Kõivistik, Toomas Asi. 29.03–1.04.2012, 24.01.2013

Täiskasvanute koolituse nädal: akna restaureerimine, roigasmööbli valmismine, juhendaja Joel Kõivistik. 2013.

Roigasmööbli valmistamine, juhendajad Janika Turu, Merle Ambre, Joel Kõivistik. Aprill, mai, juuni, august 2012.

Roigasmööbli kursus raskesti kasvatatavatele lastele. 31.10.2013

Sepatöö, juhendajad Kaspar Kull (2012) ja Mart Salumaa (2013).

Silmuskudumise kursus, juhendajad Virge Inno ja Janne Vaabla. 16.10.2013.

Õmblemiskursus: Kihnu vardakoti õmblemine, juhendajad Virge Inno ja Janne Vaabla. 17.10.13

Üritused

Loomekonkursid

„Taimede maagiline jõud“ 2012/2013.

Loodusteemalise konkursi eesmärk oli suunata noori uurima oma kodu- või kooliümbruse taimestikku, põllukultuuride kasvupiirkondi ning taimede kasulikke ja ravivaid omadusi. Konkursi toetab kooli loodusõpetuse ainekava. Konkursile oodati teesegusid koos vahva nimega, kirjaliku retseptiga, tee kasutusala ja koostisosade valiku põhjendusega, täiendavate materjalidega (herbaarium, fotod või joonistused segus kasutatud taimedest).

Osalema oodati I–VII klassi õpilasi koos klassiga, väikese sõpradegrupi või perega.

Hinnati tee maitseomadusi, retsepti unikaalsust, koostisosade põhjendatust, materjalide vormistamist. Konkursil osales 48 õpilast üle Eesti väga põnevate ning kaunilt kujundatud teesegudega. Peauhinna võitis Jaano Oras Vasta kooli 7. klassist, parima ühistöö auhind läks Valga põhikooli 5.d klassile, unikaalse retsepti auhinna pälvisid Lustivere kooli 6.klassi õpilane Moonika Schütz ja 7. klassi õpilane Enely Melsas, eriauhinna said Katrina Orlova Narva Humanitaargümnaasiumi 1.a klassist ja Porkuni kooli õpetaja Reet Griffel.

Konkursile laekunud töödest koostati näitus.

Lõpetamine rahvusvahelisel taimede lummuse päeval 18.05.2013.

Suürüritused

Muuseumiöö

„Öös on kino“, 19.05.2012.

„Öös on inimesi“ 18.05.2013

Ühtlasi oli ka rahvusvaheline taimede lummuse päev, mida silmas pidades toimus töötuba „Rohelised saladused“ ning loodusteemalise konkursi „Taimede maagiline jõud“ lõpetamine ja võitjate väljakuulutamine.

Avati näitused „Lodjapuu – 2013. aasta puu“, „Nurmkana – 2013. aasta lind“ ja „Hunt – 2013. aasta loom“.

Üle-Eestiline talgupäev „Teeme ära!“

19.05.2012 ja 18.05.2013

Põllumajandusmuuseumis koristasid talgulised muuseumi ümbrust, puhastasid näituseväljakut ja korrastasid museaale.

Viss 2012. Ülenurme mõisa- ja talupäev, 8.06.2012

Eesti punase ja eesti holsteini tõu näitus-konkurss Viss 2012 (koostöös Eesti Tõuloomakasvatajate Ühistuga). Lisaks loomade vaatamisele ja kauneima lehma valimisele kaasaelamisele said külastajad uurida näitust, proovida kätt muuseumi töötubades, valmistada jäätist ja sõira ning ostelda käsitöö ja talukauba laadal. Vissi tiitli pälvisid Tartu Agro lehmad.

Viss 2013. Ülenurme mõisa- ja talupäev. 5.07.2013

Eesti Tõuloomakasvatajate Ühistuga eesti holsteini ja eesti punast tõugu näitus-konkursi Viss 2013. Mõlema tõu arvestuses pälvisid esikoha Tartu Agro lehmad Monitor ja Hüplik.

Jaanipäev**22.06.2012.**

Süüdati jaanituli, valmistati vihtasid, sepestati grillvarrast, keedeti koorekomme, avatud olid kõik näitused. Jalakeerutuse eest hoolitsesid Kihnu Virve ja Audru Jõelaevanduse Punt.

21.06.2013

Jaanituli ja tantsuõhtu Ott Leplandi saatel, rammumehe võistlused, päevakohased õpitoad: pärja punumine, kasevihtade valmistamine, puidust ehete meisterdamine, roigasmööbli tegemine ja väliääsil sepestamine.

Eesti päevad Euroopa lasterikaste perede konverentsi „Lasterikkus – kas tõeline rikkus?“ raames, 19.–21.07.2012

Üritus toimus koostöös Lasterikaste Perede Liiduga. Kokkutuleku avaüritus oli Eesti Põllumajandusmuuseumis, samas pakkusid kohalikud kaupmehed Eestis valmistatud käsitööd ja toidupoolist. Peredel oli võimalus osa saada muuseumi töötubadest ja nautida simmanit. Teisel päeval jätkati töötubades ja toimus illusioonietendus Jürgen Vebberi juhtimisel. Ees- tit külastasid seitsme riigi esindused: Läti, Leedu, Portugal, Ungari, Venemaa, Hispaania ja Itaalia.

Rukkimaarjapäev koostöös Eesti Rukki Seltsiga.**11.08.2012.**

Muuseumi põllul lõigati rukist, peksti reht käsitsi ja masinaga, kuulati Rukkikuninga ettekannet. Avatud olid kõik näitused ja õpitoad.

17.08.2013

Muuseumi põllul lõigati rukist sirbi ja vikatiga, seoti vihku ja pandi hakki, õpitubades valmistati õlgpunutisi. Rukkikasvatuse mõttetalgutel vaeti rukkikasvatuse üldist seisut Eestis ja Euroopas ning arutati Eesti kohaliku sordi 'Sangaste' kasvatamisega seonduvat. Eesti Rukki Seltsi preemia „Kuldse rukkivihu laureaat“ anti üle Maamajanduse peatoimetajale Heiki Raudlale artikli „Rukis sobib nii toiduks kui allapanuks“ eest.

Tartu sügisnäitus. Tõuloom 2012, 1.09.2012

Sai tutvuda parimate tõuloomade ja aretajatega ning vaadata tavalisi ja eksootilisi taluloomi ja -linde. Tõrvandi päästekomando õpetas ohutust, Ahhaa teadusteater aga loodusseadusi etenduses „Vinge muna“. Mõõtu võeti õunakoorimises ja rammu näitamises, avatud olid kõik muuseumi näitused ja õpitoad.

7.09.2013.

Avati Eesti Panga rändnäitused „Eesti raha margast euronit“ ja „Eurosüsteem“, koostajad Eesti Panga Muuseum ja Ivar Leimus. Näituse korraldasid Mare Viiralt ja Marat Viires. Väljapanek jäi külastajatele uudistamiseks aasta lõpuni.

Lõikuspüha, 13.10.2012.

Linastus Mati Naruski filmitriloogia „Kivi sahka!“, kohtuti filmimeeste Mati Naruski, Rein Hansoni ja Märt Müüriga ning meenutati ETV maaelusaadet „Viljaveski“. Konkursi „Pärim koduleib“ laureaaditiitlit pälvis Uhti kõrtsi perenaine Kai Paks. Avati MTÜ Tartu Maar-

ja Tugikeskuse ja Tartu Maarja Kooli käsitöönäitus „Sügis“, EMÜ Polli Aiandusuuringute keskuse väljapanek „Eestimaa õunad“ ja pakendinäitus „Aiasaadused Eesti toiduainetetööstuses“. Õpitubades sai meisterdada mitmesuguseid esemeid ja kaunistusi.

12.10.2013.

Toimus koostöös Eesti Leivaliiduga, sai tutvuda Eesti leivatootjate toodanguga, valmistada hapukapsast, valmistada muldvärvi ning osaleda mõttetalgutel. Mõttetalgutel võeti kokku aasta Eesti põllumajanduses. Põllumajandusministeerium tutvustas uut maaelu arengukava ning Tartumaa Põllumeeste Liidu esindaja Jaan Sõrra rääkis põllumajandustootjate rõõmudest ja muredest lõppeval aastal. Eesti teraviljast nii kohalikul kui välisurul pajatas AS Tartu Mill ostujuht Leonid Dulub.

Avati pakendinäitus „Eestist imporditud toiduained“.

Maakinopäev „Eesti film 100“ raames 25.11.2012.

Vaadati montaaži põllumajandusteemalistest filmidest ning Peeter Simmi mängufilmi „Ideaalmaastik“ (Tallinnfilm, 1980).

Avati näitus „Mälestusi maakinost“, koostaja Kaarel Vissel, kujundaja Maarika Tang; videoprogrammi koostaja Kaarel Vissel, IT-lahendus Priit Paris.

Endiste Tartu rajooni kinomehaanikute kokkutulek.

Eesti Põllumajandusmuuseum 45. 27.06.2013

Rahvusvaheline konverents „Agricultural and rural life museums as conservers of rural heritage and their role in the development of international tourism“.

Avati uued püsiekspositsioonid „Lina meie igapäevaelus“, „Linnukasvatus Eestis“, fondinäitus „Põllumajandustehnika Eestis“ ja näitus „Naised põllumajanduse mehhaniseerimisel“.

Meisterdamisvõimalusi pakkusid rahvuslikud töötoad, toimusid maarahvalaat ja simman ansambliga „Tuulelõõtsutajad“, esinesid folkloorikollektiivid „Haavikuemandad“ ja „Kolumats“.

Teadusüritused

Kogumisseminar põllumajandusreformi läbiviijatele maakondades 19.01.2012.

Metoodilised nõuanded:

Mälestuste kogumine Google'is – Mati Tamm.

Konverents „20 aastat põllumajandusreformist“ 13.03.2012.

Kultuuriministeeriumi ja Muuseumiühingu koostöös väljaantava Eesti muuseumide 2012. aasta teadusauhinna nominent teadusürituste kategoorias.

Ettekanded:

Eesti 1919. a maareformi läbiviimisest ja seostest 1990. aastate reformidega – prof Tiit Rosenberg.

Reformiga kolhoosist turumajandusse – Mati Tamm.

Põllumajandusreform omandireformi osana juristi pilgu läbi – Uno Feldschmidt.

Vallad võtsid valitsemise üle kolhoosidelt ja sovhoosidelt – PhD Jüri Ginter.

Millist maaelu me tahtsime ja millise me saime – Dr.ec Jaan Leetsar.

Põllumajandusreformi mõju tootmise konkurentsivõimele – Ants Käärma.

Talud ja põllumajandusreform: algus, areng ja hetkeseis – Ants Aaman.

Põllumajandustootjad ja põllumajandusreform: algus, areng ja hetkeseis – Juhan Särgava.

Põllumajandusreformist Surjus: reformi taust ja tulemused – Jaanus Männik.

Maaelu Edendamise Sihtasutuse (MES) tegevus ettevõtlus- ja elukeskkonna arendamisel maal – Raul Rosenberg.

Põllumeeste edulood konkursilt „Aasta põllumees 2001–2011“ – Silja Lättemäe.

Põllumajanduse trendid ja hetkeseis 2010.a põllumajandusloenduse andmetel – Eve Valdvee.

Eesti maaelu ja põllumajanduse areng viimasel 20 aastal. Kuidas edasi? – prof Rando Värnik.

Moderator: Hardo Aasmäe.

Avati näitus „Põllumajandusreform“.

Teadusajaloopäev „Jüri Kuum – 90“, pühendatud muusemi mõtte algataja ja esimese juhataja Jüri Kuuma 90. sünniaastapäevale. 24.05.2012

Ettekanded:

Maaparanduse ajaloost – Ants Juske.

Prof Jüri Kuum ja maaparandus – Koit Alekand.

Prof Jüri Kuum ja APS – Heldur Peterson.

Prof Jüri Kuum ja Eesti Põllumajandusmuuseumi algusaastad – Aimur Joandi.

Film „Väärt mõte“ (1986) prof Jüri Kuumast – Eesti Põllumajandusmuuseumi filmikogu.

Moderator: Ell Vahtramäe.

Rahvusvaheline seminar „More Attention to Rye“ koostöös Põllumajandusministeeriumi ja Eesti Rukki Seltsiga 15.–16.11.2012 (Merli Sild, Enelin Kõrts, Vahur Kukk)

Ettekanded:

Ülevaade Julius Kühni Instituudi teadustegevusest rukki geneetika ja sordiaretuse valdkondades – Dr Bernd Hackauf.

Ülevaade rahvusvahelise rukkivõrgustiku tegevuse võimalustest – Ruve Šank.

Ülevaade N. I. Vavilovi nimelise Instituudi tegevusest põllumajanduskultuuride geneetiliste ressursside säilitamisel ja uurimisel; ülevaade talirukki kollektsioonist ja selle kasutamisest – Prof Igor Loskutov.

Ülevaade FAO Euroopa ja Kesk-Aasia büroo tegevusest toiduohutuse ja toiduga varustuse valdkondades – Eleonora Dupouy.

Ülevaade mahetootmisest ja mahetoodete kasutamisest Austrias – Cornelia Godfrei.

Ülevaade veskite ühenduse Myllyliitu ry tegevusest ja põllumajandusliku tootmise strateegiast Soomes – Seppö Koivula.

Ülevaade Eesti Põllumajandusmuuseumi tegevusest, ekspositsioonide ja näituste tutvustamine – Merli Sild ja Ellen Pärn.

Ülevaade projektist „Eesti Rukkitee“ ja talirukkisort 'Sangaste' maherukkina Euroopasse – Vahur Kukk.

Koduleht www.ryeroute.eu.

V noorteadlaste konverents 22.11.2012.

Ettekanded:

Indrek Liiva – Mulla elektriline läbitavus sõltuvalt väetamisest.

Angela Koort – Maheväetiste mõju poolkõrge mustika (*Vaccinium x atlanticum* E. P. Bicknell) produktiivsusele ja viljade keemilisele koostisele.

Leanella Kungla – Kasemahl kui toiduainete toore.

Tarmo Piho – Toiduainete tehnoloogia alusprotsesside labori võimalused teadus- ja õppetöös.

Kristi Grünberg – Avalik ja privaatne endiste põllumajandusjuhtide omaeluloolistes jutustustes.

Märt Uustalu – Kuidas Voltveti mõisnik Heinrich von Stryk oma võõrandatud mõisa kompensatsioonist ilma jäi.

Stendiettekanded:

Kristi Kerner – Ülevaade sigade heaolu hindamismetoodikatest.

Maris Kimmel – *Clostridium* spp. esinemine juustutööstuses – määramismetoodikad ja ennetamine.

Moderaator: Ell Vahtramäe.

Eesti Põllumajandusmuuseumi 45. aastapäevale pühendatud rahvusvaheline konverents „Agricultural and rural life museums as conservers of rural heritage and their role in the development of international tourism” 26.–30.06.2013

Konverentsi korraldajad ja läbiviimise eest vastutajad Merli Sild ja Sille Sepmann pälvisid Eesti muuseumide aastaauhinna kategoorias „2013. aasta teadusauhind: sündmused“

Plenaarettekanded:

Jenny Hagenblad (Rootsi): Dead seeds telling stories – What historical collections and in situ field pea can tell us about crop history

Eroma Urban (Valgevene): Основные результаты и стратегия селекции озимой ржи в Республике Беларусь.

Sigurlaugur Ingólfsson (Island): Challenges of recreating rural life in 19th century Iceland

Mouette Barboff (Prantsusmaa): Boiled bread of Villar-d'Arènes

Giséle Barboff (Prantsusmaa): Rye bred in France

Klara Sielicka-Barylka (Poola): Udi people in Azerbaijan. Project: skansen

Eda Veeroja (Eesti): Intangible Cultural Heritage of Smoke Sauna in Võrumaa

Isabel Hughes (Suurbritannia): Engaging with Rural Life Collections, a British perspective

Målfrid Snørteland (Norra): Agricultural science and education in specialised museums. Use of animals in museum programmes

Gheorge Petre, Marina Ilie (Rumeenia): Preservation and promotion of rural tradition

Canada Agriculture Museum's use of a national historic site to engage contemporary interest in agriculture

Debra Reid (USA): Working Animals at Living History farms

Urszula Nowakowska, Anna Greškowiak-Przywecka (Poola): "The past – to the future". Activities of the National Museum of agriculture and Food Industry in Sreniawa in popularizing the knowledge about agriculture and its transformations

Marina Yakovleva (Venemaa): Russian Bread Museum experience to promote the traditions of rural culture among the urban population

Varri Väli (Eesti): Estonia's five-

year opportunities as a destination of culinary tourism

Mare Mätas (Eesti): Ten years of UNESCO

Svetlana Petrouknina (Venemaa) Experience of the Centre of Russian Folk Art in the development of interactive programs on rural tourism

Asnate Ziemele (Läti): Countryside bounty farms – how to involve agriculture in rural tourism

Railli Mengel-Sünt (Eesti): The essential role of rural heritage in designing rural tourism services

Mõttekojad:

Rye and traditional bread on our table.

Historical aspects of flax cultivation and flax products today.

Agricultural science and education in specialised museums. Use of animals in museum programmes.

Development of agricultural technology. Agricultural technology in the collections of the museum and the conservation and restoration work done in museums.

Agricultural and rural life museums as attractive tourism and visiting centers at the international level.

Koduleht <http://epm.ee/conference/>

Teadusajaloopäev: Nikolai Rootsi 125, Elmar Lep(p)ik, Arnold Sau 85
koostöös Akadeemilise Põllumajanduse Seltsiga 30.10.2013

Ettekanded:

Nikolai Rootsi 125 – Karl Annuk.

Puhas põld, vägev vili – Jaan Kuht.

Salapärase Elmar Leppik – Ken Kalling.

Mikroseente herbaarium TAA – Bellis Kullman.

Rohumaateadlase Arnold Sau elust ja tööst – Rein Viiralt.

Ringkäik Taastuvate Loodusvarade Teaduskeskuses

Mõisakonverents „Eesti soost mõisnikud“ 21.11.2013.

Ettekanded:

Talupojast mõisnikuks: eestlastest mõisaomanike sotsiaalse tõusu mudelid – Tiit Rosenberg.

Eestlastest mõisnikkonna teke ja areng 19. saj...1919 – Märt Uustalu.

Vabadusristi kavalerid ja mõisasüdamed – Kaarel Vissel.

Hans Wühner – rahvusliku liikumisaja tegelasest mõisaomanikuks – Kersti Taal.

Jaak Kissa Saverna mõisnikuna: allakäigu anatoomia – Kersti Lust.

Ülenurme mõisnikud – Elvi Nassar.

Eestlastest mõisnike materjale EPMi kogudes – Lembit Karu.

Tänased Eesti mõisaomanikud – Valdo Praust.

Väljaanded

Konverents „20 aastat põllumajandusreformist“: Teesid. 13. märtsil 2012 Eesti Maaülikooli aulas. Koostanud ja toimetanud Ell Vahtramäe, redigeerinud Ellen Pärn, küljendanud ja kaane kujundanud Marat Viires. Ülenurme: Eesti Põllumajandusmuuseum 2012, 40 lk.

Jüri Kuum. Eesti talurahva uskumusi, kombeid ja kogemusi veisekasvatuses. Toimetanud Ell Vahtramäe, küljendanud ja kaane kujundanud Marat Viires. Ülenurme: Eesti Põllumajandusmuuseum, 2012, 87 lk, ill.

V noorteadlaste konverents. Eesti Põllumajandusmuuseum 22. november 2012. Koostanud ja toimetanud Ell Vahtramäe, redigeerinud Ellen Pärn, küljendanud ja kaane kujundanud Marat Viires. Ülenurme: Eesti Põllumajandusmuuseum, 2012, 28 lk.

Mõisakonverents „Eesti soost mõisnikud“ 21. novembril 2013 Eesti Põllumajandusmuuseumis: Ettekannete teesid. Koostanud ja toimetanud Ell Vahtramäe, kujundanud Marat Viires. Ülenurme: Eesti Põllumajandusmuuseum, 2013, 16 lk.

Eesti Põllumajandusmuuseumi aastaraamat IV. Koostaja Ell Vahtramäe, toimetajad Kanni Labi, Ell Vahtramäe, redigeerija Ellen Pärn, kaane kujundaja Maarika Tang, küljendaja Marat Viires. Ülenurme, 2013, 322 lk, ill. Püsiline TÕ e-raamatukogus <http://hdl.handle.net/10062/40898>

Eesti Põllumajandusmuuseumi maaelu- ja kultuuriprogrammid 2012 [Voldik eesti, vene, inglise, soome keeles].

Muuseumiprogrammid sept–dets 2012 [Infoleht].

Kolme muuseumi voldik. Koostas Merli Sild, kujundas Marat Viires. 2013

Ilmunud artiklid

Anne Grišan: Kogude osakond 2010.–2011. aastal. // Eesti Põllumajandusmuuseumi aastaraamat IV, lk 221–233. Püsiline TÕ e-raamatukogus <http://hdl.handle.net/10062/40898>

Virge Inno: Virust Võruni: eritüübilised seelikud nüüdisaegses võtmes. // Eesti Põllumajandusmuuseumi aastaraamat IV, 121–136. Püsiline TÕ e-raamatukogus <http://hdl.handle.net/10062/40898>

Lembit Karu: Ühest kohalikust naisseltsist. // Eesti Põllumajandusmuuseumi aastaraamat IV, lk 99–112. Püsiline TÕ e-raamatukogus <http://hdl.handle.net/10062/40898>

Ellen Pärn: Constance Kalm – krahv Fr. v. Bergi abiline 'Sangaste' rukki aretamisel // Eesti Põllumajandusmuuseumi aastaraamat IV, lk 43–62. Püsiline TÕ e-raamatukogus <http://hdl.handle.net/10062/40898>

Merli Sild: Eesti Põllumajandusmuuseumi tegevus 2010. aastal. // Eesti Põllumajandusmuuseumi aastaraamat IV, lk 165–170. Püsiline TÕ e-raamatukogus <http://hdl.handle.net/10062/40898>

Merli Sild: Eesti Põllumajandusmuuseumi tegevus 2011. aastal. // Eesti Põllumajandusmuuseumi aastaraamat IV, lk 171–180. Püsiline TÕ e-raamatukogus <http://hdl.handle.net/10062/40898>

Ell Vahtramäe. [Eessõna: Jüri Kuuma tutvustav ülevaade] // Jüri Kuum. Eesti talurahva uskumusi, kombeid ja kogemusi veisekasvatuses. Toimetanud Ell Vahtramäe, küljendanud ja kaane kujundanud Marat Viires. Ülenurme:

Eesti Põllumajandusmuuseum, 2012, lk 7.

Ell Vahtramäe. Jõulukombestiku kujunemine // Kalender 2014, toim G. Olevsoo, lk 75–82.

Ell Vahtramäe. Põllumajandus rahvatarkuse ja teaduse vahel: folkloori vaade // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 41, lk 204–220. [indeks 1.1] Püsilink TÜ e-raamatukogus <https://ojs.utlib.ee/index.php/TYAK/article/view/1183/1141>

Ell Vahtramäe. Muutustest eesti maanaise stereotüüpses kuvandis Eesti naisteajakirjade põhjal // Eesti Põllumajandusmuuseumi aastaraamat IV, lk 9–24. Püsilink TÜ e-raamatukogus <http://hdl.handle.net/10062/40898>

Ell Vahtramäe. 2010. ja 2011. aasta kroonika // Eesti Põllumajandusmuuseumi aastaraamat IV, 181–120. Püsilink TÜ e-raamatukogus <http://hdl.handle.net/10062/40898>

Ell Vahtramäe. Teadustöö 2010. ja 2011. aastal // Eesti Põllumajandusmuuseumi aastaraamat IV, lk 245–258. Püsilink TÜ e-raamatukogus <http://hdl.handle.net/10062/40898>

Ell Vahtramäe. Kuidas teha verikäkki? // Maablogi 11.12.2013. <http://maablogi.wordpress.com/2013/12/11/kuidas-teha-verikakki/#more-1033>

Ell Vahtramäe. Jõulumaiuseks tee seakõrvad. // Maablogi 12.12.2013. <http://maablogi.wordpress.com/2013/12/12/joulumaiuseks-tee-seakorvad/>

Mare Viiralt. Põllumajandusmuuseumi uus püsiekspositsioon „Põllumajanduse ja maaelu areng Eestis läbi sajandite“, ajutised näitused ja neil põhinevad muuseumiprogrammid 2010. ja 2011. aastal // Eesti Põllumajandusmuuseumi aastaraamat IV, lk 234–244. Püsilink TÜ e-raamatukogus <http://hdl.handle.net/10062/40898>

Kaarel Vissel. Problems of objects conservation and storing in Estonian Agricultural Museum. // Problemy Muzeów związane z zachowaniem i konserwacją zbiorów: V międzynarodowa konferencja konserwatorska Szreniawa, 5–6 października 2012 = Problems connected with keeping and conserving of collections in museums: 5th international conservation conference Szreniawa, 5–6 october 2012. Szreniawa 2013, pp 299–303.

Ilmunud teesid

Lembit Karu: Eestlastest mõisnike kohta Eesti Põllumajandusmuuseumi (EPM) kogudes. // Mõisakonverents „Eesti soost mõisnikud“ 21. novembril

2013 Eesti Põllumajandusmuuseumis: Ettekannete teesid. Ülenurme, 2013, lk 7.

Ell Vahtramäe. Näitus „Põllumajandusreform“. // „Pildi sisse minek“: ARSi kogumiskonverents Tartus, 23. oktoobril 2012. lk 27–28. <http://www.folklore.ee/rl/inste/ars/kk12/teesid.htm>

Ell Vahtramäe. Kust tuleb toit? [kaasaegsed toidumüüdid]. // Internet, narratives, values, places: 22.–23. november 2012, Mäetaguse. Tartu, lk 15. <http://www.folklore.ee/rl/fo/konve/2012/mtseminar/>

Ell Vahtramäe. Põllumajandusteadus folkloristi pilgu läbi // Tartu Ülikooli ajaloomuuseumi aastakonverents „Teadusinnovatsiooni jõudmine praktikasse läbi aegade“ (pühendatud Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsioteedi 220. aastapäevale) 6.12.2012.

Ell Vahtramäe. Urbanistlik põllumajandus Internetis // VIII folkloristide talvekonverents „Folkloor linnas ja linnast“ 28.02. Tallinna Ülikoolis. Tallinn-Tartu, 2013, lk 20. http://www.folklore.ee/rl/talvekonverents/Linn_konv_SISU2.pdf

Kaarel Vissel. Vabadussõjas vastutavatel kohtadel teeninud sõjaväelased mõisasüdametest saadud autasumaade omanikena. // Mõisakonverents „Eesti soost mõisnikud“ 21. novembril 2013 Eesti Põllumajandusmuuseumis: Ettekannete teesid. Ülenurme, 2013, lk 4.

Kaitstud kraaditööd

Kaarel Vissel: Hobusekasvatuse seos riigikaitsega Eesti Vabariigis aastail 1920–1940. Juhendaja Ago Pajur. Kaitstud kraad: MA ajaloo alal, kaitsmise kuupäev 1.06.2012.

Peetud ettekanded

Kerle Arula: 2012. a. muuseumiprogrammide tutvustus. Ülenurme valla info-tund 12.01.2012.

Kerle Arula: „Igaüks saab hakkama“ muuseumide hariduskonverentsil Pärnu Muuseumis 26.02.2013

Lembit Karu: Põllumeeste seltside tekkelugu. Konverents „Seltsitegevuse aastasada“ Väike-Maarjas 20.09.2012.

Lembit Karu: „Eestlastest mõisnike materjale EPMi kogudes“ mõisakonverentsil „Eesti soost mõisnikud“ Eesti Põllumajandusmuuseumis 21.11.2013

Ellen Pärn: Eesti Rukkitee – võimalus väärikalt tutvustada rahvusvilja ajalugu rahvakultuuri osana. Eesti Rukki Seltsi konverents Eesti Põllumajandusmuuseumis 13.04.2012.

Ellen Pärn: Rukkist ja rukkimaarjapäevast. Rukkimaarjapäev Jõgevamaal Saare vallas Voorel 18.08.2012.

Ellen Pärn: „Rukis ja rukkileib Eesti Põllumajandusmuuseumis“ konverentsi „Agricultural and Rural Life Museums as Conservers of Rural Heritage and Their Role in the Development of International Tourism“ töötoas „Rukis ja traditsiooniline rukkileib meie toidulaua“. Eesti Põllumajandusmuuseumis 27.06.2013

Ellen Pärn: „Lõikuskuu tähtpäevad: lauritsapäev, rukkimaarjapäev, pärtliapäev“ Rukkimaarjapäeval Eesti Põllumajandusmuuseumis 17.08.2013

Ellen Pärn: „Eesti Rukkitee. Rukis. Rukkileib“ rahvusvahelisel seminaril „Hoida, et mitte kaotada“ Sangaste lossi ovaalsalis 27.09.2013

Ellen Pärn: „Põllumajanduse uperpallid“ Viljandi muuseumi sõprade seltsi ettekandeõhtul Viljandi muuseumis 17.12.2013

Merli Sild. Eesti Põllumajandusmuuseumi tahe ning võimalused rukki ja rukkiga seotud rahvakultuuri väärtustamiseks: Rukkiküün. Eesti Rukki Seltsi konverents Eesti Põllumajandusmuuseumis 13.04.2012.

Merli Sild. Estonian Agricultural Museum and it's activities in the „Rye Route“ Project.

Adelboden, Šveits. 14.06.2012.

Ell Vahtramäe: Keeleparasiidid [põllumajanduslikes teadustekstides enimesinevad keelevead]. APSi aastakonverents „Parasiidid“ biotehnilistes süsteemides“ Eesti Maaülikoolis 25.04.2012.

Ell Vahtramäe: Näituse „Põllumajandusreform“ saamislugu ja koostamise lähtekohad. ARSi kogumiskonverents „Pildi sisse minek“ Eesti Kirjandusmuuseumis 23.10.2012.

Ell Vahtramäe: Kust tuleb toit? [kaasaegsed toidumüüdid, uskumused tervislikust toidust ja toitumisest]. 5. seminar-konverents „Internet, narratives, values, places“ rahvusvahelisest interdistsiplinaarsete teaduskonverentside sarjast „Keelest meeleni“ Mäetagusel 22.11.2012.

Ell Vahtramäe: Põllumajandusteadus folkloristi pilgu läbi. Tartu Ülikooli ajaloomuuseumi aastakonverents „Teadusinnovatsiooni jõudmine praktikasse

läbi aegade“ (pühendatud Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsioteedi 220. aastapäevale) Tartu Ülikooli ajaloomuuseumis 6.12.2012.

Salvestis UT TVs: <http://www.uttv.ee/naita?id=16102>

Ell Vahtramäe: „Urbanistlik põllumajandus Internetis“ VIII folkloristide talvekonverentsil Tallinna Ülikoolis 28.02.2013

Ell Vahtramäe: „Põllumajandus rahvatarkuse ja teaduse vahel: folkloristi vaade“ APSi teaduskonverentsil „Põllumajandusteadused Eestis“ EMÜ Tehnikamajas 24.04.2013

Ell Vahtramäe: „Museology and Researching in Museums: experience of Estonian Agricultural Museum“ konverentsi „Agricultural and Rural Life Museums as Conservers of Rural Heritage and Their Role in the Development of International Tourism“ töötoas „Põllumajandusteadus ja -haridus erialamuuseumides. Loomade kasutamine muuseumiprogrammides“. Eesti Põllumajandusmuuseumis 27.06.2013

Ell Vahtramäe: „Kilde Ülenurme mõisa ajaloost“ Tõrvandi Raamatukogus 12.11.2013

Katrin Vask: „Hariduslikud programmid Eesti Põllumajandusmuuseumis“ keskkonnahariduse infopäeval Tartumaa õpetajatele, 5.09.2013

Mare Viiralt: EPMi muuseumiprogrammid koolidele. Tartumaa keskkonnahariduste infopäev. 11.09.2012.

Mare Viiralt: „Lina meie igapäevaelus“ Viljandi Muuseumi Sõprade Seltsi ettekandedel Viljandi muuseumis 17.12.2013

Kaarel Vissel: Conservation and storing problems of objects in Estonian Agricultural Museum. 5th International Preservation Conference Poola Põllumajanduse ja Toiduainetetööstuse Muuseumi Szreniawas (Poola) 9.10.2012.

Kaarel Vissel: „Aurujõud Põhja-Liivimaa põllumajanduses aastail 1895–1917“ konverentsil „Agricultural and Rural Life Museums as Conservers of Rural Heritage and Their Role in the Development of International Tourism“ Eesti Põllumajandusmuuseumis 27.06.2013

Kaarel Vissel. „Vabadusristi kavalerid ja mõisasüdamed“ mõisakonverentsil „Eesti soost mõisnikud“ Eesti Põllumajandusmuuseumis 21.11.2013

Ettekanded Reedeseminaridel

Reedeseminarid on sisse seatud töötajate erialaste teadmiste arendamiseks ja akadeemilise esinemisoskuse parandamiseks. Reedeseminaridel tutvustatakse oma uurimistemasid ja meile olulistel teemadel avaldatud kirjandust, samuti on oodatud välislektorid ja kohtumised kolleegidega teistes muuseumides.

Lembit Karu: Roela-Altserva Maanaiste Selts. 14.05.2012

Ellen Pärn: Constance Kalm – krahv Fr. v. Bergi abiline 'Sangaste' rukki aretamisel 22.02.2012

Ell Vahtramäe: Ülevaade laekunud põllumajandusreformi lugudest ja mõttetalgud nende eksponeerimiseks 22.02.2012

Katrin Vask. Eesti maaelu arengukava 2014–2020 ülevaade, 28.10.2013

Õppetöö

Loengud

Ellen Pärn. Põllumajanduse ajalugu Eesti Maaülikooli põllumajandus- ja keskkonna instituudi aianduse ning põllumajandussaaduste tootmise ja turustamise eriala I kursuse üliõpilastele: 2012/13 õa sügissemestril 14 loengut à 2 tundi, 7 seminari, neist 2 muuseumis, arvestus; 2013/2014 õa sügissemestril 5 rühmale 14 loengut, à 2 tundi; 7 seminari, neist 2 muuseumis.

Ellen Pärn. Põllumajanduse ajalugu Eesti Maaülikooli põllumajandus- ja keskkonna instituudi põllumajandusettevõtete majandamise eriala I kursuse kaugõppe üliõpilastele 2012/13 õa sügissemestril 3 loengut à 9 tundi, 1 seminar à 3 tundi muuseumis, arvestus.

Ellen Pärn. Toiduainete taimne toore ja toidukultuur. Eesti Maaülikooli Veterinaarmeditsiini ja loomakasvatuse instituudi toiduteaduse ja toiduainete tehnoloogia osakonna II kursuse üliõpilastele, 2012/13 õa sügissemestril 12 loengut à 5 tundi, 3 seminari à 5 tundi, neist üks muuseumis, eksam); 2013/2014 õa sügissemestril 12 loengut à 5 tundi, 3 seminari à 5 tundi, neist üks muuseumis).

Vabaained

Ellen Pärn. Mesi – tervise hoidja. Eesti Maaülikooli põllumajandus- ja keskkonna instituudi põllumajandusettevõtete majandamise eriala kaugõppe II kursuse üliõpilastele 2012/2013 õa kevadsemestril 4 loengut à 3 tundi, 2 seminari à 3 tundi; 2013/2014 õa sügissemestril 4 loengut – à 3 tundi, 2 seminari muuseumis à 3 tundi.

Ellen Pärn. Rukkileib meie toidulaul. Eesti Maaülikooli üliõpilastele 2012/2013 õa sügissemestril 5 loengut à 3 tundi, 2 seminari à 3 tundi muuseumis; 2013/2014 õa sügissemestril 5 loengut à 3 tundi, 2 seminari à 3 tundi muuseumis.

Katrin Vask. Loeng „Praktiline keskkonnakorraldus Eesti põllumajanduse kontekstis“ põhiaine „Praktiline keskkonnakorraldus“ raames maastikukaitse ja -hoolduse eriala 1. kursuse magistrantidele, 11.10.2012.

Põllumajandusreformi läbiviijate kogumisseminarist osavõtjad. 19. jaanuar 2012. Foto: Marat Viires.

Janika Turu viib läbi mööbli restaureerimise töötuba. 22. veebruar 2012. Foto: Marat Viires.

Vastlatrall. 22. veebruar 2012. Foto: Marat Viires.

Tartu Maarja Kool vastlapäeval. 22. veebruar 2012. Foto: Marat Viires.

Näituse „Põllumajandusreform“ avamine konverentsil „20 aastat põllumajandusreformist“. 13. märts 2012. Foto: Marat Viires.

Konverents „20 aastat põllumajandusreformist“. 13. märts 2012. Foto: Marat Viires.

Konverentsi „20 aastat põllumajandusreformist“ juhatab Hardo Aasmäe.
13. märts 2012. Foto: Marat Viires.

Lihavõtteprogramm. Janika Turu juhendab meisterdajaid. 4. aprill 2012. Foto: Marat Viires.

Aavo Sõrmus tutvustab näitust „Biotehnoloogia ja tervislik toit meie laual“
Ahtme Gümnaasiumi 10 klassile. 12. aprill 2012. Foto: Marat Viires.

Häärberi saali põranda remont. 13. aprill 2012. Foto: Marat Viires.

Enn Leedu viib muuseumi õppeklassis läbi mullaprogrammi.
13. aprill 2012. Foto: Marat Viires.

Filmipäev näituste peamaja teisel korrusel. Vestlevad Märt Müür, Mati Narusk, Merli Sild, Mare Viiralt. 14.aprill 2012. Foto: Marat Viires.

Eesti Põllumajandusmuuseumi linaprogramm näituse „Linast linaseni“ avamisel A. H. Tammsaare Muuseumis Vargamäel. 20. aprill 2012. Foto: Marat Viires.

Üle-eestiline talgupäev „Teeme ära“. 4. mai 2012. Foto: Marat Viires.

Hobused saavad kopli. 4. mai 2012. Foto: Marat Viires.

Peavarahoidja Kaire Ilula puhastab vedruvankrit. 4. mai 2012. Foto: Marat Viires.

Muuseumiöö tohutoas. 19. mai 2012. Foto: Marat Viires.

Elli Kuum teadusajaloopäeval „Jüri Kuum – 90“. 24. mai 2012. Foto: Marat Viires.

Viss 2012. 8. juuni 2012. Foto: Marat Viires

Merle Ambre juhendab õpikojas viltimist. 22. juuni 2012. Foto: Marat Viires.

Jaanipäev. Muuseumi areenil esinevad Kihnu Virve ja Audru Jõelaevanduse Punt.
22. juuni 2012. Foto: Marat Viires.

Euroopa lasterikaste perede kokkutulek. Toomas Asi juhendab puutööd.
19. juuli 2012. Foto: Marat Viires.

Euroopa lasterikaste perede kokkutulek. Telklaager muuseumi näituseväljakul.
19. juuli. Foto: Marat Viires.

Euroopa lasterikaste perede kokkutulek. Toitlustamine. 19. juuli 2012. Foto: Marat Viires.

Euroopa lasterikaste perede kokkutulek. Joel Kõivistik puutraktorit meisterdamas.
19. juuli.aprill 2012. Foto: Marat Viires.

Rukkimaarjapäev. Janika Turu rukkivihku tegemas. 11. august 2012. Foto: Marat Viires.

Tõuloom. Maatõugu veised muuseumi laudas. 1. september 2012.

Leivaprogramm „Rukkileib meie laual“ Rehepeks kootidega.
11. september 2012. Foto: Marat Viires.

Lembit Karu esineb konverentsil „Seltsitegevuse aastasada“. Väike-Maarja.
20. september 2012. Foto: Jaak Läänemets.

Peterburi Leivamuuseumi direktor Marina Jakovleva avamas näitust „Blokaadilaja leib“.
19. oktoober 2012. Foto: Marat Viies.

V noorteadlaste konverents. Esinejad, juhendajad, korraldajad. 22. november. 2012.
Foto: Marat Viires

Maarika Tang kujundab näitust „Mälestusi maakinost“. 22. november 2012. Foto: Marat Viires.

Jõuluprogrammis kohtuvad lapsed vana-aja jõulutaadiga.
19. detsember 2012. Foto: Marat Viires.

Muuseumi töötajad Jääajakeskuses. 20. detsember 2012. Foto: Marat Viires.

Vastlapäev. Karusselli keerutab Karl Raudpuu 12. veebruar 2013. Foto: Marat Viires.

Eel Vahtramäe konverentsil esinemas.
Tallinna ülikool.
28. veebruar 2013.
Foto: Marju Kõivupuu,
Kristiina Tiideberg

Põllumajandusminister Helir-Valdur Seeder avatud hoidlas.
15. märts 2013. Foto: Marat Viires.

Tänuõnad muuseumi hoonete renoveerijatele ja rahastajatele.
26. aprill 2013. Foto: Marat Viires.

Jüripäev. Programmi viib läbi Ruth Metsallik. 23.aprill 2013. Foto: Marat Viires.

Eesti Rukki Seltsi konverents muuseumis. 26. aprill 2013. Foto: Marat Viires.

AIMA töökomisjon ja rahvusvahelisest konverentsist osavõtjad.
28. juuni 2013. Foto: Piret Hion

Piknikuplatsi pidulik avamine. 31. juuli 2013. Foto: Marat Viires.

Rukkimaarjapäev. 17. august 2013. Foto: Marat Viires.

Hobuste kadrill. 7. september 2013. Foto: Marat Viires.

Narkokoerte töö demonstratsioon. 7. september 2013. Foto: Marat Viires.

Vanavanemate päev. 8. september 2013. Foto: Marat Viires.

Lõikuspüha. Muuseumi köögis Kaire Ilula ja Priit Paris.
12. oktoober 2013. Foto: Marat Viires.

Lõikuspüha. Leibu tutvustavad Laura Vähi ja Mare Viiralt.
12. oktoober 2013. Foto: Marat Viires.

Mõisakonverents „Eesti soost mõisnikud“. 21. november 2013. Foto: Marat Viires.

Mart Salumaa tutvustab sepa tööd. 7. detsember 2013. Foto: Marat Viires.

Jõuluprogrammi leivatares viib läbi Marje Vosso. 9. detsember 2013. Foto: Katrin Vask.

Jõuluprogramm. Kohe läheb sõiduks. 10. detsember 2013. Foto: Marat Viires.

Activities of the Estonian Agricultural Museum in 2012

MERLI SILD

Director of the Estonian Agricultural Museum

In 2012, the development of the Estonian Agricultural Museum followed the goals set out in its development plan (modernisation of infrastructure, planned collection, restoration, research, exhibitions, programmes, science events). The museum staff participated in the preparation of the Estonian cultural policy for up to 2020, and the discussions organised at the Ministry of Culture to set objectives and collection principles for the museum sector. The collection policy for the museum for 2012–2017 was prepared.

2012 was a year of great importance, being the 20th anniversary of the adoption of the Agricultural Reform Act (12 March 1992) which set forth rules for the reorganisation of Soviet-era collective farms, and hence impacted the lives of all rural people. Already back in 2011, we started an action to gather materials about this reform that changed agriculture and rural life before and after Estonia regained its independence. The material gathering continued in 2012 as well. We also published calls to action in the media and contacted rural people and the heads of the county governments, county reform committees and collective farms. Oral memories were collected and members of local reform committee members were interviewed by the museum employees Kaaarel Vissel, Lembit Karu, Anne Grišan and Ell Vahtramäe. All documents, photographs and memories on this topic made a great addition to the museum's collections on this topic.

As a follow-up to the agricultural forum *20 aastat põllumajandusreformi algusest* (20 Years since the Beginning of the Agricultural Reform) on 25 May 2011, a collection seminar was held on 19 January to bring together the coordinators of the Agricultural Reform. This led to the museum's scientific conference *20 aastat põllumajandusreformi algusest* on 13 March 2012. I want to thank Doctor of Economics Jaan Leetsar (Minister of Agriculture during 1992–1994); Lawyer Maido Pajo (Deputy Minister of Agriculture during 1990–1992 and the Chairman to the Agrarian Reform Committee); and the members of the working group of the Basis of the Agricultural Reform Act; Candidate of Economics Mati Tamm; Attorney Uno Feldschmidt, Jüri Ginter, PhD, Assistant

Professor and Associate Tõnu Ivask, and Lawyer Mati Meeliste for helping us to cover the topic, collect the memories and prepare for the conference. I also want to express our gratitude to the presenters of the conference: Ants Aaman, the Board Member of the Central Union of Estonian Farmers; Attorney Uno Feldschmidt; Jüri Ginter, PhD; Ants Käärma, a representative of farmers in Riigikogu during 1992–2003; Jaan Leetsar; Silja Lättemäe, journalist at Maaaleht; Jaanus Männik, Mayor of Surju Municipality; Raul Rosenberg, the Chairman to the Board of the Rural Development Foundation; Professor Tiit Rosenberg; Juhan Särgava, Chairman to the Board of the Union of Estonian Farmers; Mati Tamm, Candidate of Economics; Eve Valdvee, Project Manager of Statistics Estonia; and Professor Rando Värnik. The conference was moderated by Hardo Aasmäe (†). Abstracts of presentations were published in the compendium and the proceedings in *Maaelu ja elu maal muutuste tuultes* (Country Life and Life in the Country in the Winds of Changes) in 2014. Ell Vahtramäe and designer Maarika Tang prepared an exhibition on the same topic at the museum, which was later shown at different places in Estonia. The conference was nominated for the 2012 Science Awards of Estonian Museums in the event category.

In 2012, the 100th anniversary of the Estonian film production was celebrated. For this occasion, the museum started collecting memories about rural cinemas that played an important role in the rural life, by interviewing those involved in the cinema network and by collecting documents and cinema equipment. The cinema equipment obtained allows the museum to recreate movie experiences similar to the ones of decades ago. We are thankful for the great help from Maret Rätsep and her former colleagues of the former cinema network. Kaarel Vissel and Mare Viiralt were the museum employees collecting the materials. On 25 November, the rural cinema day was held to celebrate the anniversary of the Estonian film making. It was also an occasion for former cinema mechanics from Tartu district to have their reunion. At the event, a collage of agricultural movies and Peeter Simm's feature film *Ideaalmaastikud* (Ideal Landscapes) were screened. Likewise the exhibition, *Mälestusi maakinost* (Memories of Rural Cinema), prepared by Kaarel Vissel and designed by Maarika Tang was opened. The exhibition was complemented by a video programme.

2012 marks for the museum a year rich in exhibitions onsite and elsewhere.

On 17 February, the museum opened the exhibition *Biotehnoloogia ja tervislik toit meie laual* (Biotechnology and Healthy Food on our Table) in collaboration with the Food and Fermentation Technology Development Centre (FFTDC), more specifically by the coordinators Mare Viiralt, Kaspar Kevvai, Tiina Klesment, Tiina Krisciunaite, Anna Mihhalevski, PhD Ranno Nahku and PhD Ingrid Sumeri as well as the designer Maarika Tang. The exhibition was

complemented by a video film, *Ringkäik toidu ja fermentatsioonitehnoloogia arenduskeskuse laboratooriumides* (A tour of the laboratories of the Food and Fermentation Technology Development Centre). On 11 April, the exhibition seminar was held where Aavo Sõrmus, the Chairman to the Board of FFTDC, and its scientists Anna Mihhalevski and Ranno Nahku, PhD discussed innovative cell designs to optimise biotechnological production, useful bacteria in the human stomach, and the modern science of bread and cheese. A hands-on part of the seminar involved examination of bacteria and solutions under the microscope. Half a year later the exhibition *Biotehnoloogia ja tervislik toit meie laual* was opened at FFTDC.

The Estonian Agricultural Museum has fostered an international exhibition partnership with St. Petersburg's Museum of Bread: In 2011, the agricultural museum opened its exhibition *Leib on talu peremees* (in Russian) in St. Petersburg, and on 19 October 2012, the Museum of Bread's exhibition *The Bread of the Blockade Era* (coordinated by Mare Viiralt and Merli Sild, and designed by Maarika Tang) was opened at the Estonian Agricultural Museum. The most unique exhibit of the latter was a 70-year old piece of bread originating from the Leningrad blockade to commemorate the hunger and hardship of these times. The exhibition received a wide media coverage.

It has become traditional for the museum to share our exhibitions at other museums and exhibition venues in Estonia. On 20 April, the exhibition *Linast linaseni* (From Flax to Linen, prepared by Mare Viiralt and designed by Maarika Tang and Marat Viires) was opened at the A. H. Tammsaare Museum in Vargamäe. The exhibition was launched with our flax programme and it remained open until 15 November.

Other exhibitions offsite were *Tõhela: Aeg ja Inimesed* (The Village Tõhela: Time and People) at various locations in Pärnu county; *Leib on talu peremees* (Rye Bread is the Master of a Farm) at the Olustvere School of Service and Rural Economics, and Russian schools in Tartu. The exhibition *Kartul – meie teine leib* (Potato – our second bread) was also opened at Olustvere. On 16 March, the exhibition *Kasulik kapsas* (Useful Cabbage), coordinated by Ellen Pärn, was opened at the Eerika academic building of the Estonian University of Life Sciences (EULS). The exhibition *Mahepõllumajandus – hea loodusele, hea sinule* (Organic Farming – Good for Nature, Good for You) was on display at the EULS.

At the agricultural museum, an exhibition on wood renovation prepared by the Tartu Art College was opened.

The museum staff has a tradition to prepare a display board introducing the bird and the tree 'of the year'. In 2012, these were respectively the plover and the apple tree. The display board was compiled by Kerle Arula and Ruth Metsallik and was designed by Marat Viires.

The employees collected packaging used in the food industry and prepared an exhibition, *Aiandussaadused Eesti toiduainetetööstuses* (Produce in Estonian food industry).

The year also marked an active international cooperation with foreign agricultural museums. The museum participated in the activities of the International Association of Agricultural Museums (AIMA), of which the director Merli Sild served as a member of the working committee. On 13–15 January, the AIMA held a working committee meeting in France in which Merli Sild and Erelin Kõrts participated. On 18–21 May, the working committee held another meeting in Scotland. The museum was represented by Sille Sepmann, Merli Sild and Mare Viiralt. At this meeting the strategic plan for 2011–2014, a schedule for new meetings and preparations for the AIMA 17th Congress, was discussed. As a treat, the working committee were given tours of East Kilbride's national rural museum and the Lanark museum, the latter being included in the World's cultural heritage list.

In 2012, the museum also continued promoting rye bread and introducing the activities of rye cultivation. As a follow-up to the 2011 conference *More Attention to Rye*, a namesake international seminar was held on 15–16 November 2012. It was organised in collaboration with the Ministry of Agriculture and the Estonian Rye Society, with Ruve Šank from the Ministry of Agriculture, Vahur Kukk from the Estonian Rye Society and Merli Sild from the Estonian Agricultural Museum as coordinators. The aim of the seminar was to highlight rye, a crop with a long history and cultural tradition, and this was attended by delegates from Germany, Russia, Italy, Austria, Finland and Estonia – the people are active in rye breeding, organic production and food safety. Sille Sepmann prepared the website www.ryeroute.eu which is made available via the museum website and offers information related to rye, rye events and organizations.

On 9–17 June, Hans-Jörg Lehmann from the Swiss Federal Agriculture Office, Ruve Šank from the Ministry of Agriculture, Vahur Kukk and Leonhard Pukša from the Estonian Rye Society, Merli Sild and Sille Sepmann from our museum held a joint seminar in Adelboden, Switzerland. They discussed options for further cooperation between the organisations who had attended the 2011 *More Attention to Rye* conference held at the Estonian Museum of Agriculture. The topics also covered the development of the joint project Rye Route, options for international cooperation. The participants also came up with a conceptual framework and work methods for the joint rye project as well as the 2012 action plan were set up. Merli Sild gave a presentation 'Estonian Agricultural Museum and its activities in the "Rye Route" project' at the seminar.

Our international collaboration mostly means participating in conferences

and introducing the activities of the museum. On 8–9 October, three employees of the museum attended the 5th international conference of the Polish National Museum of Agriculture in Szreniawa. Kaarel Vissel gave the presentation ‘Conservation and the problems of storing objects in the Estonian Agricultural Museum’.

During 2012–2013 Merli Sild served as a consultant for the Soera Farm Museum (a project of MTÜ Põllumajandus-Kaubanduskoda and MTÜ Maaturism) as part of a consultation programme available in the framework of the INTERREG IV Central Baltic cooperation project Heritage Tourism.

Rye is the most important bread crop that the Estonian Agricultural Museum has promoted in cooperation with the Ministry of Agriculture via various nationwide programmes. In the framework of the Estonian Food Project led by the ministry, a bread programme was prepared for schools and in 2012 it was attended by 5,600 pupils.

We continued with our programmes *Linast linaseni*, *Meemeistrid* (Honey Masters), *Mullaprogramm* (Soil Programme), *Põllumehe kevad* (Farmer’s Spring) as well as workshops to introduce smithery, and the uses and restoration of wood.

In 2012, we observed Shrove Tuesday, Easter, St. George’s Day and St. Martin’s Day. For Christmas, we had the programme *Talulapse jõuluootus* (A Peasant Child Waiting for Christmas), which was complemented by a display of Christmas decorations.

Our programmes were featured at Mooste Flax Day; a Milk Day held by the Dairy Museum; a Farm Day by the C. R. Jakobson Farm Museum and the Grandparents day at the Road Museum. The museum staff participated at Vanamõisa handicraft fair in Saue and in the Araiši bread day held by our Latvian partners.

We continued with our traditional events: the Ülenurme Manor and Farm Day; Viss, an exhibition and competition of Estonian Red and Holstein cattle; and the Tartu Autumn Exhibition & Cattle show. In cooperation with the Estonian Rye Society we held the St. Mary’s Day celebration. For years the museum has been cultivating winter rye ‘Sangaste’ in order to demonstrate some older techniques during family days held at the museum. These include such activities as cutting rye with a sickle and the combine, binding the sheaf of rye and making stooks, and threshing by hand and by machine. Since 2006 the museum has combined the family days with the observation of St. Mary’s Day which in the Estonian folk calendar is traditionally related to the rye harvest and seeding.

During 19–21 July, the Estonian Association of Large Families organised its 17th Summer School (Erelin Kõrts and Merli Sild as coordinators from the museum) and for the first time also a conference, *Lasterikkus – tõeline rikkus* (Rich in Children – Really Rich?), at the museum. The summer school’s

events were attended by a total of 806 people, among them representatives of seven countries. Besides opening its grounds, the museum also offered various exhibitions, workshops, and Estonian national cuisine to the attendants.

On 24 May, the science history day was held to commemorate the 90th birthday of Jüri Kuum, the conceiver, initiator and the first director of the museum. The professor was remembered and his part in Estonian science history was discussed in presentations by Ants Juske and the professors Heldur Peterson and Aimur Joandi (a former employee of the museum and a student of Professor Jüri Kuum). The event also included screening of *Väärt mõte* (Worthy Idea, 1986) about Jüri Kuum. The science history day was jointly organised by the water management department of the EULS and the Estonian Agricultural Society.

Throughout the year, the museum administration organised training courses and study tours for employees at other museums to learn about their expositions and gain new knowledge. The employees also had a chance to tour the Olustvere School of Service and Rural Economics, the Estonian History Museum and the Seaplane Harbour of the Estonian Maritime. The latter visit also included a viewing of play *Ekke Moor* performed by Ugala theatre. The study day was coordinated by Merli Sild.

The museum continued its cooperation with the Road Museum, the Põlva Peasant Museum, the Estonian Dairy Museum and the C. R. Jakobson Farm Museum. We also had a great cooperation with Tartumaa Turismi SA and MTÜ Eesti Maaturism.

The museum staff took part in the activities of professional organisations, such as the AIMA, the Academic Agricultural Society, the Estonian Conservationist Association, the Museum Association, the Estonian Rye Society and the Estonian Learned Society. Likewise, the employees attended training, specialised conferences and seminars. On 1 June, Kaarel Vissel defended his master's thesis in history, titled *Hobusekasvatuse seos riigikaitsega Eesti Vabariigis aastail 1920–1940* (Horse Breeding and National Defence in the Republic of Estonia during the 1920s–1940s).

Offsite, the museum was promoted at fairs Balttour, Tourest, Maamess held in Tallinn and the St. Martin Fair in Finland. In 2012, the museum also attended FoodFest for the first time and has continued doing so.

2012 was a year when the renovation of two more museum buildings was completed: namely, Exposition Hall 8 and the administrative building (man-sion). The renovation was funded via the Green Investment Scheme (a scheme of funding sustainable projects or programmes with the revenues from emissions trading under the Kyoto protocol). We are grateful for the support of the Ministry of Agriculture, the Estonian Cultural Endowment, the Environmental Investment Centre and the consultation programme of the Heritage Tourism

project. I also want to thank the builders, the donors of the Green Investment Scheme's projects, Helje Veer from the Ministry of Agriculture for managing the construction, and the project managers of the State Real Estate.

During the renovation, the pieces that were stored in Exposition Hall 4 (Flax House) had to be moved to Exposition Hall 8 (a former barn) while the pieces displayed in Flax House were moved to the hangar. The latter was also used to relocate the items used in the expositions of flax and poultry farming. The staff continued entering data on the museum pieces into databases MuIS and URRAM.

As the buildings were renovated, so too were the expositions. In 2012, we also started assembling new flax and poultry farming expositions that were due to be opened in 2013, the 45th anniversary year of the museum. Since two museum buildings were closed during the renovation, the staff had to organise more programmes, exhibitions and events outside of the museum.

I want to thank the museum staff for all the hard work in 2012!

In 2012, the museum was visited by 72,397 people.

Activities of the Estonian Agricultural Museum in 2013

MERLI SILD

Director of the Estonian Agricultural Museum

2013 was a year bustling with activity, including events on an international level. During 26–29 June, the museum held an international conference on ‘Agricultural and rural life museums as conservers of rural heritage and their role in the development of international tourism’. It was also an occasion to host a meeting of the International Association of Agricultural Museums (AIMA) working committee. These events were funded by the international and conference scheme of Enterprise Estonia, and the Ministry of Agriculture.

The international conference dedicated to the 45th anniversary of the Estonian Agricultural Museum was attended by representatives of 13 countries (USA, France, Canada, Belarus, Latvia, Japan, Germany, Poland, Sweden, Iceland, the United Kingdom, Norway, and Estonia). The foreign attendees were also given an opportunity to learn about Estonia, our agriculture and rural museums. The museum had also prepared a video clip showcasing the cultural heritage from our collections and promoting attractive tourist destinations to generate interest in Estonian rural heritage. The conference itself laid foundations for further cooperation between Estonian tourism organisations and enterprises on one side, and various museums around the world collecting, preserving and displaying the rural heritage.

As for AIMA’s working meeting, the general assembly adopted a new statute and elected the location for its 2014 congress. The Estonian Agricultural Museum and MuCEM Marseille had been proposed as candidates. The vote was split at 16:21 in the favour of Marseille. It was decided that AIMA’s 2017 congress will be held in Estonia. The assembly also elected Merli Sild, the director of the Estonian Agricultural Museum, as the president of the AIMA. The association’s most important goals are to expand and find new members. While realising these goals the president has a good opportunity to promote Estonia, too.

Based on the main topics of the conference, five workshops were organised:

- agricultural research and education;
- rye and traditional bread;
- historical aspects of flax cultivation and modern flax products;
- rural museums as attractive tourist and visitor centres;
- conservation and restoration of agricultural machinery.

When choosing the topics, we made sure that the workshops would reflect rural heritage and introduce Estonian cultural tradition. On the opening day of the conference, creative workshops (traditional women's handicraft, carpentry, straw decorations, etc.) were held as well. The guests of the conference were given three tours that promoted Estonia as a travel destination with a diverse culture.

The conference received very positive feedback from the attendees from both Estonia and abroad. Furthermore, it was named as the winner of the Estonian Museum Association Award in the scientific event category, which was a great recognition both for the organisers and the museum.

In 2013 we started collecting self-made tractors and any information concerning them. The initiative was well received and the museum collections were supplemented with materials and the self-made tractors.

The museum organised its traditional research history day to highlight important scientists in Estonian agriculture. This year the presentations were dedicated to the works of Nikolai Rootsi, Elmar Leppik and Arnold Sau.

The manor conference *Eesti soost mõisnikud* (Landlords of Estonian Descent) discussed ownership of manors, including the emergence of the Estonian landlords after the ownership of knight manors was made available to all social classes in the mid-19th century; the nationalisation of manors after 1919; the economic activities of Estonian landlords, and the current state of historic mansions and possibilities for their management. The Estonian Agricultural Museum is related to the topics of the conference in many ways: it is located on the grounds of the historic Ülenurme manor whose last two owners were Georg Riik and Peeter Muna who were of Estonian descent. After the manor was nationalised in 1920, its territory was divided between Peeter Muna and his son-in-law Colonel Viktor Puskar. The conference was held in the framework of the Year of Cultural Heritage and was dedicated to the 45th anniversary of the museum.

For the anniversary of the museum on 27 June, two new permanent expositions, *Lina meie igapäevaelus* (Flax in Our Daily Lives) and *Linnukasvatus Eestis* (Poultry Farming in Estonia), plus exhibitions based on the agricultural machinery collection and the work of female machine operators were opened. Though the expositions were based on history, some opportunities available nowadays were also considered during their preparation. To complement the expositions, we introduced museum lessons. These have proven to be popular

with schools who value the additional opportunities for active learning.

The exposition on flax cultivation and linen products is mostly based on modern applied research of flax as a construction and finishing material, paint, food, and natural medicine. The exhibition is supplemented by a remarkable film *Eesti lina lugu* (Story of the Estonian Flax) introducing flax cultivation throughout four periods:

- in the 19th century and from the early 20th century to the First World War;
- during the Republic of Estonia from 1919 to 1940;
- during the Soviet period from 1944 to 1991;
- during Estonia's regained independence since 1992.

It was filmed at locations iconic for Estonian flax cultivation, such as the flax oil factory of Mooste (MTÜ Agrobiotehnoloogia Selts); the Võru flax factory (OÜ Vestra EX); former flax factories in Abja (OÜ Kissa Vara); Mõisaküla (OÜ Unolight) and Pärnu (AS Wendre); the Estonian Agricultural Museum, and the food science and technology department of the Estonian University of Life Sciences (EULS, L. Lepasalu, V. Tatar).

The exposition on poultry farming showcases the evolution and current situation of poultry farming in Estonia. It is also complemented by the museum lesson *Mõndagi munast* (Some Facts about Eggs) that has been warmly welcomed by schools.

In 2013 the museum presented seven exhibitions: *Lodjapuu – aasta puu* (Tree of the Year: Burkwood); *Nurmkana – aasta lind* (Bird of the Year: Partridge); *Hunt – aasta loom* (Animal of the Year: Wolf), *Taimede maagiline jõud* (The Magical Power of Plants), based on a student tea fusion contest; *Vormilt pesu, sisult ilu* (Lingerie from the Outside, Beauty from the Inside); *Sisult toit, vormilt puit* (Food from the Inside, Tree from the Outside), and *Eestist imporditud toiduained* (Food Imported from Estonia) on food packaging.

Five exhibitions were organised offsite: *Biotehnoloogia ja tervislik toit meie laual* (Biotechnology and Healthy Food on our Plates); *Mälestusi maa-kinost* (Memories of Rural Cinema); *Tõhela – aeg ja inimesed* (Tõhela – Time and People); *Leib on talu peremees* (Bread is the Master of a Farm), and *Kartul – meie teine leib* (Potato – Our Second Bread).

The museum hosted three offsite exhibitions: *Linte Piimaühisus* (Linte Dairy Cooperation) from the Rāpina Local Lore and Gardening Museum, *Eesti raha margast euron* (Estonian Money from the Mark to the Euro) and *Euro-süsteem* (Euro System) from the Estonian Bank Museum in the framework of the Republic of Estonia 95. These exhibitions attracted a wide audience.

Many visitors were drawn to major events related to the expositions, such as Ülenurme manor and farm day & Viss 2013 (5 July); St. Mary's Day (17 August); Tartu Autumn Exhibition & Cattle show 2013 (7 September), and the

Harvest Festival (October 12). These events offered us a chance to introduce aspects of rural life and rural culture and to provide the visitors with many activities and opportunities of active participation. As a new event, the museum and the Road Administration held the traffic day *Ohutult kooli* (Safely to School) to introduce the highway code and instruct on how to take traffic tests.

The daycare centres and schools were still very interested in our holiday celebrations, especially the Christmas programme, and museum lessons supplementing curricular activities. Our bread, flax, poultry and restoration programmes have garnered wide attention. Pupils and teachers are interested in the hands-on activities our museum lessons offer. The attendees can learn about the various types of handicrafts. All of the new exhibitions and activities have increased interest in the museum. The workshops were attended by 3,997 people in 2013.

The museum continued its excellent cooperation with the Estonian Rye Society, Sangaste municipal government and the Sangaste Rye House. The museum and Sangaste municipal government were partners in the INTERREG's Estonian-Latvian-Russian project *Hoida, et mitte kaotada – kultuuripärandi kaitsmine* (To Keep, Not to Lose – the preservation of cultural heritage). In September, the museum employees participated in a project seminar at Sangaste castle where they gave a presentation of rye bread and demonstrated bread-related activities. Sangaste municipal government had agreed to prepare a traveling exhibition *Rukkist leivani* (From Rye to Bread) and the museum offered its help. This international project included two major events designed to introduce old customs and exchange experiences in the preservation of the cultural heritage. These were held respectively in May in Dedoviche (Russia), and in the fall in Balvi (Latvia). The Estonian Agricultural Museum, Sangaste municipal government, the Olustvere Service and Rural Economics School, the Estonian Rye Society, and OÜ Simuna Ivax with Rye King etc. developed the Estonian Rye Route project. The museum set a goal to create a Rye Barn in order to promote this bread crop and organise various activities. With funding from the Ministry of Agriculture, the museum renewed its website More Attention to Rye dedicated to its rye projects and linked to its general website.

Estonia values continued cooperation with the countries of the so-called rye zone and the launching of various projects. One of these projects is designed to create the European rye route that would travel through the Northern and Central European countries and has a centre in Estonia. In Estonia, the rye route should give a glimpse of local rye history, introduce rye varieties and uses as well as demonstrate a modern production process. To highlight the rye production, the year 2015 was named a Rye Year. There are about 40 countries around the world producing rye.

The museum's director Merli Sild and MTÜ Maaturism participated in the INTERREG's two-year (2012–2013) project Heritage Tourism. The program-

me included consultations to Soera Farm Museum on Hiiumaa island on how to prepare expositions and design tourism products. The project proved to be a success: the director of the Soera Farm Museum, Õie Laksberg, was very thankful for all the help received.

The museum continued its cooperation with the Polish National Museum of Agriculture in Szreniawa, at whose international conferences we participate every year. In 2013, they held a conference on the use of farm animals in museums.

The director Merli Sild also participated in the working meeting of AIMA's 17th congress in Marseille.

Using the national curricula, the department head Mare Viiralt, together with guides and activity leaders Kerle Arula and Ruth Metsallik, upgraded the museum lesson on Estonian cereals and bread on our table (related to a curricular topic on humans, their nutritional needs and a healthy diet) to make it suitable for elementary, comprehensive and secondary and vocational school students and adults. This museum lesson deals with human nutritional needs and the foundations of healthy eating, and raises awareness on the body's need for rye bread. The programme introduces the history of land cultivation and rye cultivation, rye bread as a part of the national culture, and the benefits of milk and dairy products. Our aim is that the participants will learn to appreciate nutritional principles, healthy lifestyles, nature and agriculture in their daily lives.

Our museum lesson *Lina meie igapäevaelus* (Flax in Our Daily Lives) is designed for elementary, comprehensive and secondary school and vocational school students as well as adults. The lesson is based on our new flax exposition. The lesson aims at raising and deepening an interest in nature and especially in cultivated plants. Students can learn about flax, one of the oldest crops, its cultivation and processing. The lesson also discusses flax seeds and linseed oil as food rich in energy and health benefits.

We are happy to inform that in 2013 two exposition halls and the administrative buildings were renovated and opened. The renovation was financed through the Green Investment Scheme (based on trading with CO₂ emissions). Unfortunately, the construction of fire walls on the first floor of the Exposition Hall 8 (former barn) was unfinished and we could not work on the preparation of the collection exhibition and its opening it to visitors. We are pleased that the Environmental Investment Centre supported the reconstruction of the Ülenurme Manor Park under natural conservation. The museum also received development funds from Enterprise Estonia, the Ministry of Agriculture; the Estonian Cultural Endowment and Heritage Tourism.

Overall, the year 2013 was successful for the Estonian Agricultural Museum and we had 51,927 visitors. The museum is evolving and offering ever new expositions and programmes to showcase developments of agriculture and rural life – both new and old.

